

Tarih ve Gelecek

Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

YIL: 4 (NİSAN 2018) - CİLT: 4 - SAYI: 1

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

YEAR: 4 (APRIL 2018) - VOLUME: 4 - ISSUE: 1

Editor : Dr. Öğr. Üyesi Celal Öney

TARİH VE GELECEK

HISTORY AND FUTURE

Tarih ve Gelecek Dergisi İnsan ve Toplum Bilimleri alanında güçlü bilimsel bir yaklaşımla hazırlanmış nitelikli çalışmalarını değerlendirmek üzere dört ayda bir (Nisan, Ağustos ve Aralık) yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. Tarih ve Gelecek Dergisi'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukuki açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, İLK yayın hakları Tarih ve Gelecek Dergisi'ne aittir. Yayınlanan yazılar eser sahibinin yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir.

The Journal of History and Future is an international, peer-reviewed tri-annual (April, August and December) journal tending to publish qualified works with a strong scientific approach in the fields of humanities and social sciences. Authors bear the sole legal responsibility for their published works in the Journal of History and Future. The Journal of History and Future has the sole ownership of copyright to all published works. No part of this publication shall be produced in any form without the written consent of Journal of History and Future.

VOLUME 4, ISSUE 1– APRIL 2018
CILT 4, SAYI 1 - NİSAN 2018

Editör

Dr. Öğretim Üyesi Celal Öney

Muş Alparslan Üniversitesi
<http://www.alparslan.edu.tr/>

+9043624949/3611

Email: tarihgelecek@gmail.com

Web: www.dergipark.ulakbim.gov.tr/jhf

*Not: Bu dergide yer alan makalelerdeki görüşler, bu görüşlerden doğabilecek hukuki ve cezai sorumluluklar, varsa yazım eksiklikleri ve hataları makale sahiplerine ait olup **TARİH VE GELECEK** dergisini bağlamaz.*

Yayın Kurulu Başkanı / Director of Editorial Board

Prof. Dr. Abdüllatif TÜZER

Sahibi / Owner

Dr. Celal ÖNEY

Editör / Editor

Dr. Celal ÖNEY

Editör Yardımcıları / Editor Assistants

Doç.Dr. İrşad Sami YUCA

Dr. Esra ÇIPLAK

Dr. Mehmet ÖZALPER

Dr. Murat ALANOĞLU

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Osman AKANDERE

Prof. Dr. Tamella ALİYEVA

Doç. Dr. Mithat ESER

Doç. Dr. Yılmaz KARADENİZ

Doç. Dr. Yegane ÇAĞLAYAN

Doc. Dr. Danko LEOVAC

Dr. Ercan ÇAĞLAYAN

Dr. Hasan TAŞKIRAN

Dr. Elçin NECİYEV

Dr. Fadime Tosik DİNÇ

Dr. Efe DURMUŞ

Dr. Canser KARDAŞ

Dr. Ahmet GÖKÇEN

Dr. Mehran ESMAEİLİ

Dr. Tekin İDEM

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Nuri ÇEVİKEL

Dr. Yunus Emre TANSÜ

Dr. Selim ADALI

Dr. F. Cangüzel Güner ZÜLFİKAR

Dr. Zekeriya TÜRKMEN

Sekreteryaya / Secretariat

Dr. Celal ÖNEY

İletişim Sorumluları / Coorrespondents

Dr. Celal ÖNEY

Mizanpaj ve Dizgi / Layout and Design

Dr. Celal ÖNEY

İçindekiler *Contents*

CİLT 4, SAYI 1 - NİSAN 2018
VOLUME 4, ISSUE 1– APRIL 2018

- The Natural Catastrophes Between 18th And 19th Centuries in the Ottoman Empire in Anatolia*.....8
XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler
İbrahim Yılmazçelik
- Muş Mütesellimi Alaaddin İsyanı.....38
Rebellion of Alaaddin, Mütesellim of Muş
Celalettin Uzun
- Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü.....52
The Role of Population Books in Interpretation of History
Remzi Çavuş
- XI. Yüzyıl Ortalarından Moğol İstilasına Kadar Tikrit.....64
Tikrit During From The Middle of XI. Century Untill Mongol Invasion
Tülay Yürekli
- I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler.....74
Some Thoughts on the Issues of Prisoners in the First World War
Ali Kaşığıun
- Kösedağ Savaşı'na Kadar Türkiye Selçuklu Devletinde Türkmenler.....99
Turkmens in Turkey Seljuk State Until the Battle Of Kösedagh
Hüseyin Kayhan
- Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet Ve İctihad Dergisi.....113
During Ottoman Empire, Dr. Abdullah Cevdet and Journal of İctihad as in the Frame of the West Thought
Yunus Emre Tansu

Tarih ve Gelecek
Uluslararası Hakemli Tarih Araştırmaları Dergisi

History and Future

International Peer-Reviewed Journal of History Researches

Editör : Dr. Öğr. Üyesi Celal Öney

Hakemler Referees

CİLT 4, SAYI 1 - NİSAN 2018

VOLUME 4, ISSUE 1– APRIL 2018

Prof.Dr. Nuri KÖSTÜKLÜ
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Tekin İDEM
BATMAN ÜNİVERSİTESİ

Doç. Dr. Fikrettin YAVUZ
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Zülfiye KOÇAK
BİTLİS ÜNİVERSİTESİ

Doç. Dr. İrşad Sami YUCA
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ

Dr. Hakkan AKKÖZ
GAZİANTEP ÜNİVERSİTESİ

Dr.Öğr.Üyesi Ali Ahmetbeyođlu
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

Dr. Osman KARLANGIÇ
HARRAN ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Celalettin UZUN
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Efe DURMUŞ
HARRAN ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Erhan YOSKA
ERCIYES ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN
BİTLİS ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Hayrettin İhsan ERKOÇ
ÇANAKKALE ON SEKİZ MART
ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin KAYHAN
ÇANAKKALE ON SEKİZ MART
ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Murat ALANOĞLU
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ

Dr. Öğr. Üyesi Sefer SOLMAZ
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

Tarih ve Gelecek Dergisinin Nisan 2018 sayısı için emek sarfeden başta hakemlerimiz olmak üzere kıymetli yazarlarımıza teşekkür eder bu sayıda yayınlanan eserlerin alanlarına katkı yapmasını dileyerek yeni sayıda görüşmek dileğiyle.

Editör

Prof. Dr.
İbrahim Yılmazçelik

Firat University, The Faculty of
Humanities and Social Sciences,
Department of History
iycelik@hotmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 20 Mar 2018 / 4 Nis 2018

Araştırma Makalesi

DOI: 10.21551/jhf.407939

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

The Natural Catastrophes Between 18th And 19th Centuries in the Ottoman Empire in Anatolia*

XVIII. ve XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler

ABSTRACT

Events coming into being out of human control and destructing the equilibrium of social and economic structure are generally named as catastrophes and natural disasters¹. In its most general definition “catastrophe” is a destructive event, which has an effect in human life. Specifically, it is a destruction that is caused by nature².

Catastrophes can be categorized in two groups including social and natural ones. This study does not deal with the catastrophes coming into being by human hand but mainly focuses on natural disasters. People have always become desperate mostly because of earthquakes, famines as a result of drought, epidemic invasion of insects, cholera (illet-i mahfufe), plague (ta'un) torrents and heavy rains, intense heat (şiddet-i harare) and intense cold (şiddet-i şita), conflagration, animal diseases like hoof and mouth diseases and cattle pestilence.

* This article was published in Ankara in 2005, XIV. Presented to the Turkish History Congress as the Communiqué. Look İbrahim Yılmazçelik, “XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nde (Anadolu'da) Meydana Gelen Tabii Afetler, XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Eylül, 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler, C.: II, Kısım:1, Ankara, 2005, s. 665-693.

1 According to an opinion about catastrophes “whichever kind they are named, whole catastrophes belongs to category accident that they perceived as unusual and unexpected by the individuals. This category plays role in history that has always been a controversial subject... Gy. Hazai, “Osmanlı Tarihinde Doğal Afetlerin Rolü Hakkında Birkaç Görüş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, p.3.

2 Cemallettin Şahin, *Türkiye Afetler Coğrafyası*, Gazi Uni. Gazi Eğt. Fak. Yay. Ankara, 1991, p.1.

Within a long lasting period so as to study this subject several classifications in Ottoman Archives in Prime Ministry (Cevdet, İrade, Ali Emiri, Hatt-ı Hümayun and partially Mühimme classifications) were scanned. In addition, with an exemplification way, the Ottoman Law Records “chronicles” coinciding with the same period in important Anatolia centers (Diyarbakır, Harput, Trabzon, Adana, Antep, Ankara, Amasya, Bursa, Kayseri, Konya) were scanned. Moreover, chronicles (Asım, Şani-zade, Lütfi and Cevdet Tarihi) and travel books (especially written by foreign travelers) which belong to the same period were scrutinized.

The subject, natural disasters in Ottoman State has covered a wide field of study. Hence, history of natural disasters in Anatolia is taken as a focus point. In this respect, natural disasters in Aleppo, Mosul, Kerkük, Süleymaniye, Erbil, Rakka that were in Ottoman Anatolia during the Ottoman reign are also inspected in this study. However, Istanbul and its near periphery are out of this studies subject because of its distinctive feature. This study aims to call attentions to natural disasters in Ottoman Anatolia and to preventive measures taken throughout the last two centuries of Ottoman State so as to enable to success more significant analysis on the socioeconomic history of Ottoman State³.

Key Words: The Ottoman Empire, Anatolia, Natural Catastrophes, Earthquake, Drought

ÖZET

İnsanların kendi iradeleri dışında gerçekleşen ve meydana geldikleri dönemlerde toplumun sosyal ve ekonomik dengelerini alt-üst eden hadiselere genelde tabii afetler adı verilmektedir. En geniş manasıyla “**Afet**”, insanlara zarar veren olaylardır. Biraz daha dar kapsamlı olarak da, doğanın sebep olduğu yıkımdır.

Afet türlerini beşerî ve tabii olarak ikiye ayırmak mümkündür. Ancak doğrudan insan eliyle meydana getirilmiş afetler üzerinde bu çalışmada durulmamıştır. Tabii afetler esas olarak alınmıştır. Tabii veya doğal afetler, adından da anlaşılacağı üzere doğal kökenli olup, oluşumları temelde tabiata ve tabiat olaylarına ve özelliklerine dayanmaktadır.

Başta deprem olmak üzere, kıtlık ve buna bağlı olarak kuraklık, çekirge ve benzeri böcek istilaları, veba (ta'un) salgınları, kolera (illet-i mahfufe) salgınları, sel ve şiddetli yağmurlar, şiddetli sıcak (şiddet-i harare) veya şiddetli soğuk (şiddet-i şita), yangın, hayvan hastalıkları (şab, sığır vebası) ve benzeri hadiseler karşısında insanların çoğu kez çaresiz kaldıkları bilinmektedir. Afetlerin en önemli özelliği, doğal olması, can ve mal kaybına sebep olmalarıdır. Bir diğer özelliği ise çok kısa sürede yani aniden meydana gelmeleridir.

3 For detailed information look: Gy. Hazai, “Osmanlı Tarihinde Doğal Afetlerin Rolü Hakkında Birkaç Görüş”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, p.3. In addition look. Elizabet Zachariadou, “Doğal Afetler: Fırsat Anları”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, p.7-10.

En kısa süreli afet, deprem olup, süresi saniyelerle sınırlıdır. En uzun süreli afetler ise sel, su baskını ve fırtınadır. Tabii afetlerin en önemli özelliklerinden bir tanesi de başladıktan sonra engellenememesidir. Yani insanlar çaresizdirler. Bununla birlikte bazı tabii afetler önceden tahmin edilebilmektedir. Depremlerin nerelerde olacağını tahmin etmek mümkündür. Ancak ne zaman olacağını bilmek mümkün değildir. Heyelan, çığ, don ve sel olaylarının zamanını da tespit etmek mümkün olabilir.

Uzun bir dönemden beri yürüttüğümüz ve ilk sonuçlarını bu tebliğimizde ortaya koyacağımız bu çalışmamızda; başta Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki çeşitli tasnifler (Cevdet, İrade, Ali Emiri, Hatt-ı Hümayun ve kısmen Mühimme tasnifi) taranmış ve buna ilave olarak örnekleme yoluyla yine aynı döneme ait Anadolu'daki önemli merkezlerin Şer'iyye Sicillerine de (Diyarbakır, Harput, Trabzon, Adana, Antep, Ankara, Amasya, Bursa, Kayseri, Konya) müracaat edilmiştir. Ayrıca yine aynı döneme ait Vak'a-nüvis tarihleri (Asım, Şanî-zade, Lütfi ve Cevdet Tarihi) ve seyahat-nameler (özellikle bu dönemlere ait yabancı seyyahların eserleri) de incelenmiştir. Bütün bunlara ilave olarak konu ile ilgili yerli ve yabancı genel mahiyetteki eserler ve tetkik eserlerden de konu takip edilmiştir.

Osmanlı Devletinde tabii afetler konusunun oldukça geniş bir alanı ihtiva ettiği gerçeğinden hareketle, konu araştırılırken sadece Anadolu ele alınmıştır. Ancak Osmanlı döneminde Anadolu'nun tabii sınırları içerisinde kabul gören, Halep, Musul, Kerkük, Süleymaniye, Erbil, Rakka gibi yerler de araştırma içerisinde değerlendirilmiştir. Bununla birlikte **İstanbul ve çevresi** özelliğine binaen araştırma dışında tutulmuştur. Bu tebliğimizde 200 yıllık bir süre içerisinde Anadolu'da meydana gelen tabii afetler ve bunlara karşı alınan tedbirler genel hatları ile ortaya konulacaktır. Osmanlı devleti açısından oldukça sıkıntılı bir dönemi ihtiva eden bu dönemde meydana gelen hadiselerin ortaya konulması, dönemin sosyo-ekonomik tarihi üzerinde de daha ciddi analizler yapılmasına imkan verecektir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Anadolu, Tabii Afetler, Deprem, Kıtık

I. EARTHQUAKES

The most significant factor lessening the human population in history is war between struggling states. Apart from this, one of the other factors in decrease in human population is natural disaster which are out of human control. Within the definition of natural disasters, earthquakes emerge as a factor in decreasing human population through historical periods.⁴

In Ottoman State chronicles, earthquake is defined as movement of earth in Ottoman Turkish "...hareket, hareket-i arz, hareket-i arziye, zelzele, tezelzül, tezelzülât, and

4 For earthquakes caused decreases in population of Anatolia look: Muharrem Kesik, "XII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler ve Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23, Bildiriler Mayıs 2000*, İstanbul, İstanbul University, Literature Faculty, Centre of History Researches, İstanbul, 2001, p.29-40. In addition look: Ebru Altan, "1150-1250 Yılları Arasında Anadolu'da Doğal Afetler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23, Bildiriler Mayıs 2000*, İstanbul, İstanbul Uni. Literature Faculty, Centre of History Researches, İstanbul, 2001, p.41-49.

tezeliilat-ı arziye...” and always assumed as the most significant disaster in catastrophe classification.⁵

The most serious study about the earthquakes in Ottoman State is “*The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*”⁶ written by Nicolas Ambraseys and Caroline Finkel. In this study, earthquakes occurred in Anatolia and its periphery between 1500 and 1800 centuries signed and mentioned chronologically and mainly depends on written and print valuable evidences. Some important studies on earthquakes in Ottoman State have been done recent years⁷.

A. EARTHQUAKES BETWEEN 1700s -1800s

First earthquake was in Istanbul at the beginning of the 18th century and right after in May 26, 1701 a vigorous earthquake come into being in İzmir especially Foça-i Atik (Old Foça). Although many provisions had not been affected by this earthquake, Kütahya which is on the same fault had waved many times throughout 18th century⁸.

In May 26, 1701 there was an earthquake in Van and its environs as well. After few months later in November 30, Van waved once more⁹.

Throughout the year 1701 many frequent seismic waves come into being in Aleppo. In addition, in February 25, 1702 a more destructive earthquake occurred and killed 12000 people in ¹⁰.

In 27 June 1704 in Kayseri and in January 13, 1705 in Van earthquakes came into being¹¹.

Earthquake in January 27, 1705 in Bitlis many people died. August 8, 1705 was another date of earthquake for Bursa. At the same year there was a new earthquake in İzmir¹².

In 1706 a seismic vibration was recorded and through this year in İzmir small scale

5 Selahattin Tozlu, “Erzurum Depremleri (1850-1900)”, *Akademik Araştırmalar*, No:1, Erzurum, 1996, p.119.

6 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, Istanbul, 1995.

7 These studies can be given as a valuable example: *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, Specifically look: Jean Vogt, “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik, Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, p.13-58., Selahattin Tozlu, “Erzurum Depremleri (1850-1900)”, *Akademik Araştırmalar*, Sayı:1, Erzurum, 1996, p.119-126., Kemalettin Kuzucu, Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri, *Osmanlı Ansiklopedisi*, Vol. 5, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 1999, p.678-685. Furthermore: *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23, Bildiriler Mayıs 2000* İstanbul, İstanbul Uni. Literature Faculty, Centre of History Researches, İstanbul, 2001.

8 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, İstanbul, 1995.

9 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.96.

10 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.96-97.

11 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.97.

12 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.97.

seismic vibrations had recorded as well¹³.

In June 1, 1707 in The Marmara and The Aegean Seas some seismic vibrations were recorded. In July 1707 an earthquake came into being in Van¹⁴.

In July 3, 1709 in northwest İzmir's Foça-i Atik (Old Foça) an earthquake came into being. At the same year another one was recorded in Muş¹⁵.

It is not known whether the earthquakes occurred in February 1710 in Samsun's subdivision of province Ladik and in 1712 in Erzurum caused destructions. Between the years 1714 and 1715 a seismic vibration was recorded in Northern Iraq's Erbil¹⁶.

In March 8, 1715 an earthquake which came into being in Van, Erciş, and Hoşab killed many people and demolished many more buildings¹⁷.

In May 7, 1917 the earthquake in Kayseri and its environs was very destructive which demolished many buildings including mosques, houses, inns, public baths, masjids, and killed 8000 people¹⁸.

In July 1717 in İzmir there were two earthquakes occurred within one day. In November 1717 in Denizli and its environs faced with a destructive earthquake which destroyed many buildings and nearly whole province and killed 6000 people. This earthquake also affected Kütahya, Menteşe, Aydın, Hamid sanjaks and their subdivision provinces¹⁹.

Throughout May 1719 in Aleppo and environments 3 mosques and more than 200 number of homes damaged with several numbers of seismic vibrations²⁰.

In March 1719 an earthquake came into being at the east Sides Sea of Marmara. 6000 people died in Yalova, Pazarköy, Karamürsel, Kazıklı, İzmit and their subdivisions and villages at this earthquake. It was not only has destructive effect on Düzce and Sapanca but also but also sensed at Istanbul. Seismic vibrations had continued until 1721²¹.

An earthquake had occurred at Erzurum in June 1979,²² the earthquake occurred at

13 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.98.

14 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.98.

15 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.98.

16 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.99-100.

17 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.100.

18 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.100.

19 For detailed information look. Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.101-102-103.

20 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.103.

21 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.103.

22 For detailed information about 1719 earthquake look: Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, s.104-105-106-107-108. and about earthquakes occurred in Istanbul: Kemalettin Kuzucu, "Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri", *Osmanlı Ansiklopedisi 5*, Yeni Türkiye Yay. Ankara, 1999, p.680.

Aleppo in 15th April 1726 had been realized at Antakya as well. Another earthquake had occurred at İzmir in 16th September 1728²³.

As a result of the earthquake occurred in May-June 1730 (Zilka'ade 1142) at Çorum İskilip lots of buildings were collapsed and many people were killed. The earthquake happened in Amasya in 1734-1735 (H. 1147) may probably be the follower vibration. Of the İskilip earthquake.²⁴

Earthquake occurred on March 1737 in Biga affected Çanakkale, Ezine, Tuzla, central Bayramiçi and its villages. On September 25, 1738 an earthquake occurred in Elmadağ and had realized in Belen, İskenderun, Payas and Aleppo²⁵.

Many people died and lots of buildings collapsed in İzmir and its environs on April 4, 1739 with an earthquake occurred in Foça²⁶.

Lots of building collapsed in Antalya with and earthquake happened on March 20, 1743.²⁷ In result "a mountain near Antalya totally collapsed, sea water of the port ebbed, and several buildings founded on city wall collapsed and their rubble fallen down"²⁸.

A powerful earthquake occurred in İzmit on September 2, 1754 was realized by Istanbul and 4000 people died in Istanbul and its environs and many buildings collapsed.²⁹

On 2 September 1754, the earthquake occurred in one of the subdivision of Sivas had been realized in many Anatolian provinces³⁰.

A small sized earthquake occurred in Mosul on 1764-1765 (H. 1178)³¹.

An earthquake occurred at Sea of Marmara on May 22, 1766 affected a whole zone between İzmit and Tekirdağ. 5000 people, especially in Istanbul, died in this zone³². The successor of this earthquake had continued within a long lasted period and on January 30, 1767 and on February 7-8, 1767 important seismic vibrations had recorded in Istanbul³³. The earthquake occurred on May 22, 1766 in Istanbul destroyed many structures and the people had lived in tents for several days because of fear. One of the most significant results

23 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.108.

24 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.111-112.

25 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.113-114.

26 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.114-115.

27 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.118.

28 Jean Vogt, "Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik, Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, p.23.

29 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.125.

30 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.131.

31 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.135.

32 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.136-137.

33 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, İstanbul 1995, p.150.

of this earthquake was the destruction of irrigation system. Therefore, the people faced with difficulties in terms of finding fresh water. Because furnaces and mills were destroyed by the earthquake, the people also faced with difficulties in finding foods. Moreover, because of damaged roads and bridges, the people had faced difficulties for a long lasted period in transporting the goods. In addition, because many wagf were damaged, most of the services of these foundations were disrupted. Although the state wanted from his subjects to built their new houses with “stone” as a protection from conflagrations, the people had tended to build their houses with “timber”³⁴.

Although the main source about the earthquakes occurred in Anatolia in 18th century, “**The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas**” mentions about the successors of the earthquake occurred in Istanbul in 1767, it does not mention that this earthquake was realized in Bursa. However, Carsten Niebuhr, recorded that it was realized in Bursa and gives this information: “...an earthquake occurred in the evening of January 30, 1767 at 5-6 o'clock in Bursa. Whole provision was shaken. I was in a well-constructed inn. At the first shake the clay roofing tiles fallen down. The pilaf plates serviced by my servant were fall over. At the second shake I run to outside door. Some of cloy roofing tiles again fallen to my front. Within 5-6 minutes the dwellers of the inn gathered in the outdoors. Everyone was in fear. Shakes began to decrease steadily. An hour later, because shakes were diminished, everyone returned to their rooms. On February 8 at 8 o'clock a new shake occurred but this one was just a single shake...”³⁵.

On October 9, 1766 in Erzurum's countryside, İspir, Tortum, an earthquake occurred. On October 1769 an earthquake occurred again in Erzurum but at this time in Hasankale³⁶.

On December 29, 1776 an earthquake occurred in Merzifon / Vezirköprü and lots of house, mosques, and small mosques demolished, nearly 100 people died. Afterwards on January 20, 1777 a successor earthquake occurred in Amasya and Tokat³⁷.

In 1778, İzmir and its environs had been shaken many times. Lots of houses and structures were damaged³⁸. In the earthquake occurred in July 3, 1778 27 small seismic vibrations had recorded and afterwards a big and influential one came into being and destroyed many shops, two Turkish baths and killed 70 people³⁹.

34 For a detailed information for the earthquake occurred in 1766 in look: Erhan Afyoncu- Zekai Mete, “1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri”, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23, Bildiriler, Mayıs 2000*, İstanbul, İstanbul Uni. Literature Faculty Centre of History Researches, İstanbul 2001, p.85-92.

35 Carsten Niebuhr, *Reisebeschreibung nach Arabien und den umliegenden Ländern*, foreword and publication: Deetmar Henze, Graz-Austuria, 1968, III, p.147-148

36 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.149, 152. and look: Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Vol. I, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1994, p.338.

37 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.155.

38 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.155-157.

39 For information given by consuls look: Jean Vogt, “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik, Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Ed Elizabeth Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, p.21.

The earthquake occurred on March 14, 1979 in Arapgir was also realized in Divriği, Ağın, Ovacık and Keban. In 1782 an earthquake occurred in Mosul⁴⁰.

A destructive earthquake occurred in Kığı(Keghi) on July 18-19, 1784 was realized in Erzincan, Muş, Pülümür(Kuzican) and Tercan. In this earthquake 12000 people died 1500 of whom were in Kığı⁴¹. In Erzincan many mosques, churches, monasteries, inns, Turkish baths, and bazaars demolished and it is said that nearly 5000-6000 people died⁴². In another source it is recorded that in the earthquake in central Erzincan and its environs 10000 people died. This earthquake's long lasted seismic vibrations had been realized for 4 months. Süleyman Pasha who was appointed to Erzurum provision as a governor, died in his short residing in there⁴³. Hence, many more records can be found about this earthquake⁴⁴.

Between 1785 and 1788 many seismic vibrations had been recorded in İzmir⁴⁵.

An influential earthquake occurred on May 28, 1789 of which its center was recorded as Keban, also affected Harput, Mazgirt, Çemişgezek, Peri and Palu. Many people died in this destructive earthquake. Earthquake occurred at evening in Ramadan Feast. Ulu Mosque collapsed and many people died at their supererogatory prayer performed in the month of Ramada. In this earthquake lots of structures demolished and nearly 10000 people died⁴⁶.

On July 1789, a powerful earthquake destructed lots of buildings and killed many people in Mardin⁴⁷.

On July 18, 1794 an earthquake occurred in Çorum and its environs and killed many people. The earthquake occurred on August 5, 1794 in Bursa-Söğüt should be successor of this earthquake. Throughout the year 1789, many earthquakes had come into being frequently⁴⁸.

B. THE EARTQUAKES OCCURRED BETWEEN 1800s AND 1900s

At the first half of the 19th century one of the biggest earthquake occurred in Anatolia was on the night of Wednesday August 14-15, 1822 and following Thursday in the environs

40 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.158-159.

41 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.160-161-162.

42 Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler* (22-23, Mayıs 2000), İstanbul Uni. Literature Faculty Centre of History Researches, İstanbul 2001, p. 96-97.

43 Event is recorded in Ahmed Cevdet Tarihi as: "... a God given powerfull earthquake occured in the small town. Even thought some of his men rescued with their broken bones without hope of theri survival, Pahsa and many of his men died because of collapsed walls and roof of his residence. Because of Süleyman Pashas ill-omened came to provisin, in this earthquake, many people also died. *Tarih-i Cevdet*, Vol. II, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1994, p.658-659.

44 For a detailed information look: Mücteba İlgürel, "1784 Erzincan Depremi", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, p.197-202.

45 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.163.

46 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.163-164.

47 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.164.

48 Nicolas Ambraseys - Caroline Finkel, *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas*, p.166-167-168.

of Antep and Aleppo. In the Historical Chronicle of Ahmet Cevdet Pasha⁴⁹ this issue is mentioned briefly.

According to Ahmet Cevdet Pasha “it is heart that a severe earthquake occurred, many Structures collapsed, and lots of people died at the sixth day of Zilhicce (1237) at 3 o’clock” Aleppo, Kilis, and Antakya and their environs. This information is partially wrong but its date is not because (A.H) Zilhicce 6, 1237 coincides with Gregorian date August 24 1822. Moreover, official documents sent immediately after from both Aleppo and Antep to Istanbul recorded the date of issue as (A.H) Wednesday of Zilka’ade 1237 (1882) or the night of Zilka’ade 27. With this earthquake lots of mosques, small mosques, umbra, madrasahs, and houses collapsed any many of the people died and injured. Remaining of the peoples left the city and began to live in tents constructed outer side of the city because of heavy damages occurred in houses.⁵⁰ In addition as a result of this earthquake houses located in the caste of city and towers collapsed⁵¹.

Istanbul was informed with the earthquake by the written judgment of Qadi of Antep and official report of the city’s prominent people⁵². Although after this heavy damages, with a imperial edict which was sent to Antep that demanded flour, barley and sheep from Antep to Damascus suffering from famine, after the presentation of the written judgment of earthquake to Sultan this imperial edict was annulled with the Hatt-ı Hümayun released in October 7, 1822 by Mahmud the second⁵³. In an imperial edict released in October 13, 1822, Sultan reflects his sorrow but adds that earthquake is a God given affair people should bear with. In addition he ordered to determine the causalities and their heirs so as to distribute their estate to them. Also he ordered to record the estates, which have not any heir, to Beytü’l Mal⁵⁴. So as to do this Ahmet Hamdi Efendi, the Old Head of Janissaries was selected to send Antep⁵⁵.

The earthquake occurred on August 14-15, 1822 was also influential in Aleppo and its environs. In 1822 Pasha Behram was appointed as a governor to Rakka provision including Maraş provision. He was also commissioned to protect Aleppo⁵⁶. There are more detailed information in documents. According to Pasha Behram’s kaime sent to Sadaret in Zilkaade 27, 1237 (August 16, 1822), “on the night of August 14-15, 1822 at 3:10 o’clock an earthquake occurred. Kitchen and coffee furnace of Şeyh Ebubekir Zaviye, locating the northeast side of the city that Pasha Behram presents, and minaret of mosque collapsed. Some walls of the castle and its water supply system collapsed. Although Pasha sent his men with torches to gather information about the condition of the city, his men fail in

49 *Cevdet Tarihi XIII*, Istanbul, 1309, s. 45. Look: Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet 6*, Üçdal Neşriyat, Istanbul 1994, p. 2854

50 BOA, *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 26272. Look: *Antep Şer’iyye Sicili*, No: 140, p. 57. Safer 4, 1238 (October 22, 1822) dated copy of imperial edict.

51 For a detailed information look: Milli Kütüphane, *Antep Şer’iyye Sicili*, No: 140, p. 58

52 BA., *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No:26272-C.

53 BA., *Hatt-ı Hümayun Tasnifi* No:26272-B. Also look at *Antep Şer’iyye Sicili*, No:140, p.57.

54 *Antep Şer’iyye Sicili*, No: 140, p.58.

55 BA., *Hatt-ı Hümayun Tasnifi* No: 16803.

56 BA., *Hatt-ı Hümayun Tasnifi* No: 37098.

entering the city because people in the city was in chaos in terms of rescuing their selves and their families by escaping to out of city with lots of shouting. The next day, August 15, a new severe earthquake occurred at 13:30 o'clock. Hence, the people could not return to the city because of fear and they stay in vineyards and orchards. In addition, Behram Pasha had tried to protect the estates of the people from the pillagers."⁵⁷

According to Behram's kaime written immediate after the earthquake, August 16, 1822, and sent to the Sadaret Makamı it is estimated that 8000-10000 people died and the number of casualties under the wreckages are not known exactly⁵⁸. According to second kaime written by Behram Pasha in Zilkaade 27, 1237 (August 15, 1822), the number of causalities was estimated as 20000⁵⁹.

Furthermore, important information about this earthquake can be found in the report written by the governor of Anatolia provision in Zilhicce 29, 1237 (September 17, 1822) Hasan Pasha who was appointed to protect Aleppo. According to this report, one day before of the Pasha Hasan's coming to Adana, an earthquake occurred in Ayıntab, Aleppo and its environs. Because many bridges and roads collapsed, Pasha was left no choice but cross some rivers by boat and cover a long distance. He arrived to Aleppo in September 4, 1822 (Zilhicce 17, 1237). According to Pasha's fixing mosques, madrasahs, quarters, houses, streets, shops, gates of city and inner castle collapsed. The minaret of Great Mosque (Emeviyye Mosque) was in ruin. More than 20000 people including Muslims, Christians, Jews and Müstemins died. Subdivisions of Aleppo provision's Kilis, A'zaz, Antakya, Ma'ara, Eriha, Şugur, Edlib districts and dependent villages faced with heavy destruction and casualties⁶⁰. We learn from a translators of French consulate located in Aleppo that "bigger than a foot cracks occurred in vaults, frequent seismic vibration had continued after the earthquake, and whole cities and villages within 50 fersah in Lazkiye, İskenderun and Aleppo totally and partially collapsed."⁶¹

Former mutesellim of Kastamonu Reşit Efendi was appointed so as to record the estates of the deaths who did not have any heirs to Beytü'l mal⁶². Before the earthquake, flour, sheep and barley was asked with an imperial edict from Aleppo to send for the governor of Trablus Dervish Mehmed Pasha and his soldiers. But with the request of the Pasha Mustafa, governor of Aleppo, and of the people this order was cancelled⁶³.

Although its date is not known certainly, an earthquake occurred in Gümüşhane and destroyed the Church of the miners. This earthquake was reported to Istanbul by Maden-i Humâyûn Emini Ahmed Pasha and added the request of repairs of the church by the miners.

57 BA., *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 37098.

58 BA. *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 37098.

59 For detailed information look at, BA. *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 37098-A.

60 BA. *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 35560. In addition, for the information of the destruction of this earthquake in near vicinity looks BA. *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 3550-J, 3550-K, 3550-L.

61 Jean Vogt, "Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik, Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, p.17. Besides look: p.25.

62 BA., *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 16803.

63 BA. *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 20617- A, Besides look: BA., *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 20674-D.

Then Mamud the second replied this request in his imperial edict as “... manzûrum olmuşdur. Bunu yapmağa gerçi tabî at meyl etmez. Lâkin reâyâ dahî ma’bedsiz olmaz. İstiftâ olunup şer’-i şerîf cevâz verirse, fetvâ mûcebince emr verilir. Şer-i şerîf cevâz vermez ise...”⁶⁴

An earthquake which its results are not known occurred in Diyarbakir, Anatolia on Recep 18, 1241 (February 12, 1826)⁶⁵.

We learn from a hatt-ı hümayun that there was an earthquake in central Sivas, Tokat and its environs in 1827 (A.H 1243). According to this imperial edict, several guestrooms of an Armenian monastery and its annex were demolished by an earthquake and another Armenian church was destroyed as well. Imperial edict asked to Mehmed Pasha, governor of Sivas, give permission of repairs⁶⁶.

Some important information given about the earthquakes occurred in Anatolia by a study⁶⁷ done by **Missionary Herald**, which is official publication of **The American Board of Commissioners for Foreign Missions**⁶⁸. There are some earthquakes which are not covered in this study.

The earthquake occurred in Bursa on towards morning of November 3, 1835 was not a destructive one. According to information it was a small seismic vibration. However, the earthquake started February and continued to April and May in Bursa in 1855 caused a heavy destruction in Bursa and its environs.⁶⁹ Lots of structures collapsed. About this earthquake and its effect, Cevdet Pasha gives detailed information in his book, *Tezâkir*⁷⁰. In Bursa, its central district, and its villages, nearly 300 people died. Hayrettin Pasha Mosque totally collapsed; some bazaars and inns suffered damage⁷¹. One of the witnesses of the earthquake, Gazi Muhtar Pasha, gives important information. The earthquake continued

64 BA. *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 36415

65 *Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed’in Hatırat ve Mektupları*, Museum of Elazığ, Envanter No: 137. Varak:26 / B (Der-kenar) “... Diyarbekir’de sene 1241 de Recebin sekizinci günü zelzele oldu...”

66 BA. *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, No: 42746

67 Constantinia Kiskira, “Missionary Herald’dan 19.Yüzyıl Anadolu’sundaki Depremler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, p.133-148

68 The American Board of Commissioners for Foreign Missions (A.B.C.F.M.), was organised in 1810 by a small group of missionaries in Massachusetts. It developed by the time with the works of the missionaries and it started to organise missions in order to spread the Christianity all over the world. Dating from the year of 1819, the American Christians who directed themselves to also the Ottoman State, firstly started to reform the eastern churches and they built schools, mission printing – houses and hospitals between the years of 1819 and 1931 on the Ottoman Lands. As a result of the workings of these missionaries, Missionary Herald served as the formal publication organ between the years of 1821 and 1932. It is possible to find detailed information also about natural disasters in this publication organ American Board made a systematic information flow, especially from the East Anatolia Area where they made the missionary activities. Even they organised an earthquake centre in the Euphrates Collage in Harput. For detailed information pls. Look at Constantia Kiskira, “Missionary Herald’dan 19. Yüzyıl Anadolu’sundaki Depremler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, p. 133 – 135

69 Constantia Kiskira, “Missionary Herald’dan 19.Yüzyıl Anadolu’sundaki Depremler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, p.138-139

70 According to information given by Pahsa Cevdet that it is recorded that the date mentioned in Bursa an earthquake occurred in the morning at 7:30 o’clock in Wednesday stone made lots of houses, mosques, tombs, shops, and bazaars collapsed. For detailed information look, Cevdet Paşa, *Tezâkir-i Cevdet 1-12*, Edit. Cavid Baysun, Ankara 1991.p. 33-35

71 Mehmet Yıldız, “1855 Bursa Depremleri”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri* p. 119, 140

frequently within 3-4 months in the winter season. Because it was winter some fires came into being five different places in Bursa and could not be interfered. As a result of this earthquake in Bursa and its environs 3000 people died⁷².

On May 1858 in Bursa another earthquake occurred. In this earthquake the numbers of casualties were low⁷³.

The most severe earthquake occurred in the second half of the 19th century was in Erzurum on June 2 1859. Before this earthquake another non destructive one occurred in Erzurum on July 14-15 1852. But the earthquake occurred in June 2 1859 destroyed the whole Erzurum. In this period some measurements were taken⁷⁴ and serious amount of aids were sent to this region⁷⁵. A firm social solidarity, after the earthquake, captures the attention because it was an important success that totally destroyed city was rebuilt and its dwellers located within one year⁷⁶.

There is not a precise information about the damage of the earthquake occurred in Erzurum and Sayda in 1868-1869 (A.H.1285)⁷⁷. In 1869 of June an earthquake occurred in Urla, subdivision of Aydın, and realized in Izmir as well. No casualties happened in this earthquake⁷⁸. Lots of structures collapsed any many people died in the earthquake occurred in Aleppo and Antakya on April 1872. Besides, there is not adequate information about this earthquake⁷⁹. According to records in Lütü Tarihi, 1000 deaths brought out from the ruins⁸⁰.

It is known that a severe earthquake occurred on January 1874 in Sarıkamış and destructed lots of houses but there is not precise information found⁸¹.

On January 14, 1874 a severe earthquake occurred and destroyed some villages. At 7 o'clock on May 8 1874 in Harput a new earthquake occurred. Specifically Village Habusu totally collapsed but the casualties were relatively low⁸².

72 For detailed information look: Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım*, Cild-i Evvel, Yay Haz: M.Sabri Koz; Nedret İşli, Tarih Vakfı Yurt Yay.Istanbul, 1996, p. 3

73 Constantia Kiskira, "Missionary Herald'dan 19.Yüzyıl Anadolu'sundaki Depremler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, p.140. For the earthquakes occurred in this period look: Jean Vogt, "Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik, Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, p. 33-34

74 For example, according to record of Lütü Tarihi, after the earthquake 3000 kise were sent to region immediately. *Ahmet Lütü Efendi Tarihi IX*, Edit. Münir Aktepe, Istanbul 1984, p.153

75 Selahattin Tozlu, "Erzurum Tarihinde Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, p. 93-118

76 Selahattin Tozlu, "Erzurum Depremleri (1850-1900)", *Akademik Araştırmalar 1*, Erzurum, 1996, p.119.

77 *Ahmet Lütü Efendi Tarihi XII*, p.15. Besides look: Selahattin Tozlu, "Erzurum Depremleri (1850-1900)", p. 119

78 *Ahmet Lütü Efendi Tarihi, XII*, Edit. Münir Aktepe, Ankara 1989, p. 81

79 *Ahmet Lütü Efendi Tarihi, XIV*, Ankara 1991, p. 16

80 *Ahmet Lütü Efendi Tarihi, XIV*, 1991, p. 15

81 Constantia Kiskira, "Missionary Herald'dan 19.Yüzyıl Anadolu'sundaki Depremler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, p. 140

82 Constantia Kiskira, "Missionary Herald'dan 19.Yüzyıl Anadolu'sundaki Depremler", 141

At 21:00 o'clock on April 19, 1878 a severe earthquake occurred in Izmir. Lots of the structures in Adapazarı and Izmit destroyed and many people died⁸³.

Series of earthquakes occurred in 1880 in İzmir and Manisa regions⁸⁴.

The earthquake occurred in Malatya on March 3, 1893 seriously affected the Adıyaman as well. Lots of buildings collapsed and many died in both Malatya and Adıyaman⁸⁵.

If it is looked at the measurements taken after the earthquakes occurred in Anatolia in 19th century:

1. Although some mübaayas were planned before the earthquakes from the regions faced with earthquakes, they are stopped immediately after the occurrence of the earthquakes.

2. State immediately took the security measurements so as to protect the estates of the people from pillaging in the disaster zone. Even pillagers belongs to Janissary army were punished.

3. The estates of the dead people without any heirs were recorded in Beytü'l Mal by an officer that was sent from the center.

4. Religious structures collapsed at the earthquakes repaired after the earthquakes. However, religious structures belonged to non Muslim subjects could repaired with the permission of the fatwa issued by Sheikhulislam.

II. FAMINE-DROUGHT- THE LACK OF RAIN (Kaht ü Galâ)

Famine emerges as a result of lack of food for a long time that people require to maintain their lives. Apart from famine in all other natural disasters death is inevitable. Besides, famine is not a direct cause of death because people have learned to live in poverty through time. However, this poverty introduces some other problems. After a severe famine, an infectious illness may wipe out the people⁸⁶.

Famine or drought appears because of scarcity in crop that depends on raining fell down not in the right time and in the right season. In addition, with the scarcity of the rains water sources begin to decrease and the effect of drought begin to increase vice versa. As a result vital problems including famine, starvation, and waterlessness can cause a serious disaster⁸⁷.

83 Constantia Kiskira, "Missionary Herald'dan 19.Yüzyıl Anadolu'sundaki p. 141-142

84 Constantia Kiskira, "Missionary Herald'dan 19.Yüzyıl Anadolu'sundaki Depremler", p. 142

85 Constantia Kiskira, "Missionary Herald'dan 19.Yüzyıl Anadolu'sundaki Depremler", p.142-143

86 Gülay Öğün Bezer, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtık", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri (22-23, Bildiriler Mayıs 2000)* İstanbul, İstanbul Uni. Literature Faculty Centre of History Researches, İstanbul, 2001, p.67

87 Gülay Öğün Bezer, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtık", p. 69

Throughout several historical periods Anatolia had come across with famines because of scarcity in rains. Before Ottoman period, famines were very effective specifically in eastern Anatolia and Diyarbakır regions⁸⁸.

Between 1757 and 1758 a prevalent famine emerged specifically in Syria, Iraq, and southeastern Anatolia as a result of scarcity in rains. Famine affected Mosul, Diyarbakır, and Urfa. Because⁸⁹of excessive raise in the price of grain people began to abandon their houses. It is possible to fix that the same famine had affected both Balkans and Marmara region as well depending on a sentence, issued by Edirne Bostancıbaşı to the subdivisions of Edirne's Qadi.⁹⁰

According to document dated 1802, in the named date because of the invasion of grasshoppers and conflagration, people suffered from a famine in Bursa and its environs. Then, grain aid was supplied to Bursa⁹¹.

One of the most effective natural disasters in eastern Anatolia is "famine". In 1803-1804 (A.H 1218) people suffered from a famine in Diyarbakır and its environs⁹². This famine had showed its serious effect in 1805. At the time of this famine the life became more expensive and affected people very seriously⁹³.

The most negative effect of famine emerged in 19th century was in 1810. Presentation documents were sent to Istanbul by Nabi and Qadi of Diyarbakır shows the sufferings of the people living in Diyarbakır explicitly. In this presentation document, briefly, it is mentioned that "the people living in Diyarbakır and its environs abandon their villages because of scarcity in rains causing agriculture negatively. People suffer from high prices and famine in the city. Hence, they formally request help for the people living in the city."⁹⁴

In 1813 (A.H. 1228) in Izmir and its environs famine emerged. According to the same dated document, hard biscuits could not be prepared for the army because of this famine⁹⁵.

A severe famine appeared in Diyarbakır in 1817. According to an order document, subjects living in villages faced with "...mahsûl-i cedîdin adem-i zuhûrundan naşî siklet-keş oldukları..." and it is ordered to give wheat collected by "Cânib-i mirî" to the poor⁹⁶. This document shows that there was a famine in the region. According to another record, the

88 For a detailed information about the natural disasters before the Otoman period in Anatolia look: İlyas Gökhan, *XIII. ve XIV Yüzyıllarda Mısır ve Syria'de Krizler, Kıtıklar ve Vebalar*, Fırat Uni.Social and Sciences Ins. Unpublished Phd.Thesis, Elazığ1998. In this study it can be found important information about the natural disasters in eastern Anatolia.

89 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, p. 11

90 BA, *Cevdet Belediye*: 3396

91 BA, *Cevdet Belediye*, No: 2594

92 BA, *Hatt-ı Hümayun*, No:5268

93 BA, *Cevdet Dahiliye*, No: 13026.

94 Topkapı Müzesi Sarayı Arşivi, *Defter* No: 8977- *Emir* No: 8664, *Emir* No: 8486

95 BA, *Hatt-ı Hümayun*, No: 30042

96 BA, *Cevdet İktisat*, No: 637

famine emerged in 1817 had continued to 1820 and covered not only Diyarbakır provision but also other ones close to Diyarbakır. For example, the years 1819-1820 (A.H 1235) had passed with rainless. Water retreated from rivers, wells, and fountains in villages in the Antep region. Hence, villagers migrated to border of Euphrates⁹⁷.

In the same period whole Damascus provision had suffered with this rainless and stock of grain was transported there from subdivision of provision; Saruhan and Aydın⁹⁸.

According to İnha of the governor of Karaman, Pasha Ali, there was a famine in Konya in 1833-1834 (A.H. 1249)⁹⁹.

It is possible to say that state sometimes did supply villagers in terms of reducing their poverty at famine times. For example, it was decided by the council of Diyarbakır that 1000 kile wheat and 1000 kile barley should be given to 200 villagers, settling in the environs of Diyarbakır that working in crop production, and farming and suffering because of “...killet-i nüzûl-ı barân münasebetiyle...” in terms of rainless season that wastes their productions¹⁰⁰. Despite all these benefits; The increase in prices due to the famine was not prevented. Although prices traffickers government take some measures on this issue they have increased continuously¹⁰¹.

An severe famine appeared in 1874 in Anatolia. According to records of Ahmet Lütü Tarihi, famine in Konya, as known one of the grain stock in Anatolia, Ankara, and Yozgat region made people miserable. The subjects of these regions began to emigrate. Hence, some committees founded so as to supply money and grain to these people¹⁰².

III. INTENSE COLD-FROST (Şiddet-i şita) AND INTENSE HEAT (Şiddet-i harare)

Throughout the historical periods in Anatolia, intense heat and cold had caused serious casualties. At the time of Ottoman period, the people living in The Middle East were familiar with heat weather. However, because of the intense cold appeared in 1756 river Asi frozen and cold weather had covered the whole Syria and Iraq ranged from Aleppo to Jerusalem. Winter in 1778-1779 had passed more coldly. The snow maintained through one month in Damascus. In addition, Baghdad and Basrah snowed and whole Ottoman regions faced with intense cold. Anatolia was also in the effect of this intense cold¹⁰³.

97 *Antep Şerhiye Sicili*, No: 141, p. 36. According to a Recep 15 1235 (April 15, 1820) dated record, in the region named Batal Höyük water found and this affair made many Muslims happy.

98 BA., *Cevdet Dahiliye*, No: 340

99 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No: 20215

100 BA., *Cevdet İktisat*, No: 637

101 Mustafa Öztürk, “Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkiliyen Unsurlar”, *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s.233

102 “...1291 (1874) senesi Anadolu'nun Asya-yı Suğra ta'bir olunur, Ankara, Yozgat ve Konya taraflarında şiddetle zuhûr eden kaht u galâ nice binlerce çoluk çocuk zükûr ve nisvân ahaliyi giriñâr-ı zaruret ederek açıktan telefât-ı nüfûsiyye vukûu ve ber-hayat olanların dahi vatan ve me'vâlarını ve ma'mûrelerini terk ile etrafa ve çoğu İstanbul'a müteveccihen dağılmış oldukları...” look. *Ahmet Lütü Efendi Tarihi XV*, Ankara 1989 p. 17-18

103 Danel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, p.10

In the Diyarbakır provision in 1818 winter season had passed very insensitively. River Tigris froze¹⁰⁴. The winter in 1828 had passed very hard specifically in Diyarbakır and whole region. Depending on a presentation document it is understood that many people and animal died when they tried to arrive Diyarbakır¹⁰⁵.

At Ottoman archives it is possible to find information about a region depending on an affair occurred there. Apart from Anatolian region we can always found the effects of intense cold and heat appeared in Istanbul. For example, winter in 1874 had passed very hard in Istanbul¹⁰⁶. Depending on this information we can just interperet that in that year the winter had passed very hard in the Anatolian side of Istanbul and its environs.

IV. PLAGUE (Ta'un) AND CHOLERA (İllet-i Mahfufe) EPIDEMICS

A. EPIDEMIC OF PLAGUE

The epidemic called in Western sources as “**black death**”, in Arabic sources “**tâ'ûn**” or “**veba**”, in Turkish sources “**tâ'ûn**”, “**veba**” and “**kıran**” had emerged and killed many people in Anatolia at the Ottoman period as well. If it is looked the history of Anatolia before the Ottoman period it is possible to determine the serious destruction of plague. In 560 in Diyarbakır, in 745, in the region of el-Cezire, in 1047 in Mosul, in 1152 in the several regions of the Anatolia, in 1221 in Malatya, and in 1258 in southeast Anadolu epidemic of plague had appeared several times and caused fatal destructions¹⁰⁷.

In historical periods plague had spread out from specific regions. East side of Turkey, west side of Iran, the region covering Syria and Iraq were the starting points of this epidemic disease. Other regions were east side of Caspian Sea and River Volga, Outher Moğolistan region, Wietnam, West Sahra, and Lake Region of Africa continent. Besides these permanent spreading points, there were ephemeral spreading points. Ephemeral spreading regions emerged mainly because of transportation of goods from permanent regions to ephemeral ones by ships and caravans. Ephemeral spreading regions in Ottoman period were west Balkans, Istanbul, coasts of Epir-Dalmaçya, Makedonya, Eflak-Boğdan, Anatolia and Egypt. These regions were the transition points that enabled plague to spread other regions¹⁰⁸.

Caravan roads, in Ottoman period had many benefits in terms of connecting regions and provisions. On the other hand they were one of the most significant agents in the spread of epidemic diseases. Some cities, by closing their gates to outer world, had succeeded in

104 Abdulgani Bulduk, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, p.392

105 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:38081-D.

106 *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi XV*, Ankara 1993, p. 29

107 F. Damascusil Arık, “Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları”, *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi XV/26* (1990-1991), p.27-57.

108 For a detailed information about the spread of the plague within historical periods look: Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, p. 41-46. See also Orhan Kılıç, *Eskiçağlardan Yakınçağlara Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Ün. Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları No: 6, Elazığ 2004, s.30-32

preventing the spread of epidemic diseases in their cities¹⁰⁹.

Beside this, throughout the humanity “epidemic diseases” including plague (ta’un) and cholera (illet-i mahfufe) have been named one of the most influential natural disasters and caused lots of casualties. From beginning of 17th century to the middle of the 19th Ottoman State had faced with plague epidemics many times. After this period plague began to disappear and cholera epidemics had emerged¹¹⁰.

Izmir was one of the most affected region from the plague through 18th century. Within this century, it is determined that İzmir infected with plague 13 times. 8 of which emerged in 1709, 1728, 1735, 1741, 1759, 1762, 1771, 1788 were acute and 5 of which appeared in 1740, 1760, 1765, 1784 were drastic¹¹¹.

Plague appeared in 18th century in Diyarbakır provision was very influential. At the time of this epidemic many people died. According to an order document sent to governor of Diyarbakır, Qadi of Harput and Dizdar of the castle, it was denoted that “... *işbu sene-i mübârekede eyâlet-i Diyârbekir’e müstevlî olan tâ’ûndan ka’a-i mezbûr neferâtının ekserî fevt olub gedikleri hâlî ve hizmet-i lâzıması mu’attal kaldığı...*” and asked its subdivision Harput to sent soldiers shows that there was a serious plague epidemic in the center of the provision¹¹².

An important plague epidemic had influenced Aleppo in 1729 and spread to Kilis. In this region in 1742 another plague epidemic appeared as well¹¹³.

At the second half of the 18th century in 1762, 50000 people died in because of plague epidemic called “Büyük Ölet” in Diyarbakır provision. This epidemic was first seen in 1757 in Süleymaniye then spread to Diyarbakır and Mardin.¹¹⁴

The plague epidemic appeared between 1784-1787 spread out on the whole Ottoman lands and affected İzmir and Aydın seriously. It spread to Aleppo and killed many people living there¹¹⁵.

At the beginning of the 19th century between the years 1799-1800 plague epidemic had reemerged¹¹⁶. There can be found many documents about the effect of this epidemic disease. In addition, it is determined that this plague affected some subdivisions including Hani, Atak, and Tercil as well¹¹⁷. Immediate after this, another epidemic plague appeared

109 İbrahim Yılmazçelik, *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840*, Ankara, 19995, p. 246

110 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, p. 3 and continues.

111 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, p. 14-15

112 *Harput Şer’iyye Sicili*, No: 3888-p. 98

113 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, p. 44

114 Abdulgani Bulduk, *El-Cezire’nin Muhtasar Tarihi*, p. 362, İbrahim Yılmazçelik, *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840*, Ankara 19995, p. 110

115 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, p.14-15

116 BA, *Cevdet Maliye*, No:715

117 For a detailed information look: BA., *Cevdet Askeri*, No:16540, *Cevdet İktisat*, No:2215

between the years 1801-1802 in Baghdad affected the region severely¹¹⁸.

In 1813-1814 (A.H 1229) many people died including Behisni Mutasarrıfı Rışvanzade Abdurrahman Pasha and Müftü Hüseyin Efendi in the plague epidemic emerged in Sivas¹¹⁹.

Although its effects do not known, occurrence of plague epidemics are determined in the years 1815-1816, 1827 and lastly 1848 in Diyarbakır¹²⁰. The plague emerged in 1805 in the region bordered by Erzurum, Bayburt, and Trabzon had reappeared at the same region between the years 1807-1812 and 1824-1827¹²¹. Plague had affected Trabzon and Erzurum in 1839-1841 as well.

The plague appeared in 1830 in Mosul and Kerkük and one year later it had affected Baghdad seriously¹²². Likewise, according to a 1831-1832 (A.H 1247) dated document it is told that because of both plague and grasshopper epidemics the region had become a like a judgment day. In addition, nobody could left his home for shopping and it is recorded that Baghdad needs 20 years so as to recover and turn to its old days¹²³.

In 1831 in the Karaman provision plague showed itself and its effects had lasted to 1836.¹²⁴ Çanakkale and its environs had faced with plague in 1834-1835 (A.H 1250)¹²⁵ and quarantined. Disease disappeared shortly after the measurements¹²⁶.

Lastly, in the Bozok and Kayseri subdivisions plague appeared. Then, diseased foot soldiers locating in these subdivisions were allowed to go their homes¹²⁷. After this date ineffective plague epidemics had appeared several times in Ottoman lands but left their place to cholera.

B. CHOLERA (İllet-i Mahfufe) EPIDEMICS

Cholera epidemics had been influential in 19th century all over the world and emerged with the disappearance of the plague epidemics. After 1843 plague epidemics never appeared in Anatolia¹²⁸. First cholera epidemic emerged in Lower Bengal in 1817 and had spread to several regions of the world from here. Specifically, in 1817, 1829, 1852, 1881 and 1899

118 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Vol. 4, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1994, p.1836

119 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:24385.

120 İbrahim Yılmazçelik, *XIX.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840*, p.110

121 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, p.56

122 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi III*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, p.629-630

123 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:22645-F, No:22645-E

124 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, p.56

125 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:25569-C.

126 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:25569-K.

127 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:19082-A, No:19082-C.

128 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, p. 244

humanity had faced with severe cholera epidemics¹²⁹.

First record of cholera epidemics was written by Pasha Cevdet. He told that there was a cholera epidemic in Süleymaniye in October/November 1821 (A.H Safer 1237).¹³⁰ In the same years there was a war between Ottomans and Iranians at the eastern Anatolia. In this war Abbas Mirza and his soldiers defeated the Ottoman forces. However, in May/June 1822 cholera epidemic came into being in Abbas Mirza's army and they indispensably withdrew from the battle with many casualties¹³¹.

Cholera appeared in 1831 in Istanbul and next year it had spread to several regions of the Ottoman lands. This epidemic was specifically influential in Hedjaz. The cholera emerged in near east in 1837 had spread through pilgrims in the Anatolia¹³².

With the first half of the 19th century the most important epidemic seen in the region of Diyarbakır was cholera. According to an official presentation paper dated October 15, 1843 "...Erzurum ve Diyarbakır taraflarında İllet-i mahûfe zuhûr ettiğinden..." a cholera epidemic came into being in Erzurum, Diyarbakır and their environs and quarantine regime was demanded.¹³³ Although this measurement was taken, disease spread to Diyarbakır provision. Then, in March 13, 1851 it was demanded from the state not to collect taxes from the death dwellers in Diyarbakır with an official proposal (takrir). "... kolera illetinden dolayı nefis-i Diyarbakır ahâlisinden vefat eden ehl-i İslâm re'aya vergileri..."¹³⁴ On these days cholera had been very influential in Erzurum, Kars, Trabzon and Istanbul as well.

In 1851 the cholera epidemic emerged in Bagdat and Basrah had immediately spread to Ottoman lands and whole of Europe. Although serious measurements were taken by Ottomans, due to The Crimean War it was spread with allied European soldiers in the province¹³⁵.

The effect of cholera appeared in Damascus and Bingazi warded off with serious measurements taken in 1857. The epidemic emerged in 1865 had affected Hedjaz and Egypt severely but could not cause a serious damage in Anatolia¹³⁶.

Lots of people had died in Diyarbakır in 1879 because of cholera epidemic¹³⁷.

129 Gülden Sarıyıldız, "XIX.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, p. 309-310

130 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* 6, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994, p. 2826

131 Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet* 6, p. 2825-2826

132 Gülden Sarıyıldız, "XIX.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", p. 310-311

133 BA, *Cevdet Sıhhiye*, No: 593

134 BA, *Cevdet Maliye*, No: 28024

135 Gülden Sarıyıldız, "XIX.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", p. 312

136 Gülden Sarıyıldız, "XIX.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", p. 314-315

137 "...Diyarbakır'e doğrulduk. Lakin Diyarbakır'de şiddetli bir kolera hüküm-ferma idi. Beni azimetden bazı ihvân men' için nereye gidiyorsunuz, ahali kâmilten vefat itmiş ve şehrin dört kapısı da kapanmış dediler. Ben de öyle ise cevabı getiren adem niçün ölmemiş didim. Ve dönmedim. Diyarbakır'e muvasalatımda fi'l-hakika kolera'nın pek şiddetli hüküm-ferma bulunduğunu ve mevcut ahâlisinin kısm-ı a'zamının dağlara çekilmiş olduğunu gördüm. Ma'mafih hayatta ve şehirde kalan bir çok ihbâ ve ihvan ile görüşüdüm..." .Ali Emiri, *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi*, İstanbul 1337, p. 23-25

At the time of the great cholera epidemic emerged and spread between 1881 and 1896 fugitives specifically from Russia and Iran had caused a serious problem in Anatolia. The most damage occurred in Hedjaz and in spite of its huge effect, Istanbul suffered from this epidemic very slightly¹³⁸.

With the second half of the 19th century, “quarantine regime” and serious medical protections taken by European states also implemented firmly by Ottomans as well¹³⁹. This had enabled to diminish infectious diseases and specifically cholera epidemics.

There is no doubt people had suffered from many diseases in addition to cholera and plague epidemics in Anatolia at the Ottoman period. Because of these epidemics’ widen and serious effect in terms of causing extreme casualties, more information could be found in Ottoman chronicles about plague and cholera. In addition, “firengi” syphilis diseases occasionally had affected the people living in Ottoman lands, specifically in Istanbul. For example in 1865 syphilis had emerged in Bolu Sanjak but its spread was stopped with strict measurements¹⁴⁰.

It is known that through historical periods epidemic diseases not only influence human beings but also influence animals. The most known animal diseases are hoof and mouth diseases, cattle pestilence and smallpox. However, we can not find adequate documents recording animal diseases in the Ottoman period of Anatolia region.

In a document dated July 7, 1844 it is implied that because of drought, expensiveness and several animal diseases, people are suffering too much and demanded new animals, seeds, and loan for the people¹⁴¹. Another document, dated 1894, demands an educator to teach the ailment of smallpox diagnosed in sheep.¹⁴² Lastly, in a document dated April 16, 1866 it was implied that there was a animal disease spreading in Gallipoli and demanding veterinarian¹⁴³. In conclusion, it can be clearly asserted that the small number of documents reporting animal diseases in Ottoman land does not mean animal diseases had not been emerged in Anatolia.

V. GRASSOPHER-LARVA-INSECT INVASIONS.

The people working in agriculture in Anatolia had faced with insect invasions beside of natural disasters like droughts, floods, intense heat and cold, and hails. It is not possible to say that they were very successful in terms of struggling with this insect problem within the conditions of at that time. Grasshoppers as a larva have grown in special ecologies (deserts, abundant rains, alluvial soils, special plant associations) with big numbers and speed. With the hot winds they pass long miles with their flocks. Sometimes their flocks’ size aggregate to a kilometer square and cause a serious disaster within the restricted

138 Gülden Saryıldız, “XIX.Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını”, p. 318-319

139 BA., *Cevdet Sıhhiye*, No:575, No: 485, No:441, No:739

140 BA., *İrade Meclis-i Vâlâ*, No:4015

141 BA., *Cevdet İktisat*, No:495

142 BA., *Cevdet İktisat*, No:826

143 BA., *İrade Meclis-i Vâlâ*, No:25153.

agricultural territory¹⁴⁴.

At the times of Seljuk period in Anatolia grasshopper invasions had took place and damage the villagers' land very seriously¹⁴⁵. For example, in 1223 lots of grasshoppers invaded Diyarbakır and its environs and damaged the crops seriously.¹⁴⁶

One of the results of the grasshopper invasions is famine. In 1791-1792 (A.H. 1206) according to a mazhar send by notables of Adana to Divan-ı Ali there was a grasshopper invasion in the region¹⁴⁷ and, a famine came into being. Again, it is understood from a document dated 1802 that a Bursa and its environs suffered from a famine stemmed from invasion of grasshoppers and a conflagration. Hence, grain aid was supplied to Bursa¹⁴⁸.

According to a document dated 1831-1832 (A.H. 1247) beside of plague epidemic, invasion of grasshoppers in Baghdad and Basrah had caused a tragedy¹⁴⁹. A new invasion of grasshoppers had seen in Baghdad in 1845 and then people suffered from famine much in the same year¹⁵⁰.

It is understood from a February 16, 1862 dated record that in this date agricultural lands of Aleppo and its environs was damaged by grasshoppers' invasion¹⁵¹.

VI. TORRENT AND HEAVY RAINS

In fact, torrents, heavy rains, hails, and any other natural events come into being from atmosphere can be named as "meteorological disaster". It is determined that at the Ottoman period of Anatolia's history hails and floods had caused serious damages, specifically Euphrates and Tigris had overflowed in various times and became the reason of torrents¹⁵². Hails and the floods occurred in Istanbul at the period of Ottoman Empire can be tracked from various documents, chronicles, and travel books because it was the center of Ottoman Empire. For example, according to Lütüfî Tarihi on Friday of August 6, 1728 because a heavy rain had started in morning and hails with 70-80 dirhem (drachma) many places in Hisars, Kanlıca, Beykoz, İstinye and Yeniköy were invaded by floods. Again, in the same record, the rain started on the night of September 12, 1266 AD., 4 o'clock had continued to the night of next day at 6 o'clock and many places near Baltalimanı, Ortaköy, Beşiktaş, Kasımpaşa and Eyyüb were invaded by floods¹⁵³. As it asserted above finding many records

144 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, p. 10

145 For the grasshopper invasions occurred in Seljukids period in Anatolia look: Gülay Öğün Bezer, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtık", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri* p.74-75

146 İlyas Gökhan, *XIII. ve XIV Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtıklar ve Vebalar*, p. 50

147 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:8907

148 BA., *Cevdet Belediye*, No: 2594

149 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:22645-F

150 BA., *Cevdet Askeri*, No: 3833

151 BA., *İrade Meclis-i Vâlâ*, No:21844

152 For the torrents occurred in Seljuks' period in Anatolia look at; Gülay Öğün Bezer, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtık", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri*, p.77-78.

153 Look. *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi XI*, 1989, p. 43-44

about the torrents occurred in Istanbul is very easy but it is very hard to find the same abundant records for Anatolia because the number of records in contrast to Istanbul are very few.

One of the important results of heavy rains is landslide. As other records about torrents occurred in Anatolia the number of records about landslide is few. There is valuable information about the landslide occurred in “Hinzorik (Taşoluk) village-Hortum (one of the district of Tortum in Erzurum) Landslide” in 1889.¹⁵⁴ At the landslide on August 2, 1889 145 people died and the village was totally destroyed¹⁵⁵.

Because the natural structure of the Anatolia was not spoiled and the dwellings were not constructed on the bed of rivers and lakes, in fact, the number of floods was few. In addition, it must be evaluated that the occurrence of torrents and their affects give key information about the region’s history of agriculture¹⁵⁶.

VII. CONFLAGRATIONS AS A NATURAL DISASTER

As in the case of torrents, heavy rains, and hails in it is hard to find enough information in chronicles about conflagrations occurred in forests in Ottoman Empire. However, it can be found several information about the conflagrations happened in the cities. Within historical periods houses mainly had been constructed with stone and mud bricks in Syria and the Middle East. Nevertheless, in many parts of the Anatolia houses had been constructed with wooden¹⁵⁷. Practically, this kind of houses was thought towards earthquakes but causes serious damages at the times of conflagrations. In addition, old Anatolian street design made houses closer and this enabled fires to spread their-selves easily and turn into a conflagration. Namely, with a small sized fire a big part of the city and a quarter could be burn and erased. Because of this state had encouraged the people to built their houses with stone but people had choose to built them with wooden in spite of the danger of conflagration in Istanbul.

As it was reflected the documents in 18th century the most conflagrations had happened in İzmir. The conflagrations in April 1737, January 1740, July 1742, May 1753, July 1760, August 1763, and July 1778¹⁵⁸ had made serious damages in İzmir. In 1793 a fire had burned a school near Ulu Cami in Kütahya¹⁵⁹.

154 Look at pls. Selahattin Tozlu, “Hinzorik (Taşoluk) Köyü- Hortum Heyelanı(1889)”, *Akademik Araştırmalar*, No. 4, Erzurum, 1997, p.106-119

155 Selahattin Tozlu, “Hinzorik (Taşoluk) Köyü- Hortum Heyelanı (1889)”, *Akademik Araştırmalar IV*, Erzurum, 1997, p. 113

156 *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, p. 3. Also look: Suraiya Faroqhi, “Tarımsal Değişimin Bir Göstergesi olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel,100/1688-89”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, p.273-286

157 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, p. 9

158 Dainel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-1850)*, p. 9

159 BA., *Cevdet Maarif*, No:3691

At the beginning of the 19th century an important conflagration happened in Bursa in 1802¹⁶⁰. Although there is not much information about it there was a conflagration between the dates December 24, 1832 and January 21, 1833 in Bursa¹⁶¹. Nevertheless, immediate after the earthquake occurred in 1855 the conflagrations started in Bursa had caused many damages. The eyewitness of this disaster, Pasha Gazi Muhtar, gived important information that earthquake occurred in the winter. Stoves in houses had started the fire in five different place of Bursa and it was impossible to interfere it for a long lasted period¹⁶².

The conflagration of İznik in 1834 had caused serious damages¹⁶³.

Like in 18th the conflagrations happened in 19th century in İzmir affected the city very seriously. The conflagration started in 1841 had continued 17 hours and burnt many houses and shops and affected more than 20000 people¹⁶⁴. After this, it was demanded from the state to cancel the tax debts of people living in İzmir and to help people who were harmed at the conflagration¹⁶⁵. It can be understood from a August 14, 1841 dated document that state had sent aids to the people damaged from the conflagration¹⁶⁶.

In 1845 a conflagration started again in İzmir and many houses and shops had burned¹⁶⁷ including bakeries that the need of bread had supplied from the Istanbul¹⁶⁸. It is understood from the official representation paper that people had demanded basic aids from the center¹⁶⁹. These demands were taken in to consideration and an important amount of aids had been sent¹⁷⁰. Two small sized fires had happened in İzmir in 1852 and 1857¹⁷¹. Again, 481 houses and 88 shops were burnt in İzmir by the 1860-1861 (A.H 1277) conflagration¹⁷².

The first conflagration at the second half of the 19th century in Anatolia had started in Antalya in 1854¹⁷³. Mansion of the governor burned in Harput at the January 12, 1858 conflagration. The spread of this conflagration to city was prevented with difficulty. Although most part of the governor's mansion burned, dorms of polices and prison were

160 BA., *Cevdet Belediye*, No:2594

161 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi IV*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul,1999, p.724.

162 for more detailed information; Gazi Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatım*, Cild-i Evvel, Edit. M. Sabri Koz; Nedret İşli, Tarih Vakfi Yurt Yay., İstanbul 1996, p. 3

163 BA., *Hatt-ı Hümayun*, No:33350-B

164 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi VII*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, p.1107

165 BA., *İrade Dahiliye*, No:2100, No:2101

166 BA., *İrade Dahiliye*, No:2123, No:2302

167 Ahmed Lütfi Efendi, *Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi VIII*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, p.1196-1197

168 BA., *Cevdet Belediye*, No:5787

169 BA., *İrade Dahiliye*, No:5296, No:5305

170 BA., *İrade Dahiliye*, No:5355; BA., *İrade Meclis-i Vâlâ*, No:1826. Ayrıca bkz. *Cevdet Belediye*, No:5852, No:5831.

171 BA., *İrade Dahiliye*, No:16099, No:26016.

172 Look: *Ahmet Lütfi Efendi Tarihi IX*, 1984, s.165.

173 BA., *İrade Dahiliye*, No:19507

saved but official documents not¹⁷⁴ On May 5, 1858 a conflagration occurred in Kütahya.¹⁷⁵ Another conflagration occurred in 1858 in Manisa and had caused serious damages¹⁷⁶.

The 1863 conflagration in Bursa resulted with severe effects¹⁷⁷. Lots of houses shops and buildings collapsed in the Konya at the conflagration occurred in September 1867¹⁷⁸.

On September-October 1869 a conflagration started in the Gördes town in the Aydın provision and had caused serious damages¹⁷⁹.

240 houses and shops burned in the Bursa conflagration started in 1871-1872 (A.H.1288)¹⁸⁰.

Between July and August in 1872 the conflagrations occurred in Istanbul Erzurum, Ankara and Bursa had caused serious damages¹⁸¹.

The conflagration started in 1874 in Bandırma had burnt the 2/3 of the town¹⁸².

Lots of buildings, houses, shops, mosques, a and schools burned in the Afyon Karahisar conflagration in 1875¹⁸³.

Lots of important document totally burned down with mansion of the governor in the central district of Saruhan Sanjak in the 1891 conflagration¹⁸⁴.

CONCLUSION

The information about the results of the natural disasters occurred in Ottoman era have been cited at the end of the related sections. However, it will be beneficial to state here the following information for Ottoman Period.

When examining the Ottoman Land from the perspective of the earthquakes, it will be possible to determine that the Ottoman Land including Anatolia has been on the important

174 Ahmet Aksın, *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ, 1999, p. 71

175 BA., *İrade Meclis-i Vâlâ*, No: 17155

176 BA., *İrade Dahiliye*, No:27045; *İrade Meclis-i Vâlâ*, No: 17559

177 BA., *İrade Dahiliye*, No:33410, No:35044

178 *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi XI*, p. 97

179 This affair is cited in the *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi* as "...Anadolu'nun Manchester'i denmeye şayan bir şehir idi ki, imâl olunan kilim ve kâliçeleri cihanın her tarafında nefasetle şehirdir. Hatta Paris sergisinde âmilleri birinci mertebeden altun madalyalar almışlardı. Masûlât-ı araziyesi fevka'l-âledir. Harik-ı mezbûrda pek çok mahalleler, derûnlarında müdahhar zahair ile yanmış ve üçyüz on bâb dükkan ve mağazayı hâvî çarşusu ile beş bab câmi-i şerif ile iki mekteb ve üç han vi iki hamam ve üçyüz yirmibeş hane ve üç pazar mahalli kâmil muhterik olmuştur...". Look at pls. *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi XII*, p. 53

180 *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi*, CXIII, Edit. Münir Aktepe, Ankara 1990, p. 20

181 *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi*, C.XIV, Edit. Münir Aktepe, Ankara 1991, p. 33

182 *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi*, C.XV, Edit. Münir Aktepe, Ankara 1993, p. 22-23

183 *Ahmet Lütüfî Efendi Tarihi*, CXV, Edit. Münir Aktepe, Ankara 1993, p. 74-75

184 Ali Osman Çınar, "Tanzimat Sonrasında Osmanlı Devletine Arşivler ve Doğal Afetler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler*, p. 268

faul. In addition to this, Turks, after coming to Anatolia, especially preferred the high and mountainous places, and this tradition was remained in Ottoman Period. They realized that the new place they settled was shaken by earthquakes. Thus, they had mainly preferred to make their houses with wooden and single floor. Stone made houses started to be constructed at the beginning of 18th century because of intense conflagrations in this period as it is mentioned above. Within the historical period of this study many earthquakes had occurred frequently in Anatolia but except several ones many of them were harmless or caused small harms. After the earthquakes state had interfere the region which faced with earthquake and supplied aids in kind and cash. However, it is not possible to say that these aids were enough. So as to prevent pillages and establish the security state immediately had sent its security forces to the disaster zone. In addition, in places with earthquakes, a census was carried out shortly and the results of these censuses were recorded in the books. In this study like any others it is just described a situation of earthquakes. The socioeconomic results of these earthquakes will be a subject of another study.

The fact that the houses are close to each other and the use of wooden materials in general caused fires to occur frequently in the Ottoman period. The consequences of these fires and the damages they cause will also be evaluated later.

Plague and cholera are also among the major epidemic diseases that the Ottoman state is frequently exposed during the periods examined. The consequences of these diseases have resulted in a considerable amount of human deaths and other serious consequences such as migration. Famine is among the important natural disasters encountered in the period under examination. Serious famines, especially after grasshopper outbreaks, have resulted in a steady decline in the population of Anatolia. One important point that strikes us in the period we studied is that the seller is very rare in Anatolia during the Ottoman state time. The most important reason for this is that the natural environment is unspoiled and not settled in the water beds of settlements. However, flooding at some time should be related to the general climate conditions. In the meantime, it should not be forgotten that the formation of the selin and its influences give a key to the agricultural history of a distinction.

XVIII and XIX centuries in Anatolia in this case, we have determined that natural disasters in this period in the period mentioned that Anatolia is often exposed to various natural disasters. In the mentioned period, the results of natural disasters will be evaluated separately

After these brief evaluations of the Ottoman period, we would like to give some general evaluations.

During the historical periods natural disasters have constantly devastated human beings due to their general consequences. Sometimes even large-scale losses have resulted in serious consequences, which could lead to the removal of a civilization or cult from it.

At the beginning of the most important consequences of natural disasters are human losses. Hundreds, thousands and perhaps tens of thousands of people can die after many natural disasters. It is understandable that human beings are faced with a serious threat if

some other factors brought to the human hand are added.

In addition to the loss of a significant number of human populations during natural disasters, perhaps a greater amount of animals may be lost. Some of these animals are domestic animals and it is possible to replicate them in later periods. However, natural disasters such as earthquakes, fires and similar natural disasters have led to the destruction of ecologically unbalanced animals and their arrival in these days.

Perhaps most important is the collapse of historical artifacts and the disappearance of natural beauties from the untoward consequences of natural disasters during historical periods.

It is possible to say that natural disasters have caused problems on the structure of the society. Namely, after disasters a feel of fear and insecurity had emerged among people and they do not trust each other. With the decrease in the work facilities, unemployment had rose, then dirtiness and poverty had covered the zones of disasters. This general cause-effect relation in disasters and society is acceptable in Ottoman period of Anatolia as well. In addition at the Ottoman period after disasters the people living in the zone of disaster had tended to move other places. This situation was one of the main problems that Ottoman state had tackled with.

As a consequence, in this study “a general descriptive map” is presented about the natural disasters came into being in Anatolia between 18th and 19th centuries. Damage of these disasters and their effects on the people will be a subject of another study.

REFERENCE

I- ARCHIVE RESOURCES

The Prime Minister’s Ottoman Archives

Cevdet Askeri, No: 16540, 3833

Cevdet Belediye, No: 2594, 5831, 2594, 5787, 5852, 3396

Cevdet Dahiliye, No: 340, 13026

Cevdet İktisat, No: 495, 826, 2215, 637

Cevdet Maarif, No: 3691

Cevdet Maliye, No: 28024, 715

Cevdet Sıhhiye, No: 441, 485, 739, 575, 593

Hatt-ı Hümayun Tasnifi, No: 16803, 20617-A, 20674-D, 3550-J 3550-K, 3550, 35560, 36415, 37098, 37098-A, 42746, 26272, 26272-B, 26272-C, 19082-C, 8907, 19082-

A, 20215, 22645-F, 24385, 25569-C, 5268, 30042, 33350-B, 38081-D, 25569-K, 22645-E

İrade Dahiliye, No: 2101, 2302, 26016, 35044, 5305, 16099, 19507, 2100, 2123, 27045, 33410, 5296, 5355

İrade Meclis-i Vâlâ, No: 17155, 17559, 1826, 21844, 25153, 4015

National Library of Turkey

Harput Şer'iyye Sicili, No: 388

Antep Şeriyye Sicili, No: 141, 140

Topkapi Museum Palace Archive

Defter No: 8977 Emir No:8664 , 8486.

Elazig Museum

Diyarbakır Mutasarrıfı İbrahim b. Muhammed'in Hatırat ve Mektupları, (Turkish Writing), Inventory Id: 137

II. ACADEMIC RESEARCH AND STUDIES

ABDULGANİ BULDUK, *El-Cezire'nin Muhtasar Tarihi*, Tarihsiz Yazma, Diyarbakır

AFYONCU, Erhan - METE, Zekai; "1766 İstanbul Depremi ve Toplum Yaşantısına Tesirleri", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2001, s. 85-92

AHMED CEVDET PAŞA, *Cevdet Tarihi XII* İstanbul 1309

-----, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 1, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994

-----, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 2, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994

-----, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 4, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994

-----, *Tarih-i Cevdet*, Cilt 6, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1994

AHMED LÜTFİ EFENDİ, *Ahmet Lütfi Efendi Tarihi XII*, Yay:Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989

-----, *Ahmet Lütfi Efendi Tarihi XIV*, Yay: Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991

-----, *Ahmet Lütfi Efendi Tarihi XV*, Yay:Münir Aktepe, Türk

Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993

-----, *Ahmet Lütü Efendi Tarihi IX*, Yay:Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984

-----, *Ahmet Lütü Efendi Tarihi XIII*, Yay:Münir Aktepe, Türk Tarih Kurumu Yayınları,Ankara, 1990

-----, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi III*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999

-----, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi IV*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

-----, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi VII*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

-----, *Vak'anüvis Ahmed Lütü Efendi Tarihi VIII*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999

AKSİN, Ahmet; *19. Yüzyılda Harput*, Elazığ 1999

ALİ EMİRİ; *Osmanlı Vilâyât-ı Şarkiyesi*, İstanbul 1337

ALTAN, Ebru; "1150-1250 Yılları Arasında Anadolu'da Doğal Afetler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2001, s. 41-49

AMBRASEYS, Nicolas-FINKEL, Caroline; *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*, İstanbul, 1995.

ARIK, F. Şamil; "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları", *DTCF. Tarih Araştırmaları Dergisi XV/26*, (1990-1991), s. 27-57

BEZER, Gülay Öğün; "Selçuklular Zamanında Anadolu'da ve Civar Bölgelerde Kıtılık", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2001, s. 67-84

CEVDET PAŞA, *Tezâkir-i Cevdet 1-12*, Yay: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991

ÇINAR, Ali Osman; "Tanzimat Sonrasında Osmanlı Devletine Arşivler ve Doğal Afetler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2001, s. 263-276

FAROQHİ, Suraiya; "Tarımsal Değişimin Bir Göstergesi olarak Doğal Afet: Edirne Bölgesinde Sel,100/1688-89", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Editör Elizabet

Zachariadou), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 273-286.

GAZİ AHMED MUHTAR PAŞA, *Sergüzeşt-i Hayatım*, Cild-i Evvel, Yay Haz: M.Sabri Koz; Nedret İşli, Tarih Vakfı Yurt Yay. İstanbul 1996

GÖKHAN, İlyas; *XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Krizler, Kıtıkklar ve Vebalar*, Fırat University Social Sciences Institu Unpublished Ph.D. Thesis, Elazığ 1998

HAZAI, Gy.; "Osmanlı Tarihinde Doğal Afetlerin Rolü Hakkında Birkaç Görüş", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Editör Elizabet Zachariadou), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s.3-5

İLGÜREL, Mücteba; "1784 Erzincan Depremi", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler*, (22-23 Mayıs 2000), İstanbul University, İstanbul 2001, s. 197-202

KESİK, Muharrem; "XII. Yüzyılın İlk Yarısında Anadolu'da Meydana Gelen Doğal Afetler ve Depremler", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler* (22-23 Mayıs 2000), İstanbul University, İstanbul 2001, s. 29-40

KILIÇ, Orhan; *Eskiçağlardan Yakınçağlara Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ 2004

KISKIRA, Constantia; "Missionary Herald'dan 19.Yüzyıl Anadolu'sundaki Depremler", *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*,(Editör Elizabet Zachariadou), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 133-148

KUZUCU, Kemalettin; Osmanlı Döneminde İstanbul Depremleri, *Osmanlı Ansiklopedisi V*, Yeni Türkiye Yay. Ankara 1999, s. 678-685

NIEBUHR, Carsten; *Reisebeschreibung nach Arabien und den umliegenden Ländern III*, Önsöz ve yayın: Deetmar Henze, Graz-Austuria 1968, s. 147-148.

ÖZTÜRK, Mustafa "Osmanlı İktisadında Fiyatları Etkiliyen Unsurlar", *Prof. Dr. Şerafettin Turan Armağanı*, Antakya 1996, s.221-239

PANZAC, Dainel; *Osmanlı İmparatorluğunda Veba (1700-185:)*, Çev: Serap Yılmaz, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1997

SARIYILDIZ, Gülден; "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2001, s. 309-319

ŞAHİN, Cemallettin; *Türkiye Afetler Coğrafyası*, Gazi Ün. Gazi Eğt. Fak. Yay. Ankara 1991

TOZLU, Selahattin; “Erzurum Depremleri (1850-1900)”, *Akademik Araştırmalar I*, Erzurum 1996, s. 119-126

TOZLU, Selahattin; “Erzurum Tarihinde Depremler”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler 22-23 Mayıs 2000*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 2001, s. 93-118

TOZLU, Selahattin; “Hinzorik (Taşoluk) Köyü- Hortum Heyelanı (1889)”, *Akademik Araştırmalar IV*, Erzurum 1997, s. 106-119

VOGT, Jean; “Osmanlı Topraklarında Tarih Boyunca Depremsellik, Batılı Kaynaklardan ve Tanıkların İfadelerinden Örnekler”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, (Editör Elizabet Zachariadou), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 13-58

YILDIZ, Mehmet; “1855 Bursa Depremleri”, *Tarih Boyunca Anadolu’da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildiriler (22-23 Mayıs 2000)*, İstanbul Ün. Edebiyat Fak. Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 2001, s. 119-140

YILMAZÇELİK, İbrahim; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır, 1790-1840*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995

ZACHARİADOU, Elizabet; “Doğal Afetler: Fırsat Anları”, *Osmanlı İmparatorluğunda Doğal Afetler*, Editör Elizabet Zachariadou, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001, s. 6-10

Dr. Öğretim Üyesi
Celalettin Uzun

Bingöl Üniversitesi Fen Edebiyat
Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi
celaleddinuzun@hotmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 23 Şub 2018 / 12 Mar 2018

Araştırma Makalesi

DOI: 10.21551/jhf.397826

Research Paper

Orjinal Makale / Orjinal Paper

Muş Mütesellimi Alaaddin İsyanı

Rebellion of Alaaddin, Mütesellim of Muş

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin, 16. yüzyılın sonlarına doğru İran ve Avusturya ile yaptığı savaşların uzun süreli olması devleti hem askeri hem de mali açıdan olumsuz etkilemiştir. 17. yüzyılda da devam eden bu durum içeride karışıklıklara neden olmuştur. Dolayısıyla 17. yüzyıl Osmanlı Devleti genelinde asayiş olaylarının had safhaya ulaştığı bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzyılda Osmanlı ordusu bir taraftan batı ve doğu cephelerinde hâkimiyetini korumak için çabalarken, diğer taraftan da içerdeki âsilerle mücadele etmek zorunda kalmıştır. Savaşlar ve Anadolu'yu kasıp kavuran isyanlar nedeniyle askeri masrafların artması önemli boyutlarda bütçe açığı oluşturdu.

18. yüzyıla gelindiğinde de durum bundan farklı değildi. Osmanlı Devleti, bu yüzyılda da askeri açıdan oldukça masraflı seferlere girişmiştir. Savaşlar sebebiyle Anadolu'da meydana gelen otorite boşluğundan istifade eden kimi yöneticiler devlete başkaldırarak isyan etmişlerdir. Bu bağlamda 18. yüzyılın ortalarında Muş mütesellimi Alaaddin liderliğinde, Muş ve çevre şehir ve kasabalarda ortaya çıkan isyan ve eşkıyalık faaliyetleri devlet için oldukça tehlikeli bir boyuta ulaşmıştır. Alaaddin ve yandaşları Erzurum, Van, Bitlis ve Muş dolaylarında savunmasız pek çok yerleşim yerinde hâkimiyet kurmuşlar ve kendilerine karşı gelen ahaliyi öldürmüşlerdir. Nüfus ve gücünü gittikçe artıran eşkıya lideri, Muş ve çevresinde savunma amaçlı çok sayıda kale, palanga ve kuleler yaptırmıştır. Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliğini tehlikeye düşüren ve ahalinin can ve mal güvenliğini ortadan kaldıran bu isyan ve eşkıyalık olaylarının bir an önce bastırılarak, kamu düzeninin yeniden tesis edilmesi devlet için büyük önem taşımaktaydı. Bu sebeple devlet isyan ve eşkıyalık faaliyetlerine sonlandırmak için Çeteci Abdullah Paşa'yı görevlendirmiştir. Yapılan muharebede eşkıya lideri Alaaddin ve destekçileri bozguna uğratılmış bölgede ehemmiyet ve huzur yeniden tesis edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Muş, Mütesellim, İsyan, Eşkıyalık

ABSTRACT

The long-term wars among Ottoman Empire, Iran and Austria to the end of 16th Century affected the ottomans negatively in terms of military and finance. This situation which gone on in 17th century caused the internal disorders. Thus, 17th century is seen as a period in which anarchy reached at the advanced stage throughout the Ottoman Empire. While The Ottoman Army made effort in order to protect its sovereignty on the western and eastern front lines in this century, it had to struggle with the domestic rebels. The increase in the military expenses due to the wars and rebellions which oppressed Anatolia caused significantly budget deficits. The situation was the same in 18th century. Ottoman Empire made the expensive campaigns in terms of military in this century, too. Some administrators who resigned in the authority gap in Anatolia due to the wars revolted and rose against the state. The brigandage events due to the internal rebellions made disturbance in the security and peace atmosphere in the various places in Anatolia, and caused a significant danger in the state.

Within this context, the rebellions and brigandage events that arose in Muş province together with the cities and villages around it under the leadership of Alaaddin Mütesellim of Muş in the 18th century became dangerous for the Empire. Alaaddin and his followers established dominance in many indefensible settlements of the territories of Erzurum, Bitlis, Van and Muş, and killed many inhabitants who disobey them. The brigand leader who was getting increased his influence and power day by day constructed many fortresses, pulley blocks and towers in and around Muş for defence. It was very significant for the Ottoman Empire to constitute the public order repressing immediately the rebellions and brigandage events that jeopardised the border security of Ottoman and that abolished the safety of life and property of the public. That's why, Guerrilla Abdullah Pasha was authorised to terminate these bellions and brigandage events. At the result of the war, Alaaddin the brigand leader and his supporters were defeated and hereby safety and peace could be constituted again.

Key Words: Ottoman Empire, Muş, Mütesellim, Rebellion, Brigandage

GİRİŞ

Osmanlı Devlet'inde, 16. yüzyılın ortalarından başlayarak 17. yüzyılda devam eden ekonomik sarsıntı toplum ve devlet hayatını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu dönemde yapılan savaşların uzun süreli olması devleti mali bir darlığa sürüklemiştir. Bu sebeple tekâlif-i örfiye veya tekâlif-i divaniye olarak adlandırılan geçici vergiler sürekli hale getirilmiş ve miktarı da artırılmıştır. Öte taraftan devlet iktisadi darlıktan kurtulmak için bir kısım tımar topraklarını mukataaya dönüştürerek iltizama vermiştir. Ancak bu durum tımar sisteminin bozulmasına ve vergileri ödemekle yükümlü olan reaya üzerinde dayanılması güç bir külfete neden olmuştur¹. Bir taraftan ağır vergi yükümlülüğü altında ezilen halk, diğer taraftan idarecilerin kanun dışı vergi taleplerinden dolayı baskı ve zulümlere de uğramıştır.

1 Mustafa Akdağ, *Türkiye Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyanları*, İstanbul, 2017, s.89-90.

Merkezden uzak bazı yerlerde halktan kanun dışı vergi toplayarak devlet otoritesine karşı gelen bu idarecilerin bir kısmı aynı zamanda eşkıyalık olaylarına da karışmışlardır. Halkın canına ve malına kast eden bu yöneticiler yüzünden Anadolu'da asayiş ve güvenlik ortamı büyük oranda zedelenmiştir. Hatta isyan eden bazı valiler, başına buyruk hareket eden bir kısım yöneticileri de etrafına toplayarak, merkezi hükümeti tehdit etmişlerdir².

Osmanlı Devletinde, 17. yüzyılda isyan ve eşkıyalık hareketlerinin çıkmasına neden olan problemlerin giderilmemesi sebebiyle bu hareketler 18. yüzyılda da sürmüştür. 17. yüzyılda olduğu gibi 18. yüzyılın başlarından itibaren devleti mali açıdan zorlayan seferler devam etmiştir. Özellikle Anadolu'da bulunan çoğu yönetici bu seferlerden dolayı sorumlu oldukları bölgeyi terk etmişlerdir. Bu durum merkezi otoritenin zayıflamasına neden olmuştur. Dolayısıyla Anadolu'nun çeşitli yerlerinde meydana gelen otorite boşluğundan istifade eden bir kısım idareciler kanunlara karşı gelerek, halk üzerinde büyük zorbalıklarda bulunmuşlardır³. Hatta bu yüzyılda mal sevdalısı vilayet, sancak ve kaza yöneticilerinden kaynaklanan eşkıyalık olaylarında büyük bir artış olduğu gözlenmektedir⁴.

Bu çalışmada Muş sancağı hakkında kısa bir bilgi verildikten sonra İran sınırına yakın bir bölgede, bilhassa Muş ve çevre şehir, kasaba ve köyleri büyük oranda etkileyerek toplumsal buhranlara yol açan isyan ve eşkıyalık faaliyetlerine değinilecektir. Bu suretle 18. yüzyılın ortalarında devlet için oldukça tehlikeli bir boyuta ulaşan Muş mütesellimi Alaaddin'in liderliğini yaptığı eşkıyalık faaliyetleri hakkında bilgi verdikten sonra devletin bu isyanı bastırmak için aldığı tedbirlerden bahsedilecektir. Diğer taraftan Alaaddin'in isyanı bastırmak için bölgeye sevk edilen askeri birliğe karşı savunma amaçlı aldığı tedbirler de anlatılacaktır. Öte yandan bu isyanda Alaaddin'e destek olan Hakkâri'den Tatar Han, Bitlis hâkimi Burhan Han, Malazgirt beyi Nuh ve Mahmudi ahalisinden Mirhab adlı beylere karşı merkezi hükümet kuvvetlerinin verdiği mücadeleye dair bilgi verilecektir.

MUŞ MÜTESELLİMİ ALAADDİN İSYANI

Muş, coğrafi olarak Doğu Anadolu Bölgesi'nin Yukarı Murat-Van Bölümünde bulunmaktadır. Doğuda Ağrı ve Bitlis, batıda Bingöl, kuzeyde Erzurum, güney ve güneybatıda ise Bitlis, Diyarbakır ve Batman illeriyle komşu olan şehir, yaklaşık 8116 km² alanı kapsamaktadır⁵. Şehir, Fırat nehrinin en önemli kolu olan Murat ırmağı ile Karasu'nun geçtiği bir ovanın güneyinde kurulmuştur⁶. Muş ve çevresinde zengin su kaynakları ile verimli ovaların olması çok eski dönemlerden itibaren bölgenin önemli bir yerleşim merkezi olduğunu göstermektedir. Zira tarihi süreç içerisinde bölgede birçok uygarlık hüküm sürmüştür.

Milattan önce bölgede Hititliler, Urartular, Asurlar ve Romalılar hâkimiyet

2 Mustafa Akdağ, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/6-7, Ankara, 1966, s. 225.

3 Selim Özcan, "XVIII. Yüzyıl Canik (Samsun) Sancağında Eşkıyalık Hareketler", *Osmanlı'dan Günümüze Eşkıyalık ve Terör*, Editör, Osman Köse, Samsun, 2009, s. 85.

4 Şaban Bayrak, *Anadolu'da Eşkıyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında 1700-1750)*, İstanbul, 2015, s. 71-96.

5 Mehmet Emin Sönmez, "Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları", *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 55, İstanbul, 2010, s. 45-46.

6 Besim Darkot, "Muş", *İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Eskişehir, 1997, s. 744.

kurmuşlardır. Milattan sonra Roma devletinin iki ayrılmasıyla birlikte Muş ve çevresi Bizans egemenliğine geçti. Ancak daha sonra Bizans'tan bölgeyi İranlılar aldı. Sonrasında ise Hz. Ömer döneminde Araplar, bölgede ki İran egemenliğine son verdiler. İlerleyen zamanlarda Arap, Bizans ve İran devleti arasında ki mücadele nedeniyle bölge sık sık el değiştirmiştir⁷.

Malazgirt zaferinden sonra Selçukluların Muş ve çevresini ele geçirmeleriyle, bölge Müslüman Türk unsurlarının hâkimiyetine girmiştir. Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran'da Şah İsmail kuvvetlerini mağlup etmesinden sonra Anadolu'nun Osmanlı hâkimiyetine geçmesiyle Muş ve çevresi de alındı.

Osmanlı Devleti'nin idari taksimatında Muş, Van Eyaletine bağlı, bir sancak merkez olarak gösterildiği gibi, yine Van Eyaletine bağlı Bitlis hükümetinin bir nahiyesi olarak da gösterilmiştir⁸. 1515'ten 1550'li yıllara kadar Bitlis sancağının bir nahiyesi olan Muş, uzun bir süre müstakil sancak olarak idari teşkilatta yer almıştır⁹. Fakat bir süre sonra tekrar nahiyeye statüsüne düşürüldüğü görülmektedir. Zira 17. yüzyılın ortalarında Muş, Bitlis Sancağına bağlı bir nahiyeye olarak da idare edilmiştir¹⁰. 18. yüzyılın ikinci yarısında da Muş'un, Van Eyaletine tabi bir nahiyeye olduğu anlaşılmaktadır¹¹. Nahiyenin idaresinden sorumlu olan mütesellimin¹² atamasında ise Bitlis Hanı etkiliydi. Nitekim 1747 tarihli bir belgede Muş nahiyesine Bitlis Hanı tarafından mütesellim olarak Alaaddin'in görevlendirildiği ifade edilmektedir¹³. Dolayısıyla 18. yüzyılın ikinci yarısına doğru Muş Sancağının Van Eyaletine tabi Bitlis hükümetinin bir nahiyesi olduğu söylenebilir. Fakat Bitlis hanedanının ortadan kaldırılmasından sonra, Muş, Erzurum Eyaletine bağlı sancak merkezi olmuştur ve Bitlis, Muş'a bağlanmıştır¹⁴.

Alaaddin mütesellim olarak vazifelenirilmmeden önce, 1738 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Bitlis Han'ı Süleyman Bey'in kethüdası olarak görev yapmaktaydı. Ancak Alaaddin, Muş mütesellimi Mirza ve Hal Ömer oğlu Mehmed ile birlikte bu tarihte bölgede eşkıyalık faaliyetlerinde buldukları anlaşılmaktadır. Nitekim bunlar yanlarına topladıkları bin kişilik bir kuvvetle Erzurum'a bağlı Hınıs kazasının Kızıl Ahmed ve Halil Çavuş karyelerin de içinde bulunduğu bir kısım köylere saldırarak halkın mallarını gasp ettikleri gibi canlarına da kastetmişlerdir. Belgeden anlaşıldığına göre şakiler köylerden iki bin yüz karasığır ve camus, üç bin seksen yedi koyun, iki yüz altmış at ve kısarak, üç yüz yetmiş kovan ile birlikte sekiz yüz kuruş nakit akçe ve mevcut hanelerin eşyalarını almışlardır. Bunun üzerine köy sakinlerinden bir miktar süvari, gasp edilen mallarını geri

7 M. Salih San, *Doğu Anadolu ve Muş'un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Ankara, 1966, s. 127-165.

8 Besim Darkot, "Muş", *MEB İslam Ansiklopedisi*, s. 746.

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *BOA.TD.* 189, s. 17-24.

10 Orhan Kılıç, "Muş Sancağı Dirlikleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, Elazığ, 1999, s. 158-160.

11 "Van Eyaletine tâbi' Muş nâhiyesinde" *BOA.C.DH.210*.

12 Beylerbeyi ya da sancakbeyi görev mahallinde bulunmadıkları zaman, onlar adına bölgeyi idare eden yöneticiye mütesellim denilmektedir. Beylerbeyi veya sancakbeyi tarafından atanan mütesellimin başkentten bir fermanla onaylanması gerekmektedir. Mütesellimler beylerbeyi ve sancakbeyinin vekili oldukları için onların tüm yetkilerine sahiptiler. Tanzimat Fermanı ile devlette yeni bir düzenlenmeye gidilmesiyle bu kurum kaldırılmıştır. Bilgi için bkz. Yücel Özkaya, "Mütesellim", *DİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 203-204.

13 *BOA.C.DH.270*; Mühimme Defteri (MHM), 153, s. 117/b.2.

14 Besim Darkot, "Muş", *İslam Ansiklopedisi*, s. 746.

almak amacıyla eşkıyaların peşine düşmüştür. Ancak eşkıyalarla girişilen muharebede on üç kişi ölmüş ve birçok kimse de yaralanmıştır. Alaaddin ve diğer eşkıyaların cezalandırılması için Erzurum Valisi *el-Hâc Ahmed Paşa* vazifelendirilmiştir¹⁵. Eşkîyalıkla suçlanan elebaşların cezalandırıldığına dair elimizde bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1747 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre Alaaddin'in Bitlis Hanı tarafından Muş'a mütesellim olarak görevlendirilmesi¹⁶, Osmanlı Devleti'nin eşkıyalık olaylarına son vermek için isyancı grubun liderleriyle anlaşmaya vardığını göstermektedir. Zira Osmanlı Devleti, üzerine göndermiş olduğu askeri kuvvetle yakalayamadığı bazı eşkıya elebaşlarına bir takım mansıp ve makamlar teklif ederek onların isyanlarına son vermesi sıklıkla müracaat ettiği bir yöntemdi¹⁷. Eşkîya liderlerinin çoğu da daha iyi bir makam elde etmek için isyan ediyorlardı. Mesela sancakbeyinin hizmetine girmiş veya kethüdalık yapmış ya da mütesellim olarak hizmet görmüş eşkıya liderleri daha yüksek bir mevkide görev almak istiyordu¹⁸. Muş ve çevre şehirleri etkileyen bu isyan girişimi ayrıca İran'a yapılacak seferlerin güvenliğini de büyük oranda etkiliyordu. Bu yüzden devlet isyan ve eşkıyalık olaylarını biran önce sona erdirmek için Alaaddin'e Muş mütesellimliğini vermiştir. Ancak Alaaddin Muş mütesellimi olarak görevlendirilmesine rağmen ya daha yüksek bir konum elde etmek için ya da İran ile işbirliği yaptığından dolayı isyan faaliyetlerini arttırarak devam ettirmiş adeta eşkıyalık boyutunda faaliyetler içerisinde olmuştur. Nitekim 1747 yılında eşkıya lideri Bitlis ve Erzurum taraflarına saldırmıştır. Özellikle kış şartlarından istifade ederek Erzurum hududu dâhilinde bulunan sancak ve nahiyelerde bulunan ahaliye büyük zarar vermiştir. Bunun üzerine Bitlis Hanı, Alaaddin'in eşkıyalık faaliyetlerine son vermek için harekete geçmiştir. Ancak başarılı olamamış üstelik bu durum Alaaddin'in kuvvetini ve nüfuzunu daha da artırmasına neden olmuştur. Hatta bölgede bazı palanga¹⁹ ve kuleler yaptırmıştır²⁰. Bu sebeple Erzurum Valisi İbrahim Paşa Alaaddin ve avnesini cezalandırmak için görevlendirilmiştir. Fakat Alaaddin ve arkadaşları kış şartlarından istifade ederek firar etmeyi başarmışlardır. Bu gelişmelere binaen Alaaddin'in yakalanması için eski Adana Valisi Çeteci Abdullah Paşa²¹ vazifelendirilmiştir. Ancak şiddetli kış sebebiyle yakalanması mümkün olamamıştır. O yüzden Bitlis hanı Burhan ve Bitlis kadısı ile bir kısım ulema, ayan ve yerli ocak ağaları ile Muş ahali, merkezden Alaaddin'in bağışlanmasını ve gelip hanesine yerleşerek kendi halinde yaşamını sürdürmesini talep etmişlerdir. Ayrıca eşkıyalara ait çeşitli ebatlarda dört adet top da devlet görevlilerine teslim edilmiş ve bunlar Muş kalesine kaldırılmıştır. Öte taraftan ahali Alaaddin ve avnesinin tekrardan isyan etmeyeceğine dair taahhütte bulunmuşlar ve bunlardan eşkıyalık faaliyetleri sadır olursa bin kuruşluk bir parayı devlet hazinesine ödeyeceklerini nezir²² etmişlerdir. Bölgenin durumu, siyasal ve sosyal gelişmeler

15 *MHM*, 145, s. 184/b.3.

16 *BOA.C.DH.270; MHM*, 153, s. 117/b.2.

17 Süleyman Demirci, Hasan Arslan, *Osmanlı Türkiye'sinde Eşkîya, Devlet ve İsyân*, İstanbul, 2012, s. 110.

18 Karen Barkey, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, (Çev. Zetnep Altok), İstanbul, 2011, s. 203.

19 Palanga ağaç kütüklerinden koruyucu bir çitle çevrili basit bir yapı olarak tanımlanmaktadır. bkz. Veysel Göger, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014, s. 62-63.

20 *BOA.C.DH.270; MHM*, 153, s. 117/b.2.

21 Çeteci Abdullah Paşa yapılan bir çalışmada sehven Çeneci Abdullah Paşa olarak ifade edilmektedir bkz. Şaban Bayrak, *Anadolu'da Eşkîyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında 1700-1750)*, İstanbul, 2015, s. 93.

22 Osmanlıda kamu düzenini sağlamak için uygulanan bu yöntem hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Cemal Çetin, "Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36, 2015, s. 287-310.

göz önüne alınmış ve neticede 1748 yılında gönderilen bir fermanla ahalinin bu isteği kabul edilmiştir²³.

Ne var ki korunaksız bölgelerde halkın malına, canına ve ırzına zarar vererek eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan ve devlet gücüyle karşılaştıklarında firar edip saklanmayı tercih eden bu kişilerin af edilmesi sorunu çözmemiştir. Nitekim sonraki dönemlerde Alaaddin ve taifesinin eşkıyalık faaliyetleri devam etmiştir. 1754 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, bunlar Van, Bitlis ve Muş'un etrafında bulunan savunmasız köylere saldırarak ahalinin hayvanları ile mallarını gasp ettikleri gibi ırzlarına ve canlarına da kastetmişlerdir²⁴.

Bölgede eşkıyalık faaliyetlerine son vermek için 1754 yılının ilkbaharında Çeteci Abdullah Paşa Erzurum Valiliğine atanarak görevlendirilmiştir²⁵. Eşküyaların yakalanıp gerekli cezaya çaptırılması amacıyla Çeteci Abdullah Paşaya yardım etmesi için Van Muhafızı *es-Seyyid Mustafa Paşa* da vazifelendirilmiştir²⁶. Öte taraftan bölgede Muş mütesellimi Alaaddin ile birlikte hareket ederek isyan eden başka idareciler de vardı. Bunlardan en dikkat çekenlerden biri Bitlis hanı Burhandı. Zira Burhan Han, Alaaddin'in daha önce devlet tarafından affedilmesi hususunda önemli rolü olmuştur²⁷. Burhan Han'ın dışında Malazgirt Beyi Nuh, Hakkâri bölgesinden Tatar Han ve Mahmudi²⁸ ahalisinden Mihrab adlı şaki liderleri de Alaadin'e destek vermişlerdir²⁹.

Eşkuya lideri Alaaddin ile birlikte isyan ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunan Hakkari bölgesinden Tatar Han ve Mahmudi ahalisinden Mihrab'ın İran hududuna yakın bölgelerde görev yapmaları (bkz. Harita 1) İran'ın eşkıya liderleriyle işbirliği içinde olduğu söylenebilir.

23 BOA.C.DH.98; MHM, 153, s. 114/b.2; MHM, 153, s. 115/b.3; BOA.A.AMD.8; BOA.A.AMD.2.

24 BOA.C.DH.65.

25 BOA.C.DH.194.

26 BOA.C.DH.210.

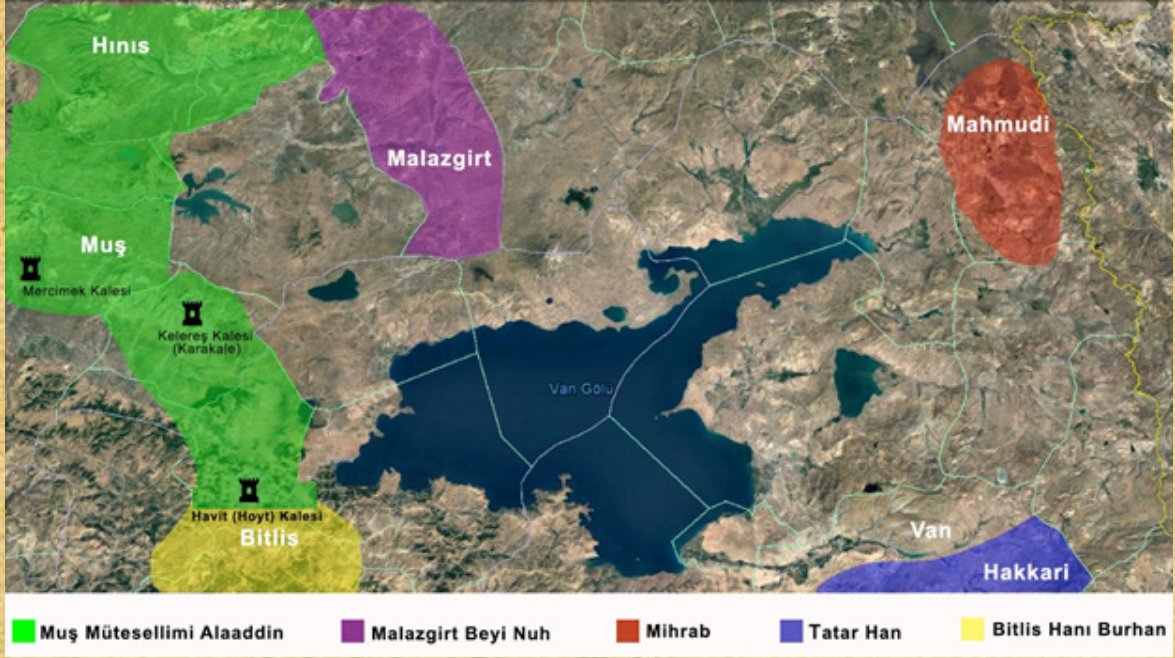
27 BOA.A.AMD.8.

28 Evliya Çelebi Mahmudi'nin Van'ın doğusunda yalçın dağlar içerisinde bir bölge olduğunu ve burasıyla Acem arasında sadece Şah Gediği adında bir dağın olduğunu ifade eder. Bkz. Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul, 2001, s. 118.

29 BOA.C.DH.65; BOA.C.DH.210; BOA.C.DH.306; BOA.C.AS.233.

Harita 1: Eşkıya Liderlerinin İsyân Faaliyetlerinde Buldukları Bölgeler

Nitekim Osmanlı sınırlarının İran hududuna kadar genişlemesi 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ile İran arasında yaşanan sınır ve aşiret tartışmaları sürekli olmuştur. Bu sebeple her iki devlet bölgedeki aşiret liderlerini kendi yanlarına çekmeye çalışmıştır. Bu bağlamda İran da bazı aşiret liderlerini elde etmek için mansıplar vermiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'ni rahatsız etmiştir³⁰.

Alaaddin ve diğer eşkıya liderlerinin isyan etmeden önce iyi bir planla örgütlendikleri ve gerekli hazırlık yaptıkları anlaşılmaktadır. Alaaddin isyanı bastırmak amacıyla üzerine gönderilecek askerler için savunma maksadıyla Muş ve çevresinde kaleler yaptırmıştı. Kalelerden biri Muş ovasına inen Çarihör (Çarpehor) adlı vadide kesme taşlardan inşa edilmişti. Diğer bir kale ise Muş kasabasına beş saatlik bir vadi üzerinde yaptırılan Mercimek Kalesiydi. Bu kale güçlü bir kaya üzerinde üç katlı sur şeklinde mermer taşlardan yaptırılmıştı. Mercimek kalesi üç yüz *zirâ*'dan³¹ fazla bir alanı kaplamaktaydı. Kalenin içinde yine mermer taşlarından doldurulan dört adet top tabyası vardı. Ayrıca çevreyi gözetlemek için kaleye dört adet kule de yaptırılmıştı.

Mercimek kalesini takviye için kalenin varoşlarında bir kule daha yaptırılmış ve yine kalenin etrafına derin hendekler de kazılmıştır. Öte taraftan Alaaddin'in kalenin etrafında bir şehir kurmak arzusunda olduğu da anlaşılmaktadır.

Alaaddin bu kalelerin dışında Muş kasabasının batı tarafında yaklaşık altı saat uzaklıkta yer alan Kutyan (Gotyan) adlı bir kale ile yine Muş kasabasına üç saat uzaklıkta

30 Sıtkı Uluerler, *Osmanlı-İran Sınır ve Aşiret (1800-1854)*, Ankara, 2015, s. 175.

31 Osmanlıda yirmi dört parmaklık bir uzunluk ölçüsü olup diğer bir ismi arşındır. Uzunluk ölçüsünün miktarında bölgesel farklılıklar da vardır. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 4. İstanbul, 1983, s. 663,664; Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2012, s. 749.

olan ve Murat nehri üzerinde bulunan dağların arasında siyah bir kaya üzerinde başka bir kale de yaptırmıştı. Ayrıca Muş'un doğu tarafında bulunan ve Muş'a on dört saat uzaklıkta olan Kelereş'i³² yaptırmıştı. Bunların yanı sıra Muş şehrinin güney tarafında, Bitlis şehrine yakın bir mahalde ve yüksek dağların arasında Havit (Hoyt) kalesini de inşa ettirmiştir.

Alaaddin yaptırdığı bu kalelerin her birinin içine de yeterli miktarda barut, kurşun ve çeşitli ebatlarda toplar yerleştirmiştir. Ayrıca kalelerin içine eşkıyalardan oluşan bölükbaşları ve tüfekçiler doldurmuştu. Diğer taraftan bazı köylerde de bölgede *köşk* olarak tabir edilen yirmi kadar palanga inşa ettirmişti. Bu suretle Muş ve etrafındaki şehir kasaba ve köyler için büyük bir tehlike oluşturan Alaaddin ve adamları gittikçe güçlenmekteydi. Nitekim bölgedeki, liva, kasaba ve köyleri istila ederek, kendilerine karşı gelenleri öldürüyorlardı³³.

Erzurum Valisi Çeteci Abdullah Paşa devlet için oldukça tehlikeli bir hal almaya başlayan isyan hareketini bastırmak için gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra 9 Ağustos 1754 tarihinde Erzurum'dan Mercimek Kalesi'ne doğru harekete geçmiştir. 21 Ağustos Çarşamba günü Mercimek Kalesi önüne gelerek burayı muhasara etmiştir. Ancak Alaaddin Mercimek Kalesi'nde dört yüz kadar tüfekçi eşkıyasına bırakarak, kendisi Mercimek Kalesi'ne on beş saat mesafede olan Havit (Hoyt) adlı kaleye sığınmıştır. Çeteci Abdullah Paşa Mercimek Kalesi'ni muhasara etmiş ve ele geçirmek için kalenin etrafında metrisler açmıştır. Kale ve kulelerini top, tüfek ve humbaralar ile dövmüştür. Kalenin içindeki eşkıyalar bu saldırılara ancak iki gün dayanabilmiştir. Netice itibariyle 23 Ağustos Cuma günü kaledeki eşkıyalar aman dileyerek kaleyi teslim etmişlerdir³⁴. Önceki asırlardan beri Osmanlıların kuşatma savaşlarında uzmanlaşması³⁵ ve merkezi hükümet tarafından görevlendirilen fazla miktardaki eyalet askeri ile kale muhasarasında kullanılan top ve sair ağır silahlar, çevreye göre yüksek bir mevkiye bulunan (bkz. Resim 1) ve muhasara öncesi tahkim edilen Mercimek Kalesi'nin iki gün gibi kısa sürede ele geçirilmesini açıklayan etmenler olarak değerlendirilebilir.

Mercimek Kalesi'nin ele geçirilmesinden sonra askerler Alaaddin'in bulunduğu Havit (Hoyt) kalesi üzerine yürümüş ve burada yapılan muharebe de eşkıyaların çoğu öldürülmüştür. Ancak Alaaddin, oğulları ve bir kısım avnesi kaçarak canlarını kurtarabilmişlerdir. Bu haber bölgede yayılınca diğer kalelerde bulunan eşkıyalar da kaleleri boşaltıp her biri bir yere kaçmıştır. Çeteci Abdullah Paşa'da, Alaaddin'e ait başta Mercimek Kale olmak üzere diğer kaleleri ve köylerde yaptırılan palangaları tamamıyla yıkararak kullanılamaz hale getirmiştir. Mercimek Kale'de ele geçirilen dört tane *şakalos*³⁶ topları ve dört tane *zenburekleri*³⁷ ve bir miktar barut ile altı yüz batman kurşun Erzurum Kalesi'ne gönderilmiştir.

32 Yüksek bir tepe üzerinde hâkim bir konumda bulunan kalenin altında kurulan yerleşim yeri adını kaleden almıştır. Halk arasında Kelereş köyü ve kalesi olarak anılan bu yerleşim yerinin ismi Karakale olarak da bilinmektedir.

33 BOA.C.DH.65.

34 BOA.C.DH.65.

35 Konuyla ilgili olarak bkz. Veysel Göger, "Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, C. 22, S. 42, İstanbul 2017/1, s. 67-106.

36 Kaz yumurtası şeklinde gülle atan bir çeşit küçük toptur. Çakaloz, şakaloz veya şakloz gibi farklı isimlerle de anılmaktadır. Salim Aydüz, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara, 2006, s. 400. Ayrıca bkz. Gabor Agoston, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayi*, İstanbul, 2006, 124-125.

37 Havan ile taşınabilen eski küçük toplara verilen addır. Bu toplara zenberekte denilmektedir. bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3. İstanbul, 1983, s. 652.

Diğer taraftan Malazgirt Beyi Nuh adlı şakinin üzerine de asker gönderilmiştir. Ancak Nuh da bir yolunu bularak kaçmayı başarmıştır. Bölgede Nuh'a ait olan iki kale yıkılarak kullanılmaz hale getirilmiştir. Öte taraftan Mahmudi ahalisinden olan Mihrab ve Tatar Han'ın üzerine de asker sevk edilmiştir. Mihrab yakalanarak cezalandırılmıştır. Fakat Tatar Han göçer taifesinden olduğu için askerın üzerine geldiğini önceden haber alınca Hakkari dağlarına sığınmıştır. Zira Hakkari dağları belgede ifade edildiği üzere kış mevsiminde saklanmak ve barınmak için uygun bir yerdi³⁸. Öte taraftan şakilerden olan Bitlis hanı Burhan da kaçmayı başarmıştır.

Resim 1: Mercimek Kale

(Kaynak: Hidayet Kara)

Resim 2: Kelereş Kale (Karakale)

38 “Hakkari dağları mahalle-i meştâ olub hengâm-ı şitâ dahi karîb olmağla...” *BOA.C.DH.65*.

Halkı usandıran, mal ve mülkünü her fırsatta yağmalayan eşkıya ve elebaşları bozguna uğratıldıktan sonra tekrardan Muş ve çevresindeki şehir ve kasabalarda ehemmiyet ve huzur ortamı sağlanmıştır. Hayatın normalleşmesiyle ahali rahatlamış, ekonomik ve tarımsal faaliyetler yeniden canlanmıştır. Fakat bölgenin coğrafi yapısı sebebiyle bölgede geniş ve saklanmaya elverişli sarp dağların fazla olması firar eden eşkıyaların barınıp, gizlenebilmeleri imkân sunmaktaydı. Bu sebeple bunların yakalanarak cezalandırılmaları pek kolay değildi. Ayrıca bunlar fırsat buldukça korunaksız köylere saldırılar düzenleyerek her türlü ihtiyaçlarını kolayca temin etme imkânlarına sahiptiler. Diğer taraftan özellikle dağlık ve sarp alanlarda eşkıyalara yataklık eden köyler de mevcuttu. O yüzden güvenlik ortamının bozulmaması için bölge halkı, firar eden Alaaddin, oğulları ile eski Bitlis Han'ı ve avenelerini çevre köy, kasabalara sokmayacaklarına, içlerinden eşkıyaları destekleyecek olanları engelleyip, bu şekilde hareket edenleri yakalayıp devlet görevlilerine teslim edeceklerine ve devlete itaat edeceklerine dair söz vermişlerdir. Verdikleri sözün bozulmaması için de bir birlerine kefil olmuşlardı. Verdikleri sözün bozulma ihtimalini ortadan kaldırmak için de devlete teminat vermişlerdir. Eğer sözlerini tutmaz iseler *Matbah-ı 'âmireye beş yüz kise akçe her kisede beş yüz kuruş* vermeyi nezir etmişlerdi. Ahali ayrıca maddi açıdan verdikleri bu sözün yeterli görülmeyeceği düşüncesiyle eşkıyaya destek verdikleri takdirde bölgedeki hatırı sayılır kişilerin dahi devlet tarafından cezalandırılmasına razı olduklarını beyan etmişlerdir. Zira ahali, eğer eşkıyaya yardım ve yataklık yaparlarsa *yiüze gelir müte 'ayyin* adamlarının devlet tarafından cezalandırılması hususunda da her biri taahhütte bulunmuştur³⁹.

Alaaddin ve onun destekçisi Malazgirt sancakbeyi Nuh ve adamlarına ait olan bazı zeamet ve tımar toprakları eşkıyaların bir kısmının öldürülmesi ve diğer bir kısmının da firar etmesi sebebiyle boş kalmıştır. Bu toprakların güvenilir ve ehil kişilere verilmesi için merkezden Ekim 1754 tarihinde Erzurum valisi Çeteci Abdullah Paşa'ya bir ferman gönderilmiştir. Gönderilen ferman üzere eşkıyaların daha önce tasarrufunda olan Malazgirt sancağında 15, Hınıs sancağında 11 ve Bitlis sancağında 16 ve toplamda 42 adet zeamet ve tımar toprağı başka kişilere tevcih edilmiştir⁴⁰.

Firar eden eşkıya lideri Alaaddin ve oğulları ile diğer eşkıya reislerinin akıbeti hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak Hınıs ve Tekman sancaklarını tasarruf eden Mahmud Bey'den razı olmayan Hınıs, Tekman ve Pasin kazası sakinlerinin Mahmud Bey'in görevden azledilmesi için merkeze sunmuş oldukları gerekçelerden biri Mahmud Bey'in *Muşli Alaaddin oğullarıyla dahi macera-yı sâbika ve husûmet-i kadîmleri* olması Mütesellim Alaaddin'in oğullarının devlet tarafından affedilmiş olabileceğini göstermektedir. Nitekim payitaht ahalinin sunmuş olduğu gerekçeleri makul görmüş olmalı ki 1759 yılında Mahmud Bey'i görevden almış ve yerine Esedullah Bey'i atadığını bir fermanla yetkililere bildirmiştir⁴¹. Öte taraftan 1764 yılına ait başka bir belgede ise Alaaddin'in öldüğünü öğrenmekteyiz. Ancak şaki reisinin ne suretle vefat ettiği hakkında bir bilgi bulunmamaktadır. Yine aynı belgede Alaaddin oğlu Maksud'un Muş mütesellimi olduğunu görmekteyiz. Bu da Osmanlı Devleti'nin Alaaddin'in oğlunu affetmiş olduğunu

39 BOA.C.DH.65.

40 BOA.C.DH.306.

41 BOA.C.DH.102; Tahir Güngör, *Vak'a-Nüvis Hâkim Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014, s. 780.

göstermektedir⁴².

Ne var ki Maksud da babası gibi rahat durmamıştır. Muş ve çevresinde eşkıyalık faaliyetlerinde bulunduğu gibi Çeteci Abdullah Paşa tarafından yıktırılan Mercimek Kalesi'ni de tekrardan imar ettirmiş ve burada ikamet etmeye başlamıştır. Ayrıca yine babası gibi kalenin etrafını kasaba şeklinde şenlendirmiştir. Diğer taraftan Ekrad taifesinden devlete muhalif olanları yanına toplayarak Hınıs ve çevresindeki yolları tutmuş, korunaksız gelip geçen yolcuların mallarını gasp etmiştir. Şaki reisi her geçen gün daha da güçlenmiştir. Hatta bölgeyi kontrol altına alabilecek bir güce ulaşmıştır. O yüzden eşkıya başının yakalanarak idam edilmesi ve Mercimek Kalesi'nin tekrardan tamir olmayacak bir şekilde yıktırılması için Çeteci Abdullah Paşanın yeğini olan⁴³ Kapıcı başlarından Çeteci Yeğen el-Hâc Hüseyin Bey görevlendirilmiştir⁴⁴.

İran hudut hattına yakın bölgelerde etkili olan bu isyan ve eşkıyalık faaliyetlerinin bir an önce bastırılması sınır güvenliği açısından oldukça önemliydi. Zira İran'a yapılacak seferlerin güvenli bir şekilde sürdürülmesi için isyan girişiminde bulunanların cezalandırmaları icap etmekteydi. Nitekim eşkıya liderleri sürekli olarak devletin zayıf anını kollar, özellikle de savaş veya sefer dönemlerinde harekete geçerlerdi⁴⁵. Bu sebeple Osmanlı Devleti isyanı bastırmak ve eşkıya liderinin bir an önce yakalanıp hak ettiği cezaya çaptırılması için Erzurum Valisi İbrahim Paşa'yı da görevlendirilmiştir. Ayrıca merkez, eşkıyaların faaliyet alanının daha çok Erzurum ve Van mıntıkaları olması nedeniyle Erzurum ve Van beylerbeylerinin eşkıyalık faaliyetleri hususunda irtibatlı olarak birlikte hareket etmelerini istenmiştir⁴⁶.

SONUÇ

Çok eski dönemlerden itibaren önemli bir yerleşim merkezi olan Muş ve çevresi Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra devletin sınır güvenliği açısından stratejik bir öneme sahipti. Merkezden uzak İran'a yakın olan bu bölgede geniş ve korunmaya elverişli dağların olması eşkıyaların barınıp, gizlenebilecekleri imkânlar sağlamaktaydı. Bu yüzden Muş ve çevre şehirlerde isyan ve eşkıyalık olaylarına rastlamak mümkündü. Bitlis Han'ı tarafından Muş'a mütesellim olarak atanan Alaaddin Bey de 18. yüzyılın ortalarında devlete isyan etmiş ve eşkıyalık faaliyetlerinde bulunmuştur.

Eşkıya lideri ve avenesi özellikle Erzurum, Van, Muş ve Bitlis bölgesinde korunaksız köy ve nahiyelere saldırılar düzenleyerek halkın; mallarını, hayvanlarını, paralarını, eşyalarını gasp etmiştir. Kimi zaman da günahsız kişileri öldürmekten sakınmamıştır. Alaaddin'in girişmiş olduğu isyan ve eşkıyalık hareketine sınır boylarındaki bazı idareciler ve adamları da desteklemiştir. Eşkıya lideri üzerine gönderilecek askeri kuvvetlere karşı koyabilmek için Muş ve Bitlis dolaylarında savunma amaçlı kaleler, palangalar ve kuleler inşa ettirmiştir. Kalelere yeterli miktarda mühimmat ve çeşitli ebatlarda toplar bırakmış ve

42 BOA.C.DH.279.

43 Bekir Kütükoğlu, Çeşmî-Zâde Mustafa Reşîd-Çeşmî Zâde Tarihi, İstanbul,1993, s. 80.

44 BOA.C.DH.279.

45 Mücteba İlgürel, "Osmanlılar'da Eşkıyalık Hareketleri", *DİA*, C.11, Ankara, 1995, s. 467.

46 BOA.C.DH.279.

eşkîyalardan oluşan çok sayıda tüfekçiyi de buralara yerleştirmiştir. Bu suretle her geçen gün nüfus ve kuvvetini artıran Alaaddin devlet için büyük bir tehlike oluşturmuştur. Zira bölgede asayiş ve huzur ortamı kalmadığı gibi isyan ve eşkıyalık olayları Osmanlı Devleti'nin İran'a yönelik yapacağı seferlerde ordunun güvenliği açısından büyük bir tehlike arz etmekteydi. Bu sebeple isyan ve eşkıyalık olaylarının bir an önce bastırılması gerekmekteydi. Bu iş için payitaht, Erzurum valisi olan Çeteci Abdullah Paşa'yı görevlendirmiştir. Çeteci Abdullah Paşa eşkıyalara karşı verdiği mücadelede başarılı olmuştur. Bölgede eşkıyalara ait kale ve palangaları yıktırarak kullanılmaz hale getirmiştir. Fakat eşkıya liderlerinden Alaaddin ve oğulları ile Hakkâri bölgesinden Tatar Han ve eski Bitlis hanı Burhan ile Malazgirt Beyi Nuh, devlet kuvvetlerinden kaçmayı başarmışlardır. Bundan dolayı devlet bölge halkından, firar eden eşkıyaların çevre köy ve kasabalarda barındırılmaması, eşkıyalara yardım ve yataklık edilmemesi, yardım ve yataklık edenlerin de yakalanarak devlet görevlilerine teslim edilmesi hususunda söz almıştır. Verilen sözün tutulması içinde ahali bir birlerine kefil edilerek, maddi olarak nezre bağlanmıştır. Ayrıca ahali verilen sözü tutmadıkları takdirde içlerindeki hatırı sayılır kişilerin dahi devlet tarafından cezalandırılmasına razı olacaklarını kabul etmişlerdir.

İran sınır boyuna yakın bir mıntıkada ortaya çıkan bu isyan hareketinde eşkıya liderlerinin bozguna uğratılmasına rağmen yakalanamaması güvenlik ve huzur ortamının yeniden bozulmasına neden olabilirdi. Ayrıca bölgede firarilerin kışın dahi saklanması ve barınmasına imkân veren geniş ve korunaklı dağların olması eşkıya liderlerinin yakalanması açısından devlet görevlileri için büyük bir problemdi. Fakat İran'dan gelebilecek tehlikelere karşı bir an bölgede güvenlik ve huzur ortamının sağlanması gerekiyordu. Bu yüzden Osmanlı Devleti eşkıya lideri Alaaddin ve oğullarına bir takım mansıp veya makamlar vererek onları isyanlarından vazgeçirmiş olmalıdır. Ancak alınan bu geçici tedbirler isyan ve eşkıyalık olaylarını sonlandırmamıştır. Nitekim Muş mütesellimliği vazifesini elde eden Alaaddin'in oğlu Maksud da babası gibi isyan ve eşkıyalık olaylarına karışmıştır. Devlete muhalif kişileri etrafına toplayan eşkıya lideri babası döneminde isyan faaliyetlerinde kullanılan Mercimek Kalesi'ni yeniden inşa ettirmiş ve bölgedeki savunmasız ahaliye saldırarak mallarına ve canlarına kastetmiştir. Osmanlı Devleti baba ve oğulun isyanıyla uzun süre uğraşmak zorunda kalmıştır.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Cevdet Dâhiliye (C.DH.): 65, 98, 102, 194, 270, 279, 210, 306.

Cevdet Askeriye (C.AS.): 233.

Amedi Kalemî (A.AMD.) 8, 2.

Mühimme Defteri: (MHM.): 145, 153.

Tahrir Defteri: (TD.) 189.

Seyahatnameler

Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zilli, Evliya Çelebi Seyahatnâmesi, 4. Kitap, (Haz. Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı), İstanbul 2001.

Araştırma ve İncelemeler

AGOSTON, Gabor, *Barut, Top ve Tüfek Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayi*, İstanbul, 2006.

AKDAĞ, Mustafa, "Genel Çizgileriyle XVII. Yüzyıl Türkiye Tarihi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 4/6-7, Ankara, 1966, s. 201-247.

AKDAĞ, Mustafa, *Türkiye Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası Celâli İsyânları*, İstanbul, 2017.

AYDÜZ, Salim, *Tophane-i Amire ve Top Döküm Teknolojisi*, Ankara, 2006.

BARKEY, Karen, *Eşkîyalar ve Devlet Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, (Çev. Zetnep Altok), İstanbul, 2011.

BAYRAK, Şaban, *Anadolu'da Eşkîyalık Olayları (XVIII. Yüzyılın İlk Yarısında 1700-1750)*, İstanbul, 2015.

ÇETİN, Cemal, "Kamu Düzeninde Alternatif Bir Yöntem: Nezir" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8/36, 2015, s. 287-310.

DARKOT, Besim, "Muş", *Meb. İslam Ansiklopedisi*, C. 8, Eskişehir, 1997, s. 744-747.

DEMİRCİ, Süleyman- ARSLAN, Hasan, *Osmanlı Türkiye'sinde Eşkîya, Devlet ve İsyân*, İstanbul, 2012.

GÖGER, Veysel, “Askerî Devrim Kuramı ve XVI. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları”, *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, 22/42, İstanbul, 2017/1, s. 67-106.

GÖGER, Veysel, *16. Yüzyıl Osmanlı Kale Kuşatmaları (Strateji, Taktik, Kuşatma Aşamaları ve Teknolojisi)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014.

GÜNGÖR, Tahir, *Vak‘a-Nüvîs Hâkim Efendi Tarihi (Metin ve Tahlil)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2014.

İLGÜREL, Mücteba, “Osmanlılar’da Eşkiyalık Hareketleri”, *DİA*, C.11, İstanbul, 1995, s. 466-469.

KILIÇ, Orhan, “Muş Sancağı Dirlikleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9/1, Elazığ, 1999, s. 155-178.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, *Çeşmî-Zâde Mustafa Reşîd-Çeşmî Zâde Tarihi*, İstanbul, 1993.

ÖZCAN, Selim, “XVIII. Yüzyıl Canik (Samsun) Sancağında Eşkiyalık Hareketler”, *Osmanlı’dan Günümüze Eşkiyalık ve Terör*, Editör, Osman Köse, Samsun, 2009.

ÖZKAYA, Yücel, “Mütesellim”, *DİA*, C. 32, İstanbul, 2006, s. 203-204.

PAKALIN, M. Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 3. İstanbul, 1983.

SAN, M. Salih, *Doğu Anadolu ve Muş’un İzahlı Kronolojik Tarihi*, Ankara, 1966.

SÖNMEZ, Mehmet Emin, “Muş İlinde Nüfus Hareketlerinin Nedenleri ve Sonuçları”, *Türk Coğrafya Dergisi*, S. 55, İstanbul, 2010, s. 45-57.

ULUERLER, Sıtkı, *Osmanlı-İran Sınır ve Aşiret (1800-1854)*, Ankara, 2015.

ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, İstanbul, 2012.

Dr.
Remzi Çavuş

remzicavus@hotmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 5 Oca 2018 / 2 Nis 2018

Araştırma Makalesi

DOI: 10.21551/jhf.375158

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Geçmişin Yorumlanmasında Nüfus Defterlerinin Rolü

The Role of Population Books in Interpretation of History

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde, modern anlamda, nüfus sayımları ilk defa II. Mahmut döneminde, 1829 yılında başlamış ve XX. yüzyılın başlarına kadar da devam etmiştir. Düzenli aralıklarla yapılmayan, askeri ve iktisadi amaçlar doğrultusunda olan bu sayımlar, genel itibariyle, Anadolu ve Rumeli'deki erkek vatandaşlarla sınırlı tutulmuştur. Yapılan nüfus sayımlarını, nüfusla ilgili değişiklikleri ve açıklamaları içeren defterler, Nüfus Defterleri olarak adlandırılmıştır. Osmanlı Devleti'ndeki nüfusun nitelik ve niceliğini anlamada müracaat edilecek bir kaynak olan bu defterler, ülkedeki etnik ve dini yapıdan isim verme geleneğine kadar farklı konularla ilgili de bilgi sunmaktadır. Osmanlı alfabesiyle el yazısı halinde tutulan bu defterlerin önemli bir kısmı, günümüzde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, yönetim birimlerine göre tasnif edilmiş halde mevcuttur. Bu çalışmanın amacı nüfus defterlerinin fonksiyonunu ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Nüfus Defterleri, Nüfus Sayımı, Nüfus, Halk

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, in the modern sense, for the first time in the population censuses. Began during the Mahmut II period, in 1829 and it continued until the beginning of the XX. century. Who performed at regular intervals, the secounts are in line with military and economic purposes, as a general, citizens in Anatolia and Rumelia was limited to men. Books containing the population censuses made, population changes and explanations are called Population Books. These books, which are a resource to be applied in the sense of the quality and quantity of the population in the Ottoman Empire, also provide information on various topics from the ethnic and religious structure of the country to the tradition of giving names. An important part of these books, hand written by the Ottoman alphabet, is presently

classified in the Prime Minister's Ottoman Archives according to the administrative units. The aim of this study is to reveal the function of the population registers.

Keywords: Population Books, Ottoman, Population Census, Population, Folk

Giriş

Bu çalışmada bir yerleşim yerinin nüfus özelliklerini ortaya koymak yerine “geçmişin yorumlanmasına nüfus defterlerinin nasıl bir katkısı olabilir?” sorusuna cevap vermeye çalıştık. Bunun için Drama, Samsun, Bursa, İstanbul, Amasya, Erzurum, Diyarbakır, Konya, Kastamonu, Sivas, Tokat, Antalya gibi yerleşim yerlerinin nüfus defterlerini inceledik. Farklı etnik ve dini toplulukları içeren defterleri bütünsel olarak anlayabilmek için Drama ve Canik'in merkez kazasına bağlı köy ve mahalleleri tek tek incelerken diğer yerleşim yerlerinin defterleri üzerinde kısmi çalışmalar yaptık.

Osmanlı Devleti'nde II. Mahmut dönemine kadar, modern anlamda, nüfus sayımı yapılmamıştır. 19. yüzyıldan önce Osmanlı Devleti mali imkânlarını tespit etmek amacıyla tımar sistemi içerisinde sayımlar yapmıştır. Tımar sistemi önemini kaybedince de avarız sayımları ön plana çıkmıştır. Tahrir ve avarız kayıtlarından hareketle 16 ve 17. yüzyılda çok sayıda yerleşim bölgesinin tahmini nüfusu ortaya çıkartılmıştır. Bu kaynakların dışında vakanüvislerin, seyyahların ve elçilik görevlilerin yazdığı kitap veya raporlardan da araştırmacılar istifade etmiştir. 1826'da Yeniçeri Ocağının kaldırılması sonucunda yeni bir askerî yapılanmaya gidilmesi mecburiyetinin ortaya çıkması, ülkenin askerliğe elverişli erkek sayısının bilinmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. Bunun için 1828'de başlatılan nüfus sayımı Rusya'yla başlayan savaş sebebiyle 1829'da kesintiye uğramıştır. 1830 yılında başlayan sayım ise başarılı bir şekilde tamamlanmıştır. Bundan sonra 1838-1845, 1882-1893 ve 1905-1907 yıllarında genel nüfus sayımları yapılmıştır. Bunların haricinde, bazı yerleşim yerleriyle sınırlı kalan sayımlar da yapılmıştır. Sayımlar genel itibariyle Anadolu ve Rumeli'yi kapsamış; 1882 yılına kadar, sadece erkek nüfus sayılmıştır.¹

Sayımın sağlıklı yapılabilmesi için halkın güven duyduğu kişiler (ulema, kadı, naib, müderris, hâcegân vb.) sayım işlerinde görevlendirilmiştir. Sayım işinde muhtar, imam, kocabaşı ve kâhya gibi yerel yöneticilere de sorumluluklar yüklenmiştir. Bunlardan kendi idare sahasındaki giriş ve çıkışları, doğum ve ölümleri taşradaki defter nazırlarına bildirmeleri istenmiştir. Sayımlarda elde edilen neticelerin değerlendirilmesi ve yeniden işlenmesi için İstanbul'da Ceride Nezareti kurulmuştur. Görevlilere 1 ile 100 yaş arasındaki erkek nüfusu bizzat görerek kaydetmeleri, Müslüman, gayrimüslim, yerli ve yabancı ayırımına dikkat ederek tasnif yapmaları, kişileri isimleri, şöhretleri ve fiziksel özelliklerine

1 Ancak 1870-1880 yılları arasında Divriği'de yapılan sayımda bayan nüfus da kayıt altına alınmıştır. Hasan Yüksel, “Osmanlı'da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği'nin Demografi Yapısı”, *Nüfus Bilim Dergisi*, 2006-07, s. 73. Osmanlıda yapılan bazı nüfus sayımları ile alakalı ayrıntılı bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *İlk Nüfus Sayımı 1831*, DİE, Ankara, 1995, s. 8, 9, 10, 18; Mübahat S. Kütükoğlu, “1830 Nüfus Sayımına Göre Mentеше Sancağında Hane Nüfusu”, *Osmanlı Araştırmaları XXIII*, İstanbul, 2003, s. 75, 76; Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin Press, 1985, London, s. 6. Hava Selçuk, “Niğde'de İlk Nüfus Sayımı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, V. 6, I.2, p. 1263-1294, 2013, s. 1267; Salih Akyel, Savaş Sertel, “Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsacak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği”, *Journal of History and Future*, c.1, S. 1, s. 95.

göre vasıflandırmaları bildirilmiştir. Ayrıca kendilerinden 14 - 40 yaş grubundaki sağlıklı ve askerliğe elverişli olanların isminin üzerine mim harfi koyulması; gayrimüslim nüfusun ise ekonomik durumuna göre kaydedilmesi istenmiştir. Buna bağlı olarak da nüfus memuru, sayımını yapacağı yerleşim birimindeki erkek nüfusu tek tek huzuruna çağırarak yoklama yaparak kayıtları tutmuştur.²

Nüfus sayımıyla görevlendirilen memurlara yapacakları işle ilgili genel bir bilgilendirme yapıldığı halde 1830-1845 arasında yapılan sayımları ihtiva eden defterlerin benzer şekilde tutulmadığı görülmektedir. Bir defterde kişilerin sakalının, kaşlarının ve burnunun şekline, gözlerinin rengine, boyunun kısalık ve uzunluğuna kadar değinilirken bir başka defterde kişilerin hiçbir fiziksel özelliği yazılmamıştır. Böyle bir durum sadece farklı sancakların defterlerine has değildir. Drama'da 1830'da başlayan nüfus sayımını ihtiva eden defterlerde kişilerin fiziksel özellikleri verilmemişken 1838'de başlayan nüfus sayımını ihtiva edenlerde ise fiziki özellikler *orta boylu, kara sakallı* tabiri kullanılmıştır. Bir defterde kişilerin doğum tarihleri yazılmışken bir başka defterde yazılmamıştır. Örneğin Canik Sancağı'nın merkez kazası olan Samsun'a bağlı köylerde ölüm ve doğum tarihleri verilmişken, Amasya Sancağı'na bağlı olan Lâdik'te 1831 yılı sayımında ölüm ve doğum tarihleri verilmemiştir.³ Diğer taraftan defterlerde genel itibariyle kişi kaydının altına ilgili kişinin yaşı verilmiştir. Mesela Sivas vilayetine bağlı Kazabâd'ta "sinn 50" şeklinde yazılmıştır. Fakat bazı defterlerde kişilerin yaşı verilmeyip doğum tarihi verildiği gibi kişilerin yaşının veya doğum tarihinin hiç yazılmadığı defterler de vardır. İnebolu ve Diyarbakır nüfus defterlerinde böyle bir durum söz konusudur.⁴ Defterlerin bir kısmında sayımı yapılan yerleşim yerinin toplam nüfusu, ilgili yerleşim yerinin sonuna yazılırken bazı defterlerde böyle bir uygulama yoktur.⁵ Ayrıca hane numaralarının verilmemesi defterlerde kimin hangi haneye mensup olduğu konusunda belirsizlikler olduğu gibi geniş ailelerde çocukların kimin oğlu veya torunu olduğu konusunda da açıklık yoktur. Örneğin Samsun'a bağlı Kapaklı Köyü'nde "torunu Mustafa", "torunu Osman" gibi kayıtlar yapılmıştır. Fakat ilgili torunun, hane reisinin oğlundan mı kızından mı veya hangi oğlundan veya hangi kızından olduğuna dair açıklık yoktur.⁶ Defterlerdeki bu farklılıklar, birden çok vilayet veya sancakla ilgili değerlendirmeler yapmak isteyen araştırmacılar ile şecere araştırması yapanların işini zorlaştırmaktadır.

İstanbul'la ilgili nüfus defterleri, taşrayla ilgili olanların çoğuna göre daha düzenli tutulmuştur. Medrese talebeleri, fırıncılar, değirmenciler, han ve kapanlarda çalışan hamallar, iskelelerde kayıkçılık yapanlar, daha başka zanaat ve esnaf grupları için ayrı

2 BOA, HAT, 336/19258; BOA, HAT, 336/19258-B; BOA, HAT, 335/19217; Nedim İpek, Rıza Karagöz, Cihat Uslucan, *Canik Sancağı Samsun Kazasının Nüfus Yapısı*, Canik Belediyesi, Samsun, 2016, S. 1-3; Muammer Demirel, *Bursa Nüfus Kütüğü 1830*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa, 2014, s. 11-13; Sezgin Demircioğlu, Süleyman Bilgin, *Of Nüfus Defteri*, Şenyıldız, İstanbul, 2011, s. 2-4; Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi İstanbul, 1990, s. 84-86.

3 NFS.d.1020; NFS.d.2231/2,3; NFS.d.4564; NFS.d.660/7; NFS.d.3423/2; NFS.d.5617/9; NFS.d.4545; NFS.d.4549; NFS.d.4550; Selim Özcan, "H. 1256 Tarihli Amasya Nüfus Defteri İle H. 1260-1261 Tarihli Amasya Temettuat Defterlerinin Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi", *Studies Of Ottoman Domain*, c.6, S. 11, 2016, s. 100.

4 NFS.d.3833; NFS.d.3195/11; NFS.d.7064/4; NFS.d.3822/2; NFS.d.2613/31; NFS.d.2615/1.

5 NFS.d.981/69; NFS.d.3195/11; NFS.d.4550/3; NFS.d.2613/31; NFS.d.2732/2.

6 NFS.d.1020/22.

defterler tutulmuştur. Kişiler boyuna, bıyığına, sakalına, ten rengine, yaşına ve babasına göre vasıflandırılmıştır. Birçok yerde kişilerin göz rengine ve burun şekline değinilmediği halde İstanbul'daki nüfus defterlerinde kişilerin göz rengi, burun ve kaş tipi "Ela gözlü, sivri burunlu, çatık kaşlı" gibi ifadelerle belirtilmiş; âdeti kişiler resmedilmiştir. İstanbul, dışarıdan göç alan bir şehir olduğundan hangi talebenin veya meslek erbabının nereden geldiğine de "Ayvacıklı Hüseyin", "Karahisarî Mehmet" şeklinde değinilmiştir. Ayrıca İstanbul'da bazı meslek erbabı ve halk grupları han ve bekâr odası gibi mekânlarda yatıp kalktığından bu tür meskenlerle ilgili olarak da defterler tutulmuştur.⁷ Bursa nüfusuyla ilgili defterler de birçok ile göre daha düzenli tutulmuştur. Kişiler İstanbul nüfusunu gösteren defterlerde olduğu gibi fiziki özellikleri, mesleği ve yaşıyla verilmiştir.⁸

İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde medrese talebeleri, fırıncılar, değirmenciler ve daha başka gruplar ve kurumlar için ayrı defterler hazırlanması Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısı üzerine araştırma yapanların işini kolaylaştırmaktadır. Mesela yoklamanın yapıldığı tarihte İstanbul'daki medrese sayısı, hangi medreselerin nerelerde olduğu, hangi medresede kaç talebenin bulunduğu nüfus defterlerinden öğrenilebilmektedir.⁹

II. Mahmut döneminde, Yeniçeri Ocağı kaldırıldıktan sonra nüfus sayımına girişilmesinin başlıca amacı ülkedeki asker potansiyelini öğrenmek ve asker alımlarını elde edilen veriler doğrultusunda yapmaktır. Buna bağlı olarak da erkek nüfusun sayımı yapılmış; defterlere kişilerin yaşı, fiziksel özellikleri, sağlık durumları ve askerliğe uygun olup olmadığı yazılmıştır.¹⁰ Belirgin rahatsızlığı olan kişilerin isminin üzerine, a'mâ, meczup, divane, dilsiz, alil (hasta), topal, çolak, bîzebân (dilsiz) gibi kayıtlar düşülmüştür.¹¹ Defterlerin bazılarında, askerliğe uygun olanların üzerine "mim" harfi yazılmıştır. Kaç kişinin askerliğe uygun olduğu ise yerleşim yerinin bulunduğu bölümün sonuna "Matlub-ı Âliye Muvafık" başlığı altında verilmiştir.¹² "Mim" harfi ise "Matlub-ı Âliye Muvafık" klişesinin kısaltması olarak kullanılmıştır.¹³ Ayrıca kişilerin ordudaki hangi birimde olduğu ise topçu, bahriye, mansure, redif, süvari şeklinde yazılmıştır.¹⁴ Kıptîlerle ilgili defterlerde ise kişilerin askerliğe uygun olup olmadığına dair kayıtlar yoktur.¹⁵ Defterlere kişilerin bu şekilde vasıflandırılarak kaydedilmesi, hâl-i hazırda ve gelecekteki asker potansiyelini görmek açısından faydalı olmuştur.

7 NFS.d.59/3; NFS.d.96/2; NFS.d.106/2,75; NFS.d.178/2,75; NFS.d.213/2,75; NFS.d.7075/7,8. Taşradaki yerleşimlerin bir kısmında medrese talebeleri için ayrı defter tutulsa da bazılarında ayrı defter tutmak yerine defterlerde, medreselerde okuyan kişilerin kaydının üzerine ve altına "talebe" ibaresi yazılmıştır. NFS.d.3230/4; NFS.d.3195/18.

8 NFS.d.1391/2,3; NFS.d.3833/3.

9 Mehmet Güneş, "Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili", *Akademik Bakış*, c. 8, S. 15, 2014, s. 221-240.

10 NFS.d.4549; NFS.d.4550; NFS.d.3195.

11 NFS.d.981; NFS.d.1011; NFS.d.1020; NFS.d.3215/3,4,6,9; NFS.d.7075/7,8.

12 NFS.d.3195/11, 18

13 Mahir Aydın, "Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri", *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi İstanbul, 1990, s. 83, 87; Selim Özcan, "H. 1256 Tarihli Amasya Nüfus Defteri ile H. 1260-1261 Tarihli Amasya Temettuat Defterlerinin Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi", *Studies Of Ottoman Domain*, c.6, S. 11, 2016, s. 100.

14 Y.EE, 42/163; Y.PRK.UM, 2/25, 5 L 1297; NFS.d.1020; NFS.d.1021; NFS.d.1023; NFS.d.3215/3,4,6,9; NFS.d.2231/2,3; NFS.d.7075/7,8.

15 NFS.d.4564; NFS.d.660/7; NFS.d.3423/2; NFS.d.5617/9.

Askerî ve mali amaçlar doğrultusunda yapılan sayımlar sonucunda ülkedeki nüfus miktarı öğrenilmiştir. Bu, Nüfus Defterlerinin öncelikle sunduğu bir faydadır. Bunun yanı sıra defterlerden nüfusun yaş gruplarına göre dağılımı da öğrenilebilmektedir. Sayımla vazifelendirilen görevlilerden bir kısmının, tutmuş olduğu defterin sonuna yaş gruplarıyla ilgili rapor yazmış olması araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Mesela Drama'nın Müslüman yerleşimleriyle ilgili olan 4545 numaralı defterin sonunda bir yaşından on beş yaşına kadar olanların sayısı 4.213, on beş yaşından kırk yaşına kadar olanların sayısı 3.080 ve kırk bir yaşından doksan yaşına kadar olanların sayısı 1.325, toplam nüfus ise 8.618 kişi olarak verilmiştir.¹⁶ Fakat günümüzdeki araştırmacılara kolaylık sağlamış olan böyle bir uygulama tüm defterlerde mevcut değildir.

Sayımın Rumeli ve Anadolu'yu kapsadığı, bayan nüfusunun sayılmadığı, bazı defterlerin kaybolduğu, yandığı veya deforme olduğu bilinmektedir.¹⁷ Bunun dışında halkın, değişik yükümlülükler altına gireceğini düşünerek sayım memurlarına doğru bilgi sunmamış olmaları ihtimali de oldukça yüksektir. Dolayısıyla Nüfus Defterleri, Osmanlı ülkesindeki nüfus yapısını öğrenmek için tek başına yeterli bir kaynak değildir.

XIX. yüzyıldaki nüfus sayımları, yıllarca uygulanmış olan millet sistemine göre yapılmıştır. Müslümanlar, gayrimüslimler ve Çingenerler için ayrı defterler tutulmuştur. Elde edilen verilerden yola çıkılarak hazırlanan istatistiklerde ise gayrimüslimler Rum, Bulgar, Yahudi, Ulah olmak üzere kendi içlerinde tekrar bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Böylece sayımı yapmış yerleşim yerlerindeki etnik yapı hakkında da bilgi sunulmuştur.¹⁸

Nüfus Defterlerinde kişilerin mesleklerinin kaydedilmiş olması, ülke içinde, mesleklerin dağılımı konusunda bilgi edinilmesine imkân sağlamaktadır. Özellikle İstanbul ve Bursa gibi büyük şehirlerde meslek grupları için ayrı defterler tutulması, araştırmacıların işini kolaylaştırmaktadır. Kırsal kesimlerle ilgili defterlerin bir kısmında, hane reislerinin her biri için "rençper" kaydı düşülürken bazı defterlerde, köy halkının meslek durumuna yer verilmemiştir. Şehir merkezlerinde yaşayanların meslek durumları ise belirtilmiştir. Mesela Samsun köylerinde kişilerin hayvancılıkla veya tarımla ilgilendiğine değinilmezken, merkez mahallelerinden birisi olan Kadıköy'de kimin hangi mesleği yaptığı Daşçı Hırşa, Aşçı Kostanti, Dülger Dimitri, Marangoz Yani şeklinde yazılmıştır.¹⁹ Defterlerden hangi mesleklerin hangi halk grubu tarafından yapıldığı da anlaşılabilir. Örneğin 4564 numaralı defter incelendiğinde Kiptîlerin (Çingenerler) sepetçilik, kalaycılık ve demircilik gibi mesleklerde yoğunlaştığı görülmektedir.²⁰ Nüfus Defterlerinde kişilerin mesleklerinin belirtilmesi, cephe gerisindeki ordu birimlerine yönelik asker alımlarının isabetli yapılmasını kolaylaştırdığı söylenebilir.

Ülke içindeki yatay hareketlilik ve dışarıdan olan göçler hakkında bilgiler içermesi, Nüfus Defterlerinin sunduğu bir başka faydadır. Ülke sınırları dışında kalmış yerlerden

16 NFS.d.4545/24.

17 NFS.d.2737/2.

18 NFS.d.5617/9; NFS.d.660/7; NFS.d.3423/2; NFS.d.4564; NFS.d.981; NFS.d.1011; NFS.d.1021; NFS.d.4550; NFS.d.4554; NFS.d.7450/21.

19 NFS.d.4550; NFS.d.1023; NFS.d.981/69.

20 NFS.d.4564; NFS.d.5617/9; NFS.d.660/7; NFS.d.3423/2.

gelerek yerleştirilmiş olanlar için ayrı defterler tutulmuştur. Ülke içinde yaşanan yer değişimleri ise defterlerde, göç eden kişinin isminin altına veya üstüne nerden geldiğine (*bu günlerde Adana tarafından geldiler*) veya nereye gittiğine (*vatan-ı asliyesine gitmiştir*) dair açıklamalar yazılarak belirtilmiştir.²¹ Bunun yanında Trabzonlu Nikola, Giresunlu Mihail, Tokatlıoğlu Todor; Sinoplu Lefter, Kürtoğlu, Cezayirli şeklinde kişi lakapların yazılması da ülke içindeki yatay hareketlilik konusunda bilgiler vermektedir.²²

Bir sancağın sayımıyla görevlendirilen memur, sayım işini sancak merkezinden başlatarak kırsala doğru yaymış ve tutmuş olduğu defterde köylerle şehir merkezinin mahallelerini ayrı bir şekilde tutmuştur. Nüfus Defterlerinde şehir merkezlerinde ve kırsal sahada meskûn halk tasnif edilmiş bir şekilde yerini almıştır. Dolayısıyla bu defterler, şehirlerle kırsal sahanın nüfusu üzerinde yapılacak mukayeselere de zemin oluşturmaktadır.

Nüfus Defterleri, isim koyma geleneği üzerine araştırma yapanların müracaat edebileceği bir kaynak çeşididir. Türk-İslam nüfusunun yazıldığı defterlerde Muhammed, Ömer, Bekir, Hasan gibi İslam büyüklerinin isimlerine sık bir şekilde rastlanmasının yanında aile büyüklerinin isimlerinin yeni doğan çocuklara verilmesinin yaygın bir gelenek olduğu görülmektedir. Örneğin Mustafa'nın torununa Mustafa ismi verilmiştir. Böyle bir geleneğin gayrimüslimlerde de yaygın olduğu anlaşılmaktadır. Mesela Yani'nin torunun adı Yani, Lefter'in torununun adı Lefter, Hazar'ın torununun adı Hazar'dır.²³ Defterlerde görülen ilginç bir ayrıntı ise babayla oğlun Hasan Oğlu Hasan, Mehmet Oğlu Mehmet şeklinde aynı ismi taşımasıdır. Böyle bir uygulamanın temel sebebi ise ölen babanın ismini devam ettirme düşüncesidir. Genellikle de babası öldükten sonra doğan veya babası öldüğünde daha birkaç aylık olan çocuklara baba ismi verilmiştir.

Nüfus Defterlerinden, sayımların yapıldığı dönemdeki meskûn mahalle ve köylerin isimleri öğrenilmektedir. Böyle bir durum yerleşim yerleriyle ilgili araştırmaları kolaylaştırmaktadır. Mesela Drama Sancağı Yunanistan'ın yönetimine geçtikten sonra buradaki köylerin isimleri değiştirilmiştir. Bük'ün adı Paranesti, Karaca'nınki Tholos, Karagöz'ünki ise Perivlepto yapılmıştır. Ayrıca, Osmanlı döneminde meskûn birer yerleşim olan bazı köyler ise yerleşim yeri olmaktan çıkmıştır.

Defterlerde görülen önemli ayrıntılardan birisi, gayrimüslimlerin isimlerinin kendi kültürlerini yansıtan Simon, Yani, Lefter, Yorgi gibi isimler olsa da lakapların Topaloğlu, Koroğlanoğlu, Tavşanoğlu, Delioğlanoğlu, İpekoğlu, Demiroğlu, Kürkçüoğlu gibi Türkçe olmasıdır.²⁴

Gayrimüslimlerin kendilerine “gâvur” denmesinden hoşlanmadıkları ve Tanzimat Döneminde ilgili söylemin kullanılmasının yasaklandığı bir gerçektir. Fakat gayrimüslimlerle ilgili Nüfus Defterlerinde “gâvur” kelimesinin bizzat Rumlar tarafından lakap olarak kullanıldığı görülmektedir. Mesela Samsun'a bağlı bir Rum köyü olan Çardakgerişi'nde

21 NFS.d.2231/2,3.

22 NFS.d.981/69; NFS.d.1011; NFS.d.59/3; NFS.d.96/2; NFS.d.106/2,75; NFS.d.178/2,75; NFS.d.213/2,75; NFS.d.3230/4.

23 NFS.d.2737/2; NFS.d.974; NFS.d.981; NFS.d.4550/10; NFS.d.2615/1.

24 NFS.d.2737/2; NFS.d.981; NFS.d.1011; NFS.d.7064/4; NFS.d.3833/3; NFS.d.7075/7,8.

Karagâvuroğlu Sova ve Kara Gâvur Lazar isimleri; Rum yerleşimi olan Demirci Köyü'nde ise Karagâvuroğlu Papas ve Karagâvuroğlu Todor isimleri vardır. Bu köylerin tamamı Rum'dur ve dolayısıyla da ilgili lakapların kendileri tarafından konulmuş olma ihtimali oldukça yüksektir.²⁵

Defterlerden aile yapılarıyla ilgili ayrıntılar elde edilebilmektedir. Yerleşim yerlerinde kaç ailenin küçük aile veya kaç ailenin geniş aile olduğu tespit edilmektedir. Bazı haneler baba ve annenin yanında dede, nine, amca ve halanın da yaşadığı kalabalık meskenlerdir. Mesela Samsun'a bağlı Kapaklı Köyü'nde 60 ve 40 yaşlarında iki kardeş olan Çavuşoğlu Hüseyin ve Mustafa aynı evde yaşamaktadır ve iki kardeşten her birinin üçer dörder tane erkek çocuğu görünmektedir. Bu kardeşlerin kız çocuklarının olabileceği ihtimali de vardır. Dolayısıyla da aynı evde yaşayanların sayısı 10 kişi civarındadır.²⁶

Soyadın kullanılmadığı dönemlerde kişilerin lakaplarıyla tanındığı bir gerçektir. Böylece kimin hangi sülaleden geldiği de anlaşılabilir. Fakat defterlerin tümünde kişi lakaplarına yer verilmemiştir. Mesela Samsun'la ilgili defterlerde, Çavuşoğlu, Zantaoğlu, Tafranoğlu gibi lakaplar belirtilirken Drama'yla ilgili defterlerde lakaplara pek yer verilmemiştir.²⁷

Gayrimüslimlerle ilgili defterlerde kimlerin cizye vermekle yükümlü olduğu ve ne kadar cizye verdiğiyle ilgili bilgiler görülmektedir. Cizye vergisini yüksek derecede ödeyen isimlerin üzerine "a'lâ" kelimesinin kısaltması olan "ayın" harfi, orta derecede ödeyenlerin isimlerinin üzerine "evsat" kelimesinin kısaltması olan "tı" harfi ve düşük derecede ödeyen isimlerin üzerine "edna" kelimesinin kısaltması olan "nun" harfi konulmuştur. Edna, evsat ve a'ala kelimeleri, bazı defterlerde, kısaltma yapılmaksızın yazılmıştır. Birkaç yaşlarındaki çocuklar, belirgin rahatsızlığı olanlar ve yaşlıların yani cizyeden muaf olanların isimlerinin üzerine, cizye derecesini gösteren harfler yazılmamıştır. Yerleşim yerinin listesinin sonuna ise ilgili yerde a'la, evsat ve ednâ derecesinde kaç yükümlü olduğu; sağır (küçük) ve amel-mânde (iş yapamaz) durumunda kaç kişinin bulunduğu yazılmıştır.²⁸

Nüfus Defterlerinde hanelere ve kişilere numaralar verilmiştir. Böylece kimin hangi haneye mensup olduğu rahat bir şekilde anlaşılabilir. Fakat tüm defterler bu şekilde tutulmamıştır. Mesela Konya, Erzurum ve Samsun'la ilgili defterlerde hane ve kişi sırasına ayrı ayrı yer verildiği halde Drama'yla ilgili nüfus defterlerinde hane belirtilmemiş sadece sıra numarası yazılmıştır. Diyarbakır nüfusunun kaydedildiği defterlerde hane numarası ve kişi numarasından hiç birisi yazılmamıştır.²⁹

25 NFS.d.981; NFS.d.1011.

26 NFS.d.974; NFS.d.1023/14.

27 NFS.d.1021/17,18; NFS.d.1023/14; NFS.d.4549; NFS.d.4550; NFS.d.7075/7,8. Kişilerin lakaplarıyla, mensubu olduğu sülalenin lakabıyla, mesleğiyle ve geldiği memleketle anılması Temettuat Defterlerinde de görülen bir uygulamadır. Mesela Dokak Bekir, Berber Mehmet, Kalaycı Hasan, Üsküdarlıoğlu Şerif, Bıyık Ali, Arnavut Hasan, Erzurumlu Yusuf gibi. BOA, ML.VRD.TMT.d.13901.

28 NFS.d.7064/4; NFS.d.7065/2; NFS.d.3833/3; NFS.d.981/69; NFS.d.7075/7,8; NFS.d.3822/2; NFS.d.2737/2.

29 NFS.d.3215; NFS.d.2737; NFS.d.1020; NFS.d.1021; NFS.d.981; NFS. d.1011; NFS.d.4545; NFS.d.4549; NFS.d.4550; NFS.d.2615/1; NFS.d.2613/31

Nüfus Defterlerinde genel itibariyle, köy veya mahallenin imam, rahip, muhtar ve çeribaşısının kim olduğu belirtilmiş, bunlar defterin ilk sıralarına yazılmıştır.³⁰ Böylece, yoklamanın yapıldığı tarihte mahalle ve köylerin mülki ve dini işlerinden kimlerin sorumlu olduğunun tespit edilmesi, araştırmacılar açısından daha kolay hale gelmiştir.³¹

Osmanlı alfabesiyle yazılan Nüfus Defterlerinde, genel itibariyle, rik'a yazı tipi kullanılmıştır. Türkçe kelimeler yerine sıklıkla Arapça ve Farsça kökenli olan veled, bîzebân, yekçeşm, alîl, mücrim, amed, reft, fevt, amel-mânde, hânekeş, reaya, ilhak gibi kelimeler tercih edilmiştir. Ayrıca "Mehmet oğlu Hasan" şeklinde bir kullanım yerine Arap kültüründe olduğu gibi "Hasan İbni Mehmet", "İkinci Muhtar" biçiminde bir kullanım yerine "Muhtar-ı Sâni" şekli tercih edilmiştir. Nüfus defterlerinde bu şekilde bir dilin kullanılmasında, yıllarca sürmüş olan kültürel değişimin yanında tahrirlerin medrese mezunu kişilerce yapılmış olması da etkilidir.

Defterlerde kişiler boylarına göre "uzun", "orta" ve "kısa" olmak üzere vasıflandırılmıştır. Böyle bir sınıflandırma defterlerden toplumun boy durumuyla ilgili istatistiksel bilgilerin çıkarılabileceğini çağrıştırmaktadır. Fakat "uzun" ve "kısa" gibi vasıflandırmalarda hangi ölçütlerin temel alındığı belirtilmemiştir.

Defterlerin bazılarının baş kısmına, yoklaması yapılan köy ve mahallelerin fihristleri yazılmıştır. Böyle bir düzenleme defterlerden faydalanmayı kolaylaştırmıştır. Fakat defterlerin tümünde fihrist mevcut değildir.

İncelemiş olduğumuz nüfus defterleri 1830 ve 1845 yılları arasına aittir. 1922 yılında resmî varlığı sona eren Osmanlı Devleti, bu defterleri yüz yıla yakın muhafaza etmiştir. 1880'den sonra daha teferruatlı ve sistemli sayımlar yapıp defterler tutulduğu halde, pratik fayda açısından değeri düşen 1830-1845 arasındaki nüfus sayımlarını gösteren defterler imha edilmemiştir. Nüfus Defterlerine göre çok daha eski tarihlere ait olan binlerce resmî belgeyi ve nüfus defterlerini uzun bir süre muhafaza etmiş olması, Osmanlı Devleti'nin arşivciliğe yani devletin hafızasını korumaya verdiği önemi göstermektedir.

Sonuç

II. Mahmut döneminde başlamış olan nüfus sayımlarıyla ilgili tutulan defterler, maziye daha iyi anlamak isteyen araştırmacılar için iyi bir kaynaktır. Bu defterlerden sadece ülkedeki nüfusun nicel durumuyla ilgili değil; dini ve etnik yapı, isim verme kültürü, mesleklerin dağılımı gibi farklı konularda da bilgi sahibi olunabilir. Fakat defterlerin halkın etnik, dini ve kültürel yapısını; ülkedeki nüfus miktarını öğrenmede tek başına yeterli bir kaynak olmadığı kabul edilmelidir.

Osmanlı Devleti'nin nüfus sayımlarına ait defterleri muhafaza etmiş olması, geçmişini anlamak açısından büyük bir önem arz etmektedir. Böylece nüfus miktarlarının yerleşim yerleri, yaş ve meslek grupları, etnik ve dini yapı açısından zamana göre değişim durumu farklı zaman aralıklarında yapılan nüfus sayımlarından takip edilebilmektedir.

30 NFS.d.3195/11; NFS.4550/2; NFS.d.1021/3; NFS.d.4564/2.

31 Muhtarlar ve dini temsilciler Vilayet Defterlerinden de tespit edilebilmektedir.

Sayımla görevlendirilen memurlara yapacakları işle ilgili bilgilendirme yapılsa da nüfus defterlerinin tutulmasında benzer ölçülere uyulmamıştır. Bu durum defterlerden yapılacak bütünsel çıkarımların verimliliğini düşürmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BOA, HAT (Hatt-ı Hümayun)

336/19258

336/19258-B

335/19217

BOA, ML.VRD.TMT.d (*Maliye Varidatı Temettuat Defterleri*)

13901

BOA, NFS.d (Nüfus Defterleri)

59; 96; 106; 178; 213; 223; 660; 974; 981; 1011; 1020; 1021; 1023; 1391; 2231; 2613; 2615; 2732; 2737; 3195; 3215; 3230; 3423; 3822; 3833; 4545; 4549; 4550; 4554; 4564; 5617; 7064; 7065; 7075; 7450

BOA, Y.EE (Yıldız Esas Evrakı)

42/163

BOA, Y.PRK.UM (Yıldız Perakende Umumi Evrakı)

2/25

Kitap ve Makaleler

Akyel, Salih, Sertel, Savaş, “Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsacak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği”, *Journal of History and Future*, c.1, S. 1, s. 78-98.

Aydın, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri 28-30 Haziran 1989*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi İstanbul, 1990, s. 81-106.

Demircioğlu, Sezgin, Bilgin, Süleyman, *Of Nüfus Defteri*, Şenyıldız, İstanbul, 2011.

Demirel, Muammer, *Bursa Nüfus Kütüğü 1830*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, Bursa, 2014.

Güneş, Mehmet, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, *Akademik Bakış*, c. 8, S. 15, 2014, s. 221-240.

İpek, Nedim, **Karagöz**, Rıza, **Uslucan**, Cihat, *Canik Sancağı Samsun Kazasının Nüfus Yapısı*, Canik Belediyesi, Samsun, 2016.

Karal, Enver Ziya, İlk Nüfus Sayımı 1831, DİE, Ankara, 1995.

Karpat, Kemal H, *Ottoman Population 1830-1914*, The University of Wisconsin Press, 1985, London.

Kütükoğlu, Mübahat S, “1830 Nüfus Sayımına Göre Mentеше Sancağında Hane Nüfusu”, *Osmanlı Araştırmaları*, XXIII, İstanbul, 2003, s. 75-92.

Özcan, Selim, “H. 1256 Tarihli Amasya Nüfus Defteri İle H. 1260-1261 Tarihli Amasya Temettuat Defterlerinin Karşılaştırmalı Değerlendirilmesi”, *Studies Of Ottoman Domain*, c.6, S. 11, 2016, s. 97-118.

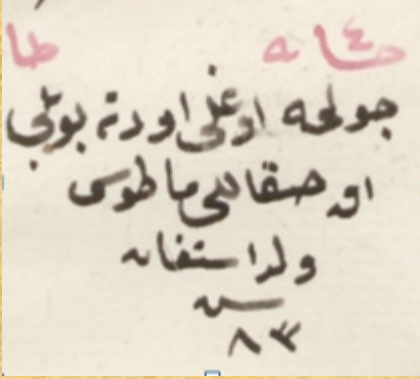
Selçuk, Hava, “Niğde’de İlk Nüfus Sayımı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, V. 6, I.2, p. 1263-1294, 2013, s. 1263-1294.

Yüksel, Hasan, “Osmanlı’da Modern Anlamda Yapılan İlk Nüfus Sayımına Göre Divriği’nin Demografi Yapısı”, *Nüfus Bilim Dergisi*, 2006-07, s. 73-89.

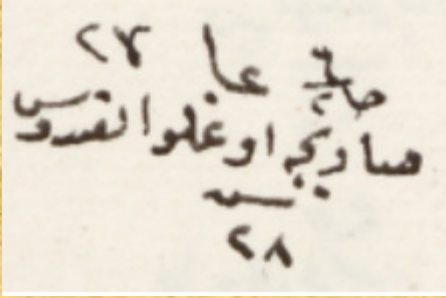
Nüfus Defterlerinden Örnekler

Örnek 1: Sivas Vilayeti, Kazabad Reaya Defteri

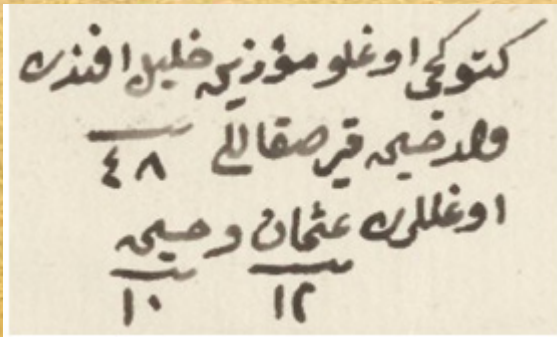
Hane 4
Evsat
Çulha Oğlu
Orta Boylu Ak Sakallı
MatosVeled İstefan
Sinn 83

Örnek 2: Trabzon Vilayeti Canik Sancağı Bafra Reaya Defteri

Hane 6
27
A'lâ
Sarica Oğlu Anasdos
Sinn 28

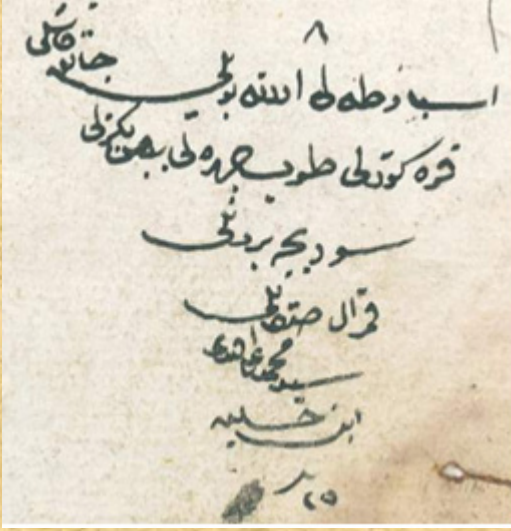
Örnek 3: Sivas Vilayeti Amasya Sancağı Lâdik Müslim Defteri

Kütükçü Oğlu
Müezzın Halil Efendi
Veled Hüseyin
Kır Sakallı
Sinn 48
Oğulları
Osman ve Hüseyin
Sinn 12, 10
Hüseyin Sinn 10

Örnek 3: İstanbul, Medrese Talebeleri

8

Ispartalı Orta Boylu

Çatık Kaşlı Kara

Gözlü

Top Çehreli Beyaz

Benizli

Sivrice Burunlu

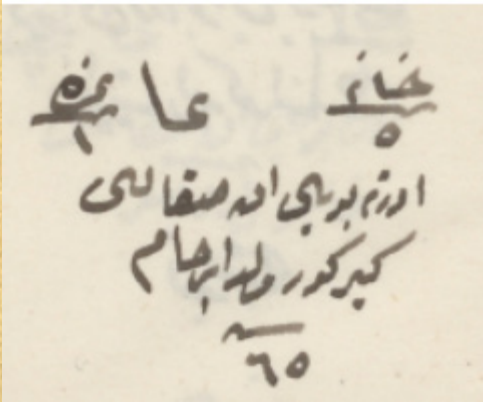
Kumral Sakallı

Seyydi Mehmet Ali

Efendi İbn Hüseyin

Sinn 25

Örnek 5: Erzurum Reaya Defteri

Hane 5

Numara 1

A'lâ

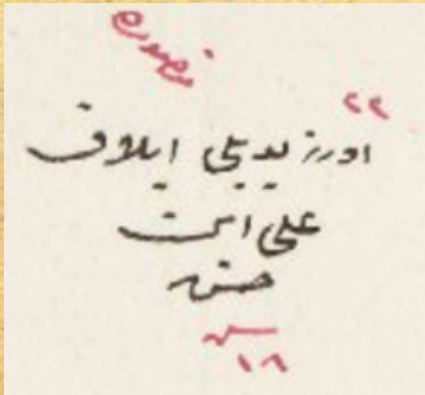
Orta Boylu Ak Sakallı

KirkorVeled

Abraham

Sinn 65

Örnek 6: Drama Sancağı Müslim Defteri

22

Mansure

Orta Boylu

Ablak

Ali İbn Hasan

Sinn 18

Dr.
Tülay Yürekli

Adnan Menderes Üniversitesi, Fen
Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı.
tulayyurekli@yahoo.com

Eser Geçmişi / Article Past: 17 Mar 2018 / 29 Mar 2018

Araştırma Makalesi

DOI: 10.21551/jhf.407292

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

XI. Yüzyıl Ortalarından Moğol İstilasına Kadar Tikrit

Tikrit During From The Middle of XI. Century Untill Mongol Invasion

ÖZET

X. yüzyılda, orta ölçekli, gelişmiş bir yer olan Tikrit, bu yüzyılın ortalarına kadar İslâm coğrafyacıları tarafından el-Cezire Bölgesi'nin sınırları içerisinde değerlendirilirken, Makdisî ile birlikte, Irak sınırları dâhilinde ele alınmaya başlanmıştır. Sultan Tuğrul tarafından, Ukaylîlerden alınarak Selçuklulara tabi kılınmıştır. Selçuklular döneminde şehir, çoğunlukla Bağdat şahnelerinin ıktaları arasına girmiştir. Bihrûz'un şahneliği döneminde, Eyyübî ailesinden Şâdi ve ölümünden sonra Necmeddin Eyyüb tarafından idare edilmiştir. Zengiler döneminde Atabeg Zengi'nin büyük ve yakın devlet adamlarından Zeyneddin Ali b. Begtegin'e ıқта olarak verilmiştir. İbn Cubeyr seyahati sırasında burayı ziyaret etmiştir. Moğollar tarafından tahrip edilen şehrin bazı yapıları, İbn Battûta'nın ziyaretinden önce yenilenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Irak, Tikrit, Büyük Selçuklular, Zengiler, Begteginliler, el-Cezire.

ABSTRACT

During the Xth century, Tikrit was a medium-sized developed city. It was handled within the al-Jazira Region untill the middle of Xth century by Islamic geographers. This evaluation changed with Makdisî and the city was assessed within the borders of Iraq. The city was taken from the Ukaylîds and subordinated to the Seljuks by Sultan Tuğrul. The city was left often shıhnas of the Baghdad as ıқта. The city remained for a time in the administration of the Ayyubid family during shıhna of Baghdad, Bihrûz. In this period, Şâdi and after his death Najmaddin Ayyüb governed the city. During the Zangids Dynasty the city was left as ıқта the Turkish amir Zeyneddin Ali b. Begtegin, Atabeg Zengi's great close statesman. İbn Jubeyr visited here during his journey. Some buildings of the city destroyed by the Mongols were renovated before Ibn Battuta's visit.

Key words: Iraq, Tikrit, Great Seljukids, Zengids, Begtegin, el-Jazira.

Giriş

Türklerin Irak'ta giriştiği fütuhât faaliyetleri yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından değerlendirilmiş ve ortaya konmuştur. Son zamanlarda şehir tarihlerinin önem kazanmasıyla birlikte Irak'ta yer alan Musul, Erbil ve Bağdat gibi büyük merkezlerin belirli dönemler arasındaki siyasi, sosyal ve iktisadi durumlarına dair çalışmalar yapılmış, fakat küçük ölçekli yerleşim yerlerinin tarihleri, yalnızca, genel siyasi tarih çalışmaları içinde bir takım siyasi hadiseler sebebiyle kısmen verilmiştir. Tikrit de bu şehirlerden biridir. Bu çalışmada Tikrit'in XI. yüzyılın ortalarından XIII. yüzyıl ortalarına kadar siyasi, sosyal, iktisadi ve kültürel durumunu vererek şehirde Türk hâkimiyetinin kuruluş ve yerleşme aşamalarını ele alacağız.

1-Büyük Selçuklular Döneminde Tikrit

Tikrit'te Türk hâkimiyetinin kurulma süreci, Sultan Tuğrul'un Abbâsî hilafeti üzerindeki Şii baskısına son vermek amacıyla halifenin davetiyle Bağdat'a gelişinden sonra başlamıştır. Bağdat'a gelen Sultan Tuğrul burada bir yılı aşkın bir süre kaldıktan sonra Arslan Besâsîrî'nin hâkimiyetine geçmiş bulunan yerleri almak amacıyla Bağdat'tan ayrılmış ve ilk olarak Tikrit'e yönelmiştir. Bu sırada Tikrit, Ukaylîlere mensup, Arslan Besâsîrî taraftarı İsa b. Hamîs'in yönetiminde idi. Sultan, Tikrit önünde karargâh kurdu ve İsa'ya bir elçi gönderip para ve yiyecek talep etti. Fakat İsa, Selçukluların bu isteğini geri çevirdi. Bunun üzerine sultan, şehri muhasara altına aldı. Kuşatma sırasında pek çok kişi öldü, pek çok yer de yağmaya maruz kaldı. Nihayetinde İsa pes etti ve sultana üç bin altın vermek şartıyla barış önerisinde bulundu. Sultan da bu öneriyi kabul etti. Böylece Tikrit, Selçuklu hâkimiyetine geçmiş oldu (24 Şubat 1057).¹ Sultan buraya bir miktar asker yerleştirdi ve Besâsîrî'nin eline geçmiş olan Musul'a gitmek üzere ayrıldı.

Sultan, Tikrit'ten ayrıldıktan kısa bir süre sonra şehrin hâkimi İsa b. Hamis b. Sa'leb öldürüldü (Mart-Nisan 1057)² ve Ukaylî ailesi arasında hâkimiyet mücadeleleri başladı.³ Bu mücadeleler sürerken, Sultan Tuğrul Musul'u Besâsîrî'den aldı (10 Haziran 1057) ve Besâsîrî'nin müttelikleri Kureyş b. Bedran ve Dübeys'i affedip Kureyş'e sahip olduğu toprakları bildiren bir belge hazırladı ki bunların arasında Tikrit de bulunuyordu.⁴ Daha sonra sultan 16 Aralık 1057'de Tikrit'e kendi adamlarından el-Nisay'ı atadı.⁵

Selçuklu kuvvetleri Musul'a girince Arslan Besâsîrî Rahbe'ye çekilmişti. Besâsîrî buradan, Sultan Tuğrul'un affına mazhar olan Kureyş b. Bedran'la Selçuklulara karşı anlaşmıştı.

1 Sibt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târîhi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK, Ankara 2011, s. 28-29; İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fî't-Târih Tercümesi*, X, Çeviren: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 337; Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK, Ankara 2014, s. 30.

2 Sibt İbnü'l-cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, Tahkik: Muhammed Enis el-Hasan ve el-Kamil Muhammed el-Harrat, Dâru'l risâleti'l alemiyye, Beyrut 2013, s. 5.

3 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 337.

4 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, IX, s. 477.

5 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2011, s. 41; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2013, s. 19.

Müttefikler Musul'u almak üzere harekete geçtiler ve şehre karargâh kurdular. Sultan Tuğrul bunu haber alınca tekrar Bağdat'tan Musul'a yöneldi. Sultan Tuğrul'un yaklaşması üzerine Besâsîrî ve müttefikleri buradan kaçtılar. Sultan onları Nusaybin'e kadar kovaladı. Fakat kardeşi İbrahim Yınal'ın isyan çıkarmasından endişelenerek Hemedan'a yürüdü. Bu sırada Arslan Besâsîrî ve Kureyş Bağdat'ı işgal etti (Ocak 1059). Kureyş, esir aldığı halifenin eşi Çağrı Bey'in kızı Arslan Hatun ve Amîdü'l-İrak Ebû Nasr Ahmed el-Müstevfi yanında olduğu halde Tikrit'e yürüdü. Besâsîrî de hizmetindeki Türklerden Haydar'ı Kureyş'le beraber Tikrit'i kuşatması için gönderdi (1058-59).⁶ Bu sırada Besâsîrî, Kureyş'e haber gönderip belirli bir miktar karşılığında Amîdü'l-İrak'ı kendisine teslim etmesini istedi. Amîdü'l-İrak bunu duyunca Kureyş'le anlaşma yoluna gitti ve Tikrit Kalesi'ni onun adına alıp çok miktarda para vereceğini vaat etti. Amîdü'l-İrak kaleyi ele geçirmek istedi ise de başaramadı. Bunun üzerine Kureyş de Amîdü'l-İrak'ı yakalayıp Arslan Besâsîrî'nin Türk memlûkü Asuhtegin'e teslim edip Musul'a döndü (30 Mart 1059).⁷ İbnü'l Esîr aynı sene içinde şehir kalesinin el-Mehrebat adıyla tanınan Suğurlu Ebu Cafer Muhammed b. Ahmed b. Haşnam'ın elinde olduğunu, Mehrebat'ın valilikte 21 yıl kaldığını ve kendisinden sonra oğlunun iki yıl şehri idare ettiğini kaydetmektedir. Sibt ve İbnü'l-Esîr, şehrin Selçuklular tarafından 473/ 1080 tarihinde tekrar alındığını belirtmektedir.⁸ Bu iki kayda göre, el-Mehrebat'ın şehre 1059 yılında hâkim olduğunu ve şehrin Selçuklu hâkimiyetinden çıktığını söylemek mümkündür.

Sultan Alparslan, 1071-72 yılında Tikrit'i Bağdat şahnesi olarak atadığı Aytekin es-Süleymanî'ye ikta etti. Fakat halifelik makamından Tikrit valisi Mehrebat'a mektup yazılarak şehri teslim etmemesi istendi.⁹ Şehir Mehrebat'ın elinde kalmaya devam etti. Kenti 21 yıl idare eden Mehrebat öldükten sonra¹⁰ yerine oğlu Hüsam geçti. Müeyyidülmülk b. Nizâmülmülk Ağustos-Eylül 1080 tarihinde Tikrit'i Hüsam'dan teslim aldı, kalesini sağlamlaştırdı. Müeyyidülmülk burada adına para da bastırdı. Fakat halifelik buna karşı çıkınca para basımına son verildi.¹¹ Sultan Melikşah 20 Ekim 1080 tarihinde Tikrit'e uğradı. Müeyyidülmülk, burada sultan için bir şölen hazırlattı.¹² Melikşah, muhtemelen ziyareti sonrası, Tikrit'i Terken Hatun'a verdi. Şehrin yönetimi de Terken Hatun adına Gevhareyin'e bırakıldı. Melikşah, kendisine isyan eden kardeşi Tekiş'i 1084-1085 yılında burada hapsedti.¹³

Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra Halep hâkimi Kasımüddeve Akgunsur, Tikrit'i ele geçirdi. Aksungur 1094'de öldürülünce şehir Gümüştekin el-Candâr'ın¹⁴ eline geçti,

6 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2011, s. 59.

7 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2011, s. 61; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2013, XIX, s. 71.

8 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 337.

9 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 75.

10 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 337.

11 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2013, XIX, s. 351; Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2011, s. 236; Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev: Kivameddin Burslan, TTK, Ankara 1999, s. 72; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 114. Müelliflerden yalnızca Sibt, şehrin el-Mehrebat'ın oğlundan alındığını söyler. Diğer müellifler ise el-Mehrebat'tan alındığını belirtirler. Bununla birlikte İbnü'l-Esîr, el-Mehrebat'ın ölümünden sonra oğlunun iki yıl şehri idare ettiğini kaydetmektedir.

12 Sibt İbnü'l-Cevzî, *a.g.e.*, 2011, s. 272

13 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 127-128, 202.

14 Cihan Piyadoğlu, "Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Gümüştekin Cândâr", *Prof. Dr. Işın Demirkent*

sonra tekrar Gevherayin'e (ö. 15 Mayıs 1100) iktâ edildi. Ondan da Mecdülmülk el-Bâlâsânî¹⁵ aldı ve Keykubad b. Bezaresb ed-Deylemi'yi buraya vali tayin etti. Keykubad'ın valiliği on iki yıl devam etti.¹⁶ Şehir, Keykubad'ın valiliği sırasında, Bağdat şahnesi Artuklu İlgazi görevden alınınca kardeşi Sokman tarafından 1102 yılında yağmalandı.¹⁷

Kardeşi Berkyaruk'un ölümünden sonra tahta geçen Sultan Muhammed Tapar, Tikrit'i Bağdat şahnesi Aksungur el-Porsuki'ye iktâ etti. Aksungur, Mart-Nisan 1106'da Tikrit'i kuşattı. Kuşatma sekiz-dokuz ay kadar devam etti. Sonunda Keykubad zor durumda kaldı ve Hille emiri Seyfüddevle Sadaka b. Mezyed'e haber gönderip şehri kendisine bırakacağını bildirdi. Bunun üzerine Sadaka b. Mezyed, Tikrit'i teslim aldı (Ekim 1106). Porsukî ise şehri zapt edemedi ayrıldı.¹⁸ Şehir, 22 Şubat 1108 tarihinde Selçuklu kuvvetleriyle girdiği çarpışmada öldürülünceye kadar Sadaka'nın elinde kaldı.¹⁹

Selçuklu ailesi arasında devam eden mücadelelerin sonunda Sultan Mahmud b. Muhammed 1119 senesinde Irak'a tayin edildi. Sultan, Mücahiduddin Bihrûz'u Irak'a şahne olarak atadı ve Tikrit'i Bihrûz'un yönetimine bıraktı.²⁰ Sultan Mesud tahta geçince (1134-35) Bihrûz'u görevinden aldı ve yerine Alpkuş'u getirdi. Alpkuş halka zulmedince görevine son verilip (1138) yerine tekrar Bihrûz atandı. Sultan, 1141-42'de Bihrûz'u bir kez daha görevinden azledip yerine Emiru Ahur Kızıl'ı yerleştirdi. Sultan Bağdat'a geldiğinde Kızıl'ın görevinden alıp Bağdat şahneliğini yeniden Bihrûz'a terketti.²¹ Mücahiduddin Bihrûz, şahnelik döneminde Tikrit valiliğine Eyyûbî ailesinden Şadî'yi getirdi. Bihrûz, Şadî'nin yönetiminden son derece memnun kaldı. Şadî kısa bir sonra öldü. Bihrûz da Şadî'nin yerine kardeşi Necmeddin Eyyûb'u tayin etti. Necmeddin şehri imar edip, yollarında emniyeti sağladı. Bihrûz Necmeddin'in yönetiminden hoşnut kaldı ve onu Tikrit'e yakın yerlere bakmakla da görevlendirdi. Bihrûz, Tikrit Kalesi'ni serveti için hazine haline getirdi.²²

Selçuklu ailesi arasında yaşanan çekişmeler sırasında Musul hâkimi Atabeg İmadeddin Zengi, Sultan Mesud'un yanında yer aldı. Sultan Mesud ve Atabeg Zengi, Bağdat'ı ele geçirmek üzere Tikrit'e geldiler. Fakat Sultan Mahmud'un atabegi Karaca tarafından mağlup edildiler. Zengi birkaç yerinden yaralandı. Necmeddin ve kardeşi Esedüddin Şirkûh ipler uzatarak onu Tikrit Kalesi'ne çektiler ve yaralarını tedavi ettiler. Zengi kalede 15 gün kaldı ve Musul'a dönmek üzere ayrıldı. Bu iki kardeş Zengi'ye savaş sırasında elinde

Anısına, Dünya yayınları, İstanbul Şubat 2008, s. 439-445.

15 Mecdülmülk Ebu'l Fazl Bâlâsânî (Kummî), Beryaruk'un müstevfisi olup Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında pek çok probleme neden oldu. Nihayetinde 1099 tarihinde öldürüldü. Ali Sevim- Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995, s. 157-158.

16 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 337.

17 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 290; Remzi Ataoğlu, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989, s. 41.

18 İbn Hallikân, *Vefayatu'l Ayan*, I, Tahkik: İhsan Abbâs, Dâru Sâdir, Beyrut 1968, s. 242; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, X, s. 337; Sevim - Merçil, *a.g.e.*, s. 181.

19 Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 183.

20 Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 231.

21 Sevim-Merçil, *a.g.e.*, s. 241, 252, 255.

22 Ebû Şâme, *Kitâb el-Ravzateyn fi Ahbâr el-Devleteyn*, I/1, Çeviren: Z. Kadiri Ugan, TTK Kütüphanesi Tercümeler bölümü No: Ter/ 52, s. 459.

kalmış olan mallarını taşıması için binek hayvanları verdiler.²³

Necmeddin Eyyûb ve kardeşi Şirkûh'un Zengi'ye yardımı Bihrûz tarafından iyi karşılanmadı ve nihayetinde Bihrûz 532/1137 senesinde Necmeddin Eyyûb'dan şehirden ayrılmalarını istedi. Bunun üzerine Necmeddin ve ailesi kaleden ayrıldılar. Ebû Şâme'ye göre Eyyûbi ailesinin ayrıldığı gece, Selahaddin Eyyûbî Tikrit'te dünyaya geldi.²⁴

1146-1147 yılında Sultan Mesud kardeşi Süleyman Şah'ı Tikrit'te hapsedti.²⁵ Sultan Mesud öldüğünde (2 Ekim 1152) şehir, Bağdat Selçuklu şahnesi Mesud Bilal'in hâkimiyetinde idi. Mesud Bilal, sultanın ölüm haberini alınca halifeyle anlaşmazlığı yüzünden ıktası Tikrit'e kaçmıştı. Halife Muktefi, Mesud Bilal'i cezalandırmak istedi ve 548/1153-54 yılında Tikrit'i muhasara etmek üzere Ebu'l Bedr ile yakın adamlarından Turşek ve diğer bazı emirlerin komutasında asker sevk etti. Fakat Turşek ile Ebu'l-Bedr arasında anlaşmazlık çıktı. Bunun üzerine halife, Ebu'l-Bedr'in yanında durdu ve Turşek'in tutuklanmasını emretti. Turşek bunu duyunca Mesud Bilal'le anlaştı ve Ebu'l-Bedr ve diğer önde gelenleri tutuklayıp Mesud Bilal'e verdi. Halifenin askerleri bozulup dağıldı. Mesud Bilal ve Turşek birlikte Tikrit'ten Tarik-i Horasan'a gittiler. Burayı yağmalayıp karmaşa çıkardılar. Bu sırada halifenin onları uzaklaştırmak için Bağdat'dan yola çıktığını haber alınca Tikrit'e döndüler. Halife de Tikrit'i kuşattı. Çok sayıda asker ölünce halife kuşatmayı sonlandırıp Bağdat'a döndü²⁶ ve Tikrit valisine yanlarında bulunan esirlerin iadesi için bir elçi gönderdi. Fakat Tikrit'te bulunan Mesud Bilal'in naibi Esbe halifenin isteğini kabul etmedi. Bunun üzerine halife Tikrit'e bir ordu gönderdi. Ancak, ordu bir şey elde edemedi. Halife bu işi bizzat çözmek istedi ve ordunun başına geçip şehri kuşattı (17 Nisan 1154). Kuşatma 9 Haziran'a kadar sürdü. Pek çok kişi öldü. Halife verdiği onca kayba rağmen şehri alamadı ve Bağdat'a dönüp (14 Haziran) veziri Avnüddin b. el-Hubeyre'yi Tikrit'i almakla görevlendirdi. Vezir, 21 Haziran'da Tikrit'i kuşattı. Halifenin bu tutumu karşısında bazı Selçuklu emirleri Sultan II. Muhammed'le bir araya gelerek bu durumdan duydukları rahatsızlıkları dile getirdiler. Sultan onlara aceleci davranmamaları hususunda fikir beyan etti ise de harekete geçtiler. Selçuklu emirlerinin emrinde aileleri ve çocuklarıyla pek çok Türkmen bulunuyordu. Emirler, bu büyük güçle Bağdat'a ilerlediler ve Mesud Bilal'den Tikrit'te hapsedilmiş olan Arslanşah b. Tuğrul'un bırakılmasını talep ettiler. Selçuklu emirleri halifeye karşı Arslanşah'ın etrafında toplanıp Bağdat'a yöneldiler. Halife Muktefi bunu haber alınca şehirden ayrıldı. İki taraf Bikemza denilen yerde karşılaştı. Halifenin ordusu, Selçuklu emirlerini hezimete uğrattı. Türkmenlerin pek çoğu esir edildi, koyunları ve malları yağmalandı. Yağmalanan mallar daha sonra geri verildi. Mesud Bilal savaş alanında öldürüldü. Melik Arslan bin Tuğrul da annesinin eşi olan Şemsüddin İldeniz'in yanına gitti.²⁷

23 Ebû Şâme, *a.g.e.*, I/1, s. 460.

24 Ebû Şâme, *a.g.e.*, I/1, s. 462; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, ISAR, İstanbul 2000, s. 25.

25 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.109.

26 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 164; Sevim - Merçil, *a.g.e.*, s. 265.

27 Bundârî, *a.g.e.*, s. 214-217; İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s.167-168; Sadruddîn Ebu'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lugal, TTK, Ankara 1999, s. 92-94; Sevim - Merçil, *a.g.e.*, s. 266-267.

2-Zengiler ve Tapar Sülalesi Döneminde Tikrit

Şehir, Zengiler döneminde, Musul hâkimi Atabeg İmâdeddin Zengi'nin yakın devlet adamlarından Zeyneddin Ali b. Begtegin'in iktaları arasına girdi. Zeyneddin Ali b. Beğtegin kendi rızasıyla görevinden ayrılarak (1167-68) Erbil müstesna olmak üzere elindeki yerleri Musul hâkimi Atabeg Kutbeddin Mevdud b. Zengi'ye bıraktı ki bunların arasında Tikrit'te vardı.²⁸ Zeyneddin Ali, Tikrit yönetimine, daha önce İmadiya Kalesi'ne tayin edilen Türkmen Taber-Tapar'ı getirmişti. Tapar, Muzaffereddin Gökbörü'nün emirlerinden olup Hımışlı idi. Zeyneddin görevden ayrılınca Tapar Tikrit'te isyan etti ve Atabeg Kutbeddin'den Tikrit'te naibi olmak istediğini bildirdi. Kutbeddin Mevdud, Tapar'ın şehri halifeye teslim edeceğinden korkup onun yönetimine bıraktı.²⁹

Tapar hâkimiyetinin sonlarına doğru yerine kardeşinin oğlu İsa'yı bıraktı ve Mekke'ye hacca gitti. Tapar hac farızası sırasında 1182-83 senesinde Müzdelife'de öldü.³⁰ Tapar'ın bir kızı olup onu da yeğeni İsa'yla evlendirmişti. Fahreddin lakabıyla bilinen İsa Şam Türklerindendi. Faziletli iyi bir şahıs olan İsa, Hama'da dünyaya gelmişti. İsa'nın 12 kardeşi vardı. İsa'nın bir şarkıcıdan Şemseddin ve Fahreddin olmak üzere iki oğlu oldu. İsa, oğlu Şemseddin'i Kerkük ve çevresine hâkim Kıfçakoğullarından Türkmen Emir Hasan b. Kıfçak'ın³¹ kızıyla evlendirmişti. Tapar öldükten sonra aile içinde iktidar kavgaları başladı. Şemseddin'in annesi Türkmen emiri Hasan b. Kıfçak'dan kendilerini Tikrit'te korumak üzere 50 atlı istedi, ancak İsa'nın kardeşleri bundan haberdar olunca İsa'yı boğarak öldürüp Tikrit'e sahip oldular. Ancak çok geçmeden anlaşmazlığa düştüler.³² Halife de bu fırsatı değerlendirerek şehre asker sevk edip kaleyi teslim aldı (1188-1190). Emir İsa'nın adamları Bağdat'a halifenin yanına geldiler. Halife de Tikrit'i onlara ikta etti.³³

Tikrit, Tapar ailesinden sonra, Dakuk'la (Tavuk) birlikte, dönemin halifesi tarafından Sungur et-Tavîl en-Nâsirî'ye ikta edildi (ö. Aralık-Ocak 1199-1200).³⁴

3-Ekonomik, Sosyal ve İlmî Hayat

Tikrit, günümüzde, Irak'ta, Hemrin Dağlarının eteğinde kurulmuş, küçük bir yerleşim yeridir. X. yüzyılın ortalarına kadar İslâm coğrafyacıları tarafından el-Cezire Bölgesi'nin sınırları içinde sayılan şehir, Makdisî'den itibaren Irak sınırları içinde kabul edilmiştir.³⁵

28 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 268; Gülay Öğün Bezer, *Beğteginliler* (Erbil'de Bir Türk Beyliği) (526-630/1132-1253), Türk Gençlik Vakfı, İstanbul 2000, s. 53.

29 İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s. 499-500; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, X, Tahkik: Ahmed Arnaût ve Turki Mustafa, Dâru İhyâi't-turâsi'l Arabî, Beyrut 2000, s. 233.

30 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XI, s. 379.

31 Faruk Sümer, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999, s. 151-152.

32 İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s. 500.

33 İbnü'l-Esîr, *a.g.e.*, XII, s. 42; İbn Hallikân, *a.g.e.*, III, s. 500.

34 Zehebî, *Tarihü'l-İslâm*, C.42, Tahkik: Omer Abdusselâm Tedmûrî, Dâru'l kitâbi'l Arabî, Beyrut 1997, s. 242; İbnü'l Fuvâtî, *Havâdisu'l-Câmia ve't-Tecâribu'n-Nâfia*, Tahkik: Mehdî el-Necm, Dâru'l kutûbi'l ilmiyye, Beyrut 2003, s. 172.

35 Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, Çeviri ve Notlar Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015, s.118; J.H. Kramers, "Tikrit", *İA*, 12/1, Etam A.Ş. Matbaa Tesisleri, Eskişehir 2001, s.140.

IV. yüzyıldan 1155 yılında Musul'daki dinî idare bölgesine katılınca kadar Yakûbî piskoposluğunun merkezi olan şehirde, pek çok Hıristiyan gurup yaşamaktaydı. Şehir, İsa ve havarileri döneminden kalma pek çok dinî yapıyı barındırmaktaydı.³⁶ Kentin en meşhur kilisesi el-Hadra olup 495/1101-1102 yılında camiye çevrilmiştir.³⁷ Kentte yer alan dinî yapıların uzun süre kullanıldığını söylemek mümkündür. Zira Yakut, şehrin Saâba ve Deyr Mar Yuhanna gibi manastırlarından bahsetmektedir.³⁸

*Şehir su ihtiyacını Dicle'den çıkan Düceyl kanalından karşılamaktaydı.*³⁹ X. yüzyılda şehrin ekonomisini susam tarımı ve küçükbaş hayvancılığın gelişimine bağlı olarak yüne dayalı kumaş üretimi oluşturmaktaydı.⁴⁰ Fakat Tikrit halkının, 990 yılında, büyük toprak sahiplerinin halktan aldığı ağır vergilerin baskısına dayanamayıp şehirden ayrılarak farklı yerlere göçmesi,⁴¹ zirai ve sınai üretime darbe vurdu, kent ekonomisini sarstı.

Şehir, Tapar ve sülalesi döneminde zenginleşti. Nitekim 1184 yılında kenti ziyaret eden İbn Cubeyr burayı, kalabalık çarşıları ve pek çok mescidi olan, sağlam bir kaleye sahip, etrafı zayıf bir surla çevrelenmiş zengin ve büyük bir yer olarak tasvir etmektedir.⁴² 1242-43 yılında şehir, büyük bir sel felaketine maruz kaldı, büyük bir kısmı yıkıldı.⁴³ Moğollar buradaki Hıristiyanların neredeyse tamamını öldürüp, şehri tahrip etti.⁴⁴ Ebû'l Fida'nın ziyareti sırasında şehir hâlâ harap vaziyetteydi.⁴⁵ İbn Battûta buradan geçerken şehri kalesi tamir edilmiş ve eski ihtişamlı görüntüsünü yeniden kazanmış olarak buldu.⁴⁶ Sağlamlığıyla meşhur olan kaleye Kal'a-i Selâsil denilmekteydi.⁴⁷

Orta Çağ'da Irak coğrafyasında bilim merkezleri Bağdat, Musul ve Erbil idi. Tikritli âlimler, edipler ve şairler tahsil amacıyla bu merkezlere yöneliyordu. Coğrafyacı Yakut, Tikrit'e intisab eden ilm ve râvi ehlinden bir grubun bulunduğunu söylemektedir.⁴⁸ Bu gruptan olduğu anlaşılan Tikritli âlim, edip ve şairler şunlardır:

36 İbn Havkal, *Kitâbu Sureti'l Arz, 10.Asırda İslâm Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 228.

37 Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler(h.430-538=1038/39-1143/44))*, Çeviren: Ali Sevim, TTK, Ankara 2006, s. 39.

38 Yakut, *Mucemu'l-Buldân*, II, Dâru Sâdır, Beyrut 1977, s. 38.

39 İbn Havkal, *a.g.e.*, s. 228.

40 Mukaddesî, *a.g.e.*, s.127, 132.

41 Ömer Tokuş, "Fethinden Danişmendlilere Kadar Malatya", *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2016, Cilt II, s. 150.

42 İbn Cubeyr, *Rihle, Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çeviren: İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 170.

43 İbnü'l Fuvatî, *a.g.e.*, s. 127.

44 Abû'l Farac, *Abû'l Farac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945, s. 503; Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Çevirenler: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara 2013, s. 39.

45 Ebu'l-Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Yayınlayan. Par M. Reinaud ve Mac Guckin De Slane, Dâru tıbbâti's-sultâniyye, Paris 1840, s. 288-289.

46 İbn Battûta, *Tuhfetu'n-nuzzâr, İbn Battûta Seyahatnamesi*, II, (Çev. İnceleme ve Notlar. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000, s. 334.

47 Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987, s.174.

48 Yakut, *a.g.e.*, II, s. 38.

el-Müeyyed et-Tikritî (Ö. 599/1202-1203). Edibdir.⁴⁹

el-Fakih Ebû Abdullah et-Tikritî (ö. 624/1226-27). Tikrit'te dünyaya gelmiştir. Burada fıkıh öğrenmiş ve ardından Bağdat'a gitmiştir. Burada fıkıh ilmini pekiştirip Musul'a gitmiştir. Musul'da ilmini ilerleten âlim buradan tekrar Bağdat'a geçmiş, Nizamiyye Medresesi'nde asistan olmuştur.⁵⁰

Ebû Temâm Kâmil b. Sâlim b. el-Huseyn b. Muhammed et-Tikritî (ö. Şevval 548/ Aralık-Ocak 1153-54). Ebû Temâm sûfî olup, Bağdat'da hadis dinlemiş ve şehirdeki el-Zûzânî Ribât'ının şeyhliğini üstlenmiştir.⁵¹

el-Makrî et-Tikritî (ö. 543 Bağdat /1148-49). Bevazic kadısı Ebâ el-Ferah'dan hadis dinlemiş ve Bağdat'a yerleşmiştir. Burada Ebu Abdullah Muhammed et-Tikriti es-Sûfî'ye hadis okumuştur.⁵²

Ebû Bekr el-Fârsî es-Sûfî (ö. 575/1179-80). Bağdat'da el-Zûzanî Ribatı'nın şeyhliğini üstlenmiştir. Dayısı Muhammed b. el-Huseyn et-Tikriti'den hadis dinlemiştir.⁵³

es-Sûfî et-Tikriti (ö. 593 Bağdat/ 1196-97). Hadis ilmiyle meşgul olmuştur.⁵⁴

et-Tikritî ez-Zâhid (ö 622/ 1225-26). Hadis ilmiyle meşgul olmuştur.⁵⁵

et-Tikritî Abdurrahman b. el-Muferric (d. 537/1142-43). Tefsir ve Arapça ile meşgul olmuştur. İlmî bakımdan güçlenince Bağdat'a gitmiş ve Nizâmiye Medresesi'nde fıkıh öğrenmiştir. Ardından Tikrit'e dönerek bir süre burada kalmış ve Musul'a gitmiştir. Daha sonra Ermen Şah İbrahim b. Ahmed b. Sökmen'in kız kardeşi onun için bir medrese yaptırmıştır. Bir müddet burada ders verdikten sonra Tikrit'e dönen âlim ölünceye kadar şehrin kadılığını üstlenmiştir.⁵⁶

Ebû Muhammed et-Tikritî (d. 570/1174-75). Babasından fıkıh öğrenmiş, Kuran'ı hıfz etmiş, edebiyatta kendini kanıtlamıştır. Âlime ait nesir, nazım ve edebi tasnifler vardır.⁵⁷

Sonuç

X. yüzyılda, gelişmiş bir şehir olan Tikrit, X. yüzyıl ortalarına değin İslâm coğrafyacıları tarafından el-Cezire Bölgesi'nin şehirlerinden biri olarak görülmüştür. Bu durum Makdisî'den itibaren değişmiş ve şehir Irak sınırlarına dâhil edilmiştir. Sultan Tuğrul

49 Safedî, a.g.e., II, s. 82.

50 Safedî, a.g.e., IV, s. 242.

51 Yakût, a.g.e., II, s. 38.

52 Safedî, a.g.e., V, s. 35.

53 Safedî, a.g.e., VII, s. 30.

54 Safedî, a.g.e., XII, s. 259.

55 Safedî, a.g.e., X, s. 271.

56 Safedî, a.g.e., XVII, s. 64.

57 Safedî, a.g.e., XVIII, s. 265.

tarafından Selçuklulara bağlanan şehir, mevcut siyasi çekişmeler sırasında zaman zaman Selçuklu hâkimiyetinden çıkmıştır. Genellikle Bağdat şahnelerine verilen şehir, bir süre Eyyübî ailesinin idaresinde kalmıştır. Şehir, uzunca bir süre, Zengilerin büyük devlet adamı Zeyneddin Ali b. Begtegin'in emirlerinden Tapar ve ondan sonra yeğeni İsa tarafından yönetilmiştir.

Şehir Hıristiyanlık için önemli merkezlerden olmuş ve XII.yüzyıla kadar bu önemini sürdürmüştür.

Kent en parlak dönemini Zengiler ve Tapar sülalesi döneminde yaşamış, iktisadi açıdan güçlenmiştir. İsa ve kardeşlerinin hâkimiyeti sırasında kent büyümüş ve zenginleşmiştir. Moğol istilası sırasında zarar gören şehrin kalesi XIV.yüzyılın ilk yarısında yenilenmiştir.

Tikritli âlimler hâkim oldukları dinî bilimlerde ilerlemek amacıyla, dönemin en mühim bilim merkezlerinden Musul ve Bağdat'ta tahsillerine devam etmiştir.

Kaynakça

Abdurrahman İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam Fî Târîhi'l-Ümem 'de Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK, Ankara 2014.

Âbu'l Farac, *Âbu'l Farac Tarihi*, II, Çev. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara 1945.

Ataoglu, Remzi, *Hısn-ı Keyfâ Artuklu Devleti*, (Basılmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi /Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1989.

Azîmî, *Azîmî Tarihi (Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler(h.430-538=1038/39-1143/44)*, Çeviren: Ali Sevim, TTK, Ankara 2006.

Bezer, Gülay, *Beğteginliler (Erbil'de Bir Türk Beyliği) (526-630/1132-1253)*, Türk Gençlik Vakfı, İstanbul 2000.

Bundârî, *Zubdetu'n-Nusra ve Nuhbetu'l-Usra, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Çev: Kıvameddin Burslan, TTK, Ankara 1999.

Ebû Şâme, *Kitâb el-Ravzateyn fî Ahbâr el-Devleteyn*, Cilt: I-II, Çeviren: Z. Kadiri Ugan, TTK Kütüphanesi Tercüme bölümü No: Ter/ 52.

Ebu'l- Fidâ, *Takvîmu'l-Buldân*, Yayınlayan. Par M. Reinaud ve Mac Guckın De Slane, Dâru tıbbâti's-sultâniyye, Paris 1840.

İbn Battûta, *Tuhfetu'n-nuzzâr, İbn Battûta Seyahatnamesi*, Cilt: II, (Çev. İnceleme ve Notlar. A. Sait Aykut), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2000.

İbn Cubeyr, *Rihle, Endülüsten Kutsal Topraklara*, Çeviren: İsmail Güler, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

- İbn Hallikân, *Vefayatu'l Ayan*, Cilt I-III, Tahkik: İhsan Abbâs, Dâru sâdır, Beyrut 1968.
- İbn Havkal, *Kitâbu Suretil Arz, 10.Asırda İslâm Coğrafyası*, Tercüme: Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- İbni Arabşah, *Acâibu'l Makdûr*, Çeviren: Ahsen Batur, Selenge, İstanbul 2012.
- İbnü'l Fuvatî, *Havâdisu'l-Câmia ve't-Tecâribu'n-Nâfia*, Tahkik: Mehdî el-Necm, Dâru'l-kutûbi'l ilmiyye, Beyrut 2003.
- İbnü'l-Esîr, *İslâm Tarihi, el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi*, Cilt IX, X, XI, XII, Çeviren: Abdülkerim Özaydın, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- Kramers, J.H, "Tikrit", *İA*, MEB, Etam A.Ş. Matbaa Tesisleri, Eskişehir 2001, s.139-140.
- Mukaddesî, *İslâm Coğrafyası (Ahsenü't-Takâsim)*, Çeviri ve Notlar Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2015.
- Nizamüddin Şâmi, *Zafernâme*, Çev. Necati Lugal, TTK, Ankara 1987.
- Piyadeoğlu, Cihan, "Büyük Selçuklu Devleti Emiri Atabeg Gümüştekin Cândâr", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına, Dünya yayınları, İstanbul* Şubat 2008, s. 439-445.
- Reşîdüddin Fazlullah, *Câmiu't-Tevârih*, Çevirenler: İsmail Aka, Mehmet Ersan, Ahmad Hesamipour Khelejani, TTK, Ankara 2013.
- Sadrüddîn Ebu'l-Hasan, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, Çev: Necati Lugal, TTK, Ankara 1999.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefayât*, I-XXX, Tahkik: Ahmed Arnaût ve Turkî Mustafa, Dâru İhyâi't-turâsi'l arabî, Beyrut 2000.
- Sevim, Ali, - Merçil, Erdoğan, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, TTK, Ankara 1995.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân Fî Târihi'l-Âyân'da Selçuklular*, Seçme, Tercüme ve Değerlendirme: Ali Sevim, TTK, Ankara 2011.
- Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-Zamân*, XIX, Tahkik: Muhammed Enis el-Hasan ve el-Kamil Muhammed el-Harrat, Dâru'l risâleti'l alemiyye, Beyrut 2013.
- Sümer, Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1999.
- Şeşen, Ramazan, *Salâhaddin Eyyûbi ve Devri*, ISAR, İstanbul 2000.
- Tokuş, Ömer "Fethinden Danişmendlilere Kadar Malatya", *Uluslararası Selçuklu Döneminde Maraş Sempozyumu*, 17-19 Kasım 2016, Cilt II, s. 135-162.

Dr.
Ali Kaşıyugun

MEB (Öğretmen)
e-mail: pasha0676@hotmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 4 Oca 2018 / 23 Mar 2018

Araştırma Makalesi

DOI: 10.21551/jhf.375108

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

I. Dünya Savaşı'nda Esirler Meselesi Üzerine Bazı Değerlendirmeler

Some Thoughts on the Issues of Prisoners in the First World War

ÖZET

I.Dünya Savaşı hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda farklı konular işlenmiştir. Bu konulardan birisi de savaş sırasında hasım grubun eline geçen esirlerdir. Esirlerle ilgili gerek ulusal gerekse uluslar arası düzeyde hukuki düzenlemeler yapılmış ancak bu düzenlemelere pek riayet edilmediği görülmektedir. Bu çalışmada I.Dünya Savaşı genelinde esirlere nasıl muameleler yapıldığı, kişi hak ve hürriyetlerinin ne kadar uygulanmaya çalışıldığı sorularına cevap verilmeye çalışılmış ve esirler meselesi üzerinde, arşiv belgeleri ve diğer yayınlar ışığında bazı değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, İngiltere, Rusya, Esirler, Esir kampları

ABSTRACT

There have been lots of studies about World War I. In these studies, various issues have been examined. One of the issues is regarding the prisoners captured by the other party (enemies group) during the war. Legal arrangements have been made regarding (related to, considering) the prisoners both in domestic and in international level, however; these arrangements are not abided.

In this study, generally in the I. World War, it was tried to answer questions about how the prisoners were treated, how much rights and freedoms were tried to be applied, some evaluations were made on the issue of prisoners, in the light of archive documents and the other publications.

Key words: Ottoman State, England, Russia, Prisoners, Prison camps

Giriş

Devletler tarih boyunca çeşitli nedenlerden hep karşı karşıya gelmiş ve bunun neticesinde binlerce insan hayatını kaybetmiştir. Ancak hayatını kaybedenlerin dışında hasım gruba tutsak düşen askerler de var olmuştur. Genelde esir veya harp esiri olarak nitelendirilen bu askerler zaman zaman insanlık dışı muamelelere maruz kalmışlardır.

Arapça esr (isare) kökünden türeyen, savaş tutsağı anlamında kullanılan¹ ve çoğulu üsera olan esir kelimesi dilimize Arapça'dan girmiş bir kelime olup “*savaşta düşman eline geçen kimse, kul, köle, cariyeye, birinin veya bir durumun hükmü ve buyruğu altına girmiş*”² anlamında kullanılan bir kelime iken, seby kelimesi ise daha çok kadın ve çocuk tutsaklar için kullanılan bir tabir olmuştur³.

Zaman içerisinde savaş koşullarının ve şekillerinin değişimi ile birlikte esirlere yapılan muamelelerde de değişiklikler olmaya başlamış ve birtakım hukuki düzenlemeler yapılmıştır. Bunlardan birisi 1906 tarihli Cenevre Sözleşmesi, bir diğeri 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'dir. Cenevre Sözleşmesi'nde esirlerle ilgili alınan kararlarda özetle hasta ve yaralı esirlere milliyet ayrımı yapılmaksızın tedavi edilmeleri, yaralıların her türlü kötü muameleden korunması, yardım cemiyetlerine engel olunmaması gibi hususlara yer verilmektedir. Uluslararası arenada bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti de olası bir savaş durumunda kendi topraklarında bulunan esirlere nasıl muamele edeceğine dair çalışmalar yapmıştır. Bu doğrultuda esirlere yapılacak muameleye ilişkin olarak “Üsera Hakkında Talimatname” ilan edilmiştir. 5 bölüm ve 28 maddeden oluşan talimatnamenin birinci bölümünde; esirlerin kamplara nasıl ve ne şekilde sevk edileceği, ikinci bölümde esirlere hangi konularda ne kadar müsaade edileceği ve müsamaha tanınacağı, üçüncü bölümde ödeme ve iاشة konuları üzerinde durulurken dördüncü bölümde esir komisyonları ve işleyişi hakkında izahatlar yer almakta son bölümde ise cezayı gerektiren hallerde nasıl bir yol izleneceği hakkında bilgiler verilmiştir⁴. Ancak tüm bu gelişmelere rağmen I.Dünya Savaşı, insan hakları ihlalleri açısından birçok olumsuzluğa neden olacaktır.

Osmanlı Devleti, daha savaşın başlarından itibaren esirlerle ilgili çalışmalara başlayacaktır. Esirlere ait işlemlerin düzenli ve sorunsuz yürütülebilmesi için 15 Nisan 1915'te üst rütbeli subayların yönetiminde üsera komisyonları kurulacaktır. Savaşın ülkelerde bulunan üsera komisyonları, her esire ait isim, künye ve esirlerin tutulduğu yere ait bilgileri listeler halinde tutacaktır. Savaşın ilerleyen yıllarında alınan esir sayısında artış olunca üsera şubeleri kurulmuştur. Üsera komisyonlarının sayısı arttıkça, koordinasyon

- 1 Cemil Kutlu, *I.Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997, s.XXII
- 2 Mücahit Özçelik, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s.1
- 3 Nebahat Oran Arslan, *I.Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2003, s.14
- 4 Özçelik, *a.g.t.*, s.27-28; Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2013, s.55-58; Arslan, *a.g.t.*, s.24-28. Lahey ve Cenevre Sözleşmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bak. Kutlu, *a.g.t.*, s.XXVI-XXXII

eksikliği ve bilgi karmaşasının da yaşanması söz konusu olacağından esirlere ait işlemlerin tek elden ve daha düzenli yapılabilmesi için 3 Nisan 1916'da Menzil Müfettiş-i Umumiliği kurularak esirlerle ilgili tüm düzenlemeler buradan sevk ve idare edilmeye başlanmıştır⁵.

Savaş sırasında askerler esir edilmekteydi. Ancak bazen siviller de esir alınmıştır. Savaş sırasında zaman zaman savunmasız veya savaş alanı dışında olan yerler bombalanmış ve savaş kurallarına uygun hareket edilmemiştir. Osmanlı Devleti, sivil yerleşim merkezlerine yapılan saldırıların durdurulması için İtilaf devletlerine defalarca protestoda bulunmuş ancak olumlu bir cevap alamayınca bazı tedbirler alma yoluna gitmiştir. Misilleme veya karşılıklı zarar verdirme olarak nitelenen bu uygulamalar; İngiliz, Rus veya Fransız uyruklu olup üst düzey görevlerde bulunan itibarlı kişilerin tutuklanarak ülkenin iç kısımlarına gönderilmesi, İtilaf devletlerinin Osmanlı topraklarındaki mallarına el konularak kişisel zarar ziyanların tazmin edilmesi ve şehit edilen, yaralanan veya esir edilen kişi sayısı kadar İtilaf devletleri vatandaşlarının buldukları yerlerden başka yerlere sürgün edilmesi şeklinde özetlenebilir⁶. Örneğin Fransız kumandası altında bulunan Meis Adası Rumlarından bir çetenin Teke livasına bağlı Kale Köyü'ne saldırarak 6 erkek ve 1 kadını yanlarında götürmeleri üzerine misilleme olarak İstanbul'da yaşayan 6 erkek ve 1 kadın 23 Mayıs 1916 tarihinde Polis Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından Çorum'a sürgün edilmiştir⁷.

1. Türk Esirleri'nin Kamplara Taşınması

Esirler, daha kalacakları kamplara ulaşmadan, esaret hayatında ne gibi zorluklarla karşılaşabileceklerinin ilk belirtilerini kamplara nakledilirlerken yaşamaya başlamışlardır. Bu zorlukları en çok Rusya'da kalan esirler yaşamıştır. Bu zorluğun temelinde yatan faktör soğuk kış şartlarıdır. Osmanlı Devleti'nin en çok esir verdiği ülke ise İngiltere olmuştur. Ortalama 135.000 kişi civarında asker ve sivil esaret hayatı yaşamak zorunda kalmıştır. Bu kadar insanı tek bir merkezde barındırmak mümkün değildir. Ayrıca siyasi sebeplerden dolayı da bu esirler Hindistan, Mısır, Kıbrıs, Malta, Hindicini gibi farklı yerlere gönderilmiştir. Türk esirlerini ilk olarak Bağdat ve Basra'daki toplama kamplarına götüren İngilizler buradan da çeşitli yerlere trenle, gemiyle ya da yaya olarak göndermişlerdir. Kafkasya, Romanya ve Galiçya cephelerinde savaşan Osmanlı askerlerini esir alan Ruslar ise ilk etapta Sarıkamış ve Kars'ta esirleri toplamış ve oradan Rusya'ya sevk etmişlerdir. Toplama kamplarında Osmanlıca bilen bir Rus subayı tarafından sorguya çekilerek adları, lakapları, sınıfları, meslek veya ihtisasları üsera defterine kaydedilip sağlık kontrolleri yapıldıktan sonra esirler, "teklüşki"⁸ adı verilen vagonlara bindirilerek Azerbaycan'a ve oradan Hazar Denizi'ndeki Nargin adasına sevk edilmiştir. Türk esirlerle birlikte Alman, Avusturyalı ve Bulgarların da tutulduğu ve en büyük toplanma merkezi olan adada esirlerin hangi bölgede, hangi kampta kalacağı kararlaştırıldıktan sonra Sibiryaya, Kazan gibi bölgelere gönderilmişlerdir. Ancak esirler, yaşam koşullarının çok kötü olduğu bu adaya gelene

5 Özçelik, *a.g.t.* s.29-33; Akkor, *...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.59-61; Arslan, *a.g.t.* s.30-36

6 Mehmet Temel, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Önlemler", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.6, S.10, Balıkesir 2003, s.149-150

7 Ramazan Sonat, "I.Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devletinin Muhasım Devlet Tebaası Politikası (1914-1918)", *Tarihin Peşinde Dergisi*, Yıl, 2014, S.11, s.263

8 Cemil Kutlu, tezinde Türk esirlerin bindirildiği vagonlara "Epoşka" denildiğini belirtmektedir. Kutlu, *a.g.t.* s.46-49.

kadar da kötü muamelelere maruz kalmışlardır. Taşınırken kimi zaman üstleri soyulan esirler, Ermenilerin yoğunlukta olduğu yerlerden geçerken hakaretlere ve saldırılara da maruz kalmışlardır⁹. Türk esirlerin özellikle Sibiryaya'ya gönderilmesinin nedeni Türk ve Müslümanların yoğun olarak yaşadıkları yerlerden uzak tutulmaya çalışılmasıdır. Bu nedenle Orta Asya yerine Sibiryaya tercih edilmiştir¹⁰.

Türk esirler kamplara gönderilirken çok büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmışlardır. Örneğin 12 Ocak 1915 tarihli "Penza Haberleri" gazetesinde yer alan bir haberde; Türkler arasında çokça ihtiyar olduğu ve diğer esirlerden ayrı taşındıkları, bekçilerin korudukları vagonlardan çıkmalarına izin verilmediği, oysa Avusturyalı esirlerin rahatlıkla su, ekmek almaya gittikleri yazılmaktadır. 1916 tarihli "Pester Lloyd" adlı bir başka gazetede ise Penza'ya getirilen 700 Türk esirin vagonlarda kapalı tutulması sebebiyle tümünün öldüğü bilgisine yer verilmektedir¹¹. *Frankfurt Çaytong Gazetesi*'nde yer alan bir haberde (22.6.1916) Şubat 1916'da *Krasnobarsk*'tan *Primor*'a sevk edilen 1.000 Osmanlı esirinden sadece 200'ünün *Primor*'a varabildiği belirtilmektedir. Sarıkamış'ta esir edilen Türk askerlerinin durumunu İsveç Salib-i Ahmer Murahhası *Graf Londrof* şöyle tarif etmektedir; «İzdihamdan, kokudan yanlarına varılmayan, kapıları kilitli ve içerisi tıka basa Osmanlı esirleri ile dolu büyük bir tren 1915 Ocak ayının sonunda *Sirzan istasyonuna geldi. İçindeki esirler, insan kılığında çıkmış, açlıktan renkleri sararmış, yanakları çökiik, elmacık kemikleri dışarı fırlamış, kimildayamayacak şekilde yorgun ve kuvvetten düşmüş, elbisesiz, ayakları çıplak, kâinatta mevcut bütün bulaşıcı hastalıklarla müptela bir haldeydi. Bu feci manzara insanların yüzlerini kızartacak ve kalplerini sızlatacak derecedeydi.*" Bir başka olay ise 1916 Ocak ayında Hasankale'den alınan 13 subay ve 350 askerle yola çıkarılan bir esir kafilesinde, yolda yürümekte zorlanan 95 askerin kafilenin gözleri önünde kurşuna dizilmesidir. Gece üstü açık dört duvar arasında bir yere tıklan kafilede 8 asker donarak şehit olmuştur¹². Bu tarz haber ve olaylar Türk esirlerin yolculukları sırasında yaşadıkları sıkıntıları açıkça gözler önüne sermektedir.

Osmanlı Devleti'nde ise esirler kamplara götürülmeden önce geçici kamplarda tutulmuş daha sonra gidecekleri kamplara gönderilmişlerdir. Örneğin Rus subay esirleri için Trabzon'da bir otel tahsis edilmiş, Erzurum'da aynı şekilde subaylar Pastırmacı Hanı'nda tutulurken erler jandarma kışlasında veya kale koğuşlarında tutulmuşlardır. Hasta olanlar ise hastanelere gönderilmişlerdir¹³. Esirler kamplara nakledilirken gerek demiryollarının eksikliği gerekse deniz ulaşımının yetersizliği sebebiyle daha çok kara yoluyla hayvanlar

9 Mahmut Akkor, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2006, s.40-42.

10 Ali Asker, "Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler", *1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, s.557

11 Asker, *a.g.m.*, s.558-559; *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi* C.1, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Yayın Nu: 130, İstanbul 2013, s.322-323

12 Zafer Şen, "I.Dünya Savaşında Osmanlı Esirleri ve Dramları", <http://www.zafersen.com/birinci-dunya-savasinda-osmanli-esirleri-ve-dramlari.pdf> (Erişim tarihi 04.01.2018)

13 Arslan, *a.g.t.*, s.63. Türkiye'de ilk kurulan esir kampları İzmit, Erzincan ve Şam üsera garnizonlarıdır. Daha sonra esir sayısının artmasıyla beraber esir kamplarının da sayısı artmıştır. Afyonkarahisar, Ankara, Sivas, Manisa, Musul, Adana, Bursa, Eskişehir, Kastamonu, Yozgat, Konya gibi yerlerde kamplar açılmıştır. Bak. Arslan, *a.g.t.*, s.65-67

tarafından çekilen araçlarla nakledilmişlerdir¹⁴.

Rusya’da bulunan Türk esirler için çeşitli bölgelerde yardım komiteleri kurulmuştur. Bu komiteler buldukları bölgelerdeki esirlere, gerek maddi gerekse manevi yardımlarda bulunmuşlardır. Konuyla ilgili olarak Akçura; “*Rusya’da sakin Müslümanlar, yani Şimal Türkleri, Osmanlı üserasına her türlü ve birçok muavenette bulunmuşlardır. Daha Çar idaresi devam ederken bile bazı mahallerde üseraya muavenet komiteleri teşkil ederek yakınlarındaki karargâhlara bilhassa erzak vermek suretiyle muavenet ettikleri gibi, teşebbüs-i zatileriyle karargâhlardan çıkıp memleketlerine avdet eden müteşebbis ve cesur esirlerimize her türlü teshilatı ihzar etmişler ve nakdi ve fikri muavenetlerini esirgememişlerdir ve bu yolda muavenetlerinden dolayı bazı Müslümanlar, Çar hükümeti tarafından mücazata bile duçar olmuşlardır*” diyerek on altı yardım komitesinin isimlerini vermektedir¹⁵.

Benzer yardım cemiyetleri Azerbaycan’da da kurulmuştur. Bu cemiyetler yiyecek, giyecek ve yakacak yardımıyla esirlerin içinde buldukları zor koşulları hafifletmeye çalışmışlardır¹⁶.

2.Esir Sayıları

I.Dünya Savaşı sırasında esir düşen askerlerin sayısını tespit etmek oldukça zor görünmektedir. Çünkü kayıtlar düzenli bir şekilde tutulamamıştır. Yalnızca Rusya örneğine bakıldığında meselenin ehemmiyeti açıkça anlaşılmaktadır. Örneğin Rusya’da bulunan esirlerin kayıtları üç farklı kurum tarafından tutulmuştur. Bunlar; Mülteci ve Göçmen Komisyonu’na bağlı Merkezi Bilgi Bürosu, Genelkurmay Başkanlığı Sekreteryası ve Moskova Askeri Dairesi Karargâhı. Bu kurumların sundukları verilerin oldukça çelişkili olduğu görülmektedir. Rusya’da bulunan esir sayısı Rusya Kızılhaç Cemiyeti’nin verilerine göre 1.782.966, Genelkurmay verilerine göre 1.961.333, Merkezi Bilgi Bürosunun verilerine göre ise 2.328.540’tır¹⁷. Görüldüğü gibi her kurum esir sayısını farklı vermektedir. Dolayısıyla net bir rakam vermenin zorluğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

Osmanlı Devleti, Amiral Souchon komutasındaki donanmanın 29 Ekim 1914’te Rus limanlarını topa tutması üzerine 2 Kasım 1914’te I.Dünya Savaşı’na resmen dâhil olmuş, 13 Kasım 1914’te cihad¹⁸ ilan ederek on kadar cepheye savaşmak durumunda kalmıştır. Yaklaşık 2.850.000 civarında bir asker silâhına alınmış ancak savaş süresince bunlardan ne kadarının esir düştüğü net olarak ortaya konulamamıştır. Zira savaş koşullarında bu sayıyı net olarak ortaya koymak mümkün değildir. Mesela savaşın sonlarına doğru Rusya’daki Türk esirlerinin durumlarını incelemek, onlara bazı ayni ve nakdi yardımlar ulaştırmak için görevlendirilen Yusuf Akçura, faaliyetleriyle ilgili hazırladığı raporunda

14 Arslan, *a.g.t.*, s.50

15 Yusuf Akçura, *Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey’in Raporu*, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet 1335, s.28-29

16 Akkor, ...*Türk Esir Kampları*, s.136-137

17 Asker, *a.g.m.*, s.554 ve 32 numaralı dipnot bilgisi

18 BOA, İ.MBH, D:16, G:106 (Kaynakça kısmında arşiv belgelerinin tam künyeleri verilecektir.); İkdam, “Cihad-ı Ekber”, 13 Kasım 1914, Numru: 6369, s.1; Sabah, “Beyanname-i Hümayun Suretidir”, 13 Kasım 1914, Numru: 9036, s.1; Tanin, “Beyanname-i Hümayun Suretidir”, 13 Teşrin-i sani 1914, Numru: 2117, s.1

Rusya’da bulunan esirlerle ilgili net bir rakam verememekte, “... tahminen 60–70 bin Osmanlı’nın Rusya’da esir bulunduğunu nazar-ı dikkate alan Hilal-i Ahmer Cemiyeti...” şeklinde bir ifade kullanarak net bir sayı vermekten kaçınmaktadır¹⁹. Zaman içerisinde bu esirlerden 20-25 bin kadar farklı yollarla Türkiye’ye dönebilmiş geri kalan Türk savaş esirlerinin büyük bir kısmı maalesef Rusya’da hayatlarını kaybetmiştir²⁰. Ancak 358.000 civarında esir ve kayıp olduğu, bunlardan ne kadarının esir olduğu veya firar ettiği tam olarak bilinmemekle beraber 200.000 civarında esir verildiği buna mukabil yaklaşık 25.000 esir alındığı tahmin edilmektedir²¹. Aslında farklı çalışmalarda farklı rakamlar kullanılmaktadır. Bu çalışmaların birisinde yalnız 1916 yılında Osmanlı Devleti’nde bulunan esir miktarı 26.596²² olarak verilmekte iken bir başka çalışmada Mondros Ateşkes Antlaşması’ndan 14 Şubat 1921 tarihine kadar Türkiye’ye iade edilen esir sayısı 634 subay, 18.926 er olarak kaydedilmektedir. Bunlardan başka iade edilmeyen 540 subay, 2.500 er ve 250 sivil esir bulunduğu ifade edilerek Ruslara esir düşen Türk esir sayısı 22.850 kişi olarak verilmektedir²³. Fakat burada geride kalan esir sayıları belirtilmemektedir. Bir diğer çalışmada ise Osmanlı Devleti’nin esir düşen asker miktarı şu şekilde verilmektedir. İngiltere:113.583, Rusya:20.595, Fransa:804, İtalya:100 olmak üzere toplam 133.839²⁴. Bir diğer çalışmada İngilizlerin aldıkları esir sayısı 135.000 olarak verilmekte iken alınan esir sayısı 23.500 olarak ifade edilmektedir²⁵.

I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin en çok esir verdiği ülke İngiltere olmakla birlikte, burada da ne kadar esir olduğunu tam olarak bilinmemektedir. Arşivler ve eldeki kaynakların taranması sonucu ulaşılan bilgiler de net bir rakam verme noktasında yetersiz kalmaktadır. Atase arşivinden çıkan bir belgeye göre toplam esir sayısı 133.839 olarak belirtilmektedir. Ancak bu belgeyi hazırlayan kişi de bu miktardan tatmin olamamış olacak ki belgenin sol üst köşesine düşmüş olduğu notta “*Bu cetvel hatalıdır, Hilal-i Ahmer’den tahsis²⁶ edilmesi lazımdır*” ibaresini düşmüştür²⁷.

İngiliz esirlerinin miktarına ilişkin ilk bilgi 14 Kasım 1915 tarihine aittir. Bu tarihte İngiliz esirlerinin sayısı 535 olarak ifade edilmektedir. Savaşın son günlerde düzenlenen bir

19 Akçura, ...*Rapor*, s.3

20 Nuri Köstüklü, “I. Dünya Savaşında Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi C.XXVIII, S.83*, Ankara, Temmuz 2012, s.4

21 Akkor, ...*Türk Esir Kampları*, s.39; Özçelik, *a.g.t.*, s.32. Özçelik, çalışmasının bir diğer yerinde savaşın başından sonuna kadar alınan esir sayısını şöyle vermektedir. 5.375 civarında Rus, 8.326 civarında Hint, 9.976 civarında İngiliz, 2.000 civarında Romen, 120 civarında Fransız esir olmak üzere itilaf devletlerinden toplam 26 bin civarında esir almıştır. Bilgi için bak. Özçelik, *a.g.t.*, s.207. Nebahat Oran Arslan ise tezinde 1914-1917 yılları arasında ele geçirilen Rus esir sayısının 10.000 ile 15.000 arasında olduğunu tahmin edildiğini belirtmektedir. Bilgi için bak. Arslan, *a.g.t.*, s.38-39.

22 Mesut Çapa, “Birinci Dünya Savaşında Türkiye’de İtilaf Devletleri Askerleri”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Haziran 1999, s.54

23 Vasif Gafarov, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Esirlerin Tutuldukları Osmanlı Kampları Ve Yozgat Üsera Garnizonu”, *I.Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı C.2*, s.125

24 Celal Metin, “Yusuf Akçura ve I.Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.2, S.3*, Ankara 2005, s.39 (Dipnot no:13). Ayrıca bak.Mustafa Arkan, “Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler”, *Osmanlı Araştırmaları Dergisi XI*, İstanbul 1991, s.35.

25 Mahmut Akkor, “I.Dünya Savaşı’nda Kocaeli’de İngiliz Esirleri”, *Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, s.853-854

26* Cümle aynen alındığı için “tahsis” şeklinde yazıldı ancak cümlelerin akışına göre doğrusu “*tashih*” olmalıdır.

27 Akkor, ...*Türk Esir Kampları*, s.39.

belge, İngiliz esirlerinin sayısına dair çok net bir bilgi vermektedir. İngiliz arşiv belgelerinde tespit edilen bu rakam, 16.583'tür. Rapor olarak düzenlenen bir belgeden çıkan bu bilginin kayda geçtiği tarih, 25 Ekim 1918'dir. Bu tarih aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin savaştan çekildiği günlere denk gelmesi açısından da değerlendirildiğinde esir sayısının gerçeğe yakın olması muhtemeldir. Kut'ül-Amâre savaşında Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den aldığı esir miktarı, Atase arşivindeki belgelerde ortalama 13.000 kişi civarındadır. Buna mukabil, İngiliz kaynaklarında bu savaşa dair esir miktarı, 13.672 olarak kayıt altına alınmıştır. Çanakkale cephesindeki duruma bakılacak olunursa, The Times gazetesinde çıkan bir köşe yazısına göre İngilizlerin, ölen İngiliz askerleri haricindeki kaybı, 8.394 olarak ifade edilmiştir. Osmanlı Devleti'nin Süveyş Kanalı'na saldırısıyla başlayıp İngiliz ileri harekâtı ile devam eden cephede Osmanlı Devleti tarafından alınan esir miktarları; Katya bölgesinde yaklaşık 500 kişi, I. Gazze Muharebelerinde yaklaşık 400 kişi, Kudüs'ün kuzeyinde Tellifül bölgesinde yapılan çatışmalarda, 300'den fazla olmak üzere toplam 1.200'den fazla İngiliz askeri esir alınmıştır. Osmanlı Devleti ile İngiltere'nin mücadele ettiği son cephe olan Hicaz-Asir-Yemen Cephesi'nde ise İngiliz esir miktarına dair bir kayıt bulunmamıştır. Her bir cephe için elde edilen rakamlar toplandığında ortaya çıkan İngiliz esirlerinin sayısı, 23.500 civarında olduğu anlaşılmaktadır²⁸.

Anadolu'da bulunan esir miktarı hakkında da tam bir bilgiye sahip değiliz, gerek o dönemin koşulları içinde esir sayılarının üzerinde yeteri kadar durulamaması gerekse muhtelif belgelerin bu iş için tasnif edilmemesi bu eksikliğin karşısındaki en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Yine de tahmini bir rakam verilecek olursa, Osmanlı Devleti'nin elinde 15.702 İngiliz, 4.935 Rus, 700 İtalyan ve 169 Fransız askeri olmak üzere toplam 21.506 İtilaf devletleri esiri bulunmaktadır. 30 Ekim 1918 tarihinde mütarekenin imzalandığı gün itibariyle ölen esirler hesaptan çıkarıldığında yaklaşık 13.500 esir, Osmanlı Devleti'nin sınırları içindeki muhtelif kamplarda bulunmaktadır²⁹.

3.Esirlere Yapılan Muameleler

Esirler, devletin uygun gördüğü şekilde çeşitli kamplara yerleştirilmiş olsa da kimi zaman buldukları kamplardan hastalık ve benzeri gerekçelerle hoşnut olmayıp kendi istekleriyle yer değişikliği talebinde bulunanlar olmuştur. Ancak bu taleplerin yerine getirilmesi sadece Başkomutanlıktan gelen emirler doğrultusunda mümkün olup içinde bulunulan şartlara göre değerlendirme yapılmıştır. Genellikle doktor raporu getirmeleri karşılığında yer değişikliği konusunda gerekli kolaylıklar gösterilmiş ve talepler olumlu karşılanmıştır. Aykırı bir durum olmadıkça, esirlerin talepleri dikkate alınarak kamp değişiklikleri yapılmıştır. Esirlerin kamp değişikliği talebi, aktarılmak istenen bölgenin yerleşim durumuyla da yakından ilgilidir. Zira her bölgede garnizon sistemi bulunmamaktadır. Bunun yerine ev ve otel kiralama uygulamasına gidilmiştir. Kiralama yöntemiyle esir iskânında, subayların konaklama ücreti, Osmanlı Devleti tarafından karşılanmıştır. Hatta ilk başlarda kendi cebinden konaklama ücreti ödeyenlerin paraları daha sonra iade edilmiştir³⁰. Tabir yerindeyse İtilaf devletleri esirleri için "*Anadolu'da zorunlu misafir olarak kaldılar*" demek yerinde olacaktır. Elbette savaş koşullarının imkânsızlıkları, hastalıklar ve benzeri

28 Akkor, ...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları, s.62-64

29 Akkor, ...*Türk Esir Kampları*, s.39-40

30 Akkor, ...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları, s.72-73

sebeplerden dolayı hayatlarını kaybeden esirlerin savaş şartlarının acı gerçeklerinden biri olması göz ardı edilemez³¹.

Osmanlı Devleti, esirlerin –bilhassa subayların – rahat etmeleri için gerekli tüm şartları hazırlamaya özen göstermekte, gerekli kolaylıkları sağlamaya çalışmaktadır. Mesela Afyonkarahisar’da bulunan esirler yiyeceklerini ya garnizon komutanlığı vasıtasıyla tekâlif-i harbiye suretiyle satın almakta ya da bizzat dışarıdan tedarik ederek bir şirket vasıtasıyla İstanbul’dan getirebilmektedirler. Bu konuda tamamen serbest bırakılmışlardır. Esirler de memnuniyetlerini dile getirmekten çekinmemişlerdir. Yalnızca şikâyetçi oldukları konu kendilerine gönderilen kolilerin bir kısmının kaybolması veya zamanında gelmemesidir. Ayrıca dini ihtiyaçlarını giderebilmeleri için garnizonda iki Katolik papaz istihdam edilmiştir. Konya’da bulunan esirler otellere yerleştirilmiş, otel ücreti Osmanlı Devleti’nce ödenmiştir. Buradaki esirler ayda üç defa çarşı hamamına götürülmekte, geziye çıkabilmekte ve futbol oynayabilmektedirler³².

Esir sayısının artışına bağlı olarak Rusya’da da benzer bir uygulamaya gidilmiştir. İlk önce askeri kışlalar esir kampı olarak kullanılmış ancak ihtiyaç artınca hapishaneler, atıl durumdaki fabrikalar kullanılmıştır. Fakat bunlar da ihtiyacı karşılayamayınca bu sefer “dom” adı verilen sivil evler kiralanmaya başlanmıştır. Dom yönteminde dikkat edilen husus evlerin müstakil olmasıdır. Daha çok Ufa, Tiflis, Moskova, Yaroslav ve Kostroma şehirlerinde uygulanan dom yöntemine göre iki veya üç odalı evlerde 20-30 Türk subayı iskân edilmekte iken³³ Türkiye’de bulunan evlerde en az altı, en fazla 9 kişi kalmıştır³⁴. Bu sayılar ilgili devletlerin esirlere yaklaşımını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Daha savaşın başlarından itibaren Osmanlı esirlerine kötü muamelelerde bulunduğu Baş Kumandan Vekili Enver imzasıyla 6 Temmuz 1331 (19 Temmuz 1915) tarihinde Hariciye Nezaretine gönderilen bir yazıdan açıkça anlaşılmaktadır. Yazıda İngilizlerin, elindeki Osmanlı esirlerini Türk, Kürt, Arap olarak ayırdıkları ve bunları ayrı ayrı yerlere gönderdikleri, siyasi cemiyetlerden hangisine mensup olduklarını, özellikle Türk esirlere zulmettiklerini ve bunun şiddetle protesto edildiği ve bunun Amerika sefreti aracılığıyla İngilizlere bildirilmesi istenmektedir³⁵. 17 Ağustos 1331 tarihli bir başka belgede ise Çanakkale’de esir alınan Osmanlı subay ve askerlerine İngiliz ve Fransızların kötü muamelede buldukları ve bunlara karşı gerekli tedbirlerin alınması gerektiği ifade edilmektedir³⁶.

Harbiye Nazırı Enver imzasıyla Hariciye Nezaretine yazılan 23 Nisan 1331 tarihli bir başka yazıda ise 5 Ağustos 1330 tarihinde Bombay’a varmış olan ve yakalanarak İngilizlere esir düşen Karadeniz Vapuru tabibi Doktor İsmail’in yazmış olduğu rapor doğrultusunda

31 Nuri Köstüklü, “Birinci Dünya Savaşında Polonya’da Şehit Olan Türkler ve Türkiye’de Ölen Polonyalı Askerler”, *Türkiye Polonya İlişkilerinde Temas Alanları Uluslararası Konferansı* 1414- 2014, Bildiriler Kitabı, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2017, s.337

32 Çapa, *a.g.m*, s.51-52

33 Kutlu, *a.g.t*, s.92-93

34 Akkor, ...*Kocaeli’de İngiliz Esirler*, s.861

35 BOA, HR.SYS, D:2411 G:34

36 BOA, HR.HMŞ.İŞO D:43 G:22

durumun Amerika sefaretî aracılığıyla şiddetli bir şekilde protesto edilmesi isteğidir. Doktor İsmail, üç buçuk ay esir kaldıktan sonra Cidde'ye bırakılmış ve arkadaşlarıyla (70 kişi) beraber İngilizlerin çok kötü muamelelerine maruz kalmıştır. Raporda İngilizlerin kendilerine yaptıkları zulümleri anlatan Doktor İsmail, çoraplarına kadar arandıklarını, kümeslere konulduklarını, tuvalet ihtiyaçlarının kendilerine verilen tenekeler vasıtasıyla giderildiğini ve bunların kendilerince döküldüğünü, çay içmeye –ki sıcak sudan başka bir şey değil – izin verilmediğini, geceleri lamba verilmediğini, gazete ve kitap okumaya müsaade etmediklerini anlatmaktadır³⁷.

Osmanlı Devleti, esir aldığı kişilere son derece insani bir muamele yapmakta iken İngiltere'nin Osmanlı Devleti için yürüttüğü asılsız propagandalar, askerlerin ruh halini derinden etkilemiş ve Osmanlı Devleti'ne karşı daha hırçın olmalarına neden olmuştur. Yalan yanlış beyanatlarla Kahire, Sidney, Melburn, Vellington ve Londra gibi büyük şehirlerde yayınlanan gazetelerde Türkler aleyhine ön yargılı kamuoyu oluşturulmaya çalışılmıştır. Gazetelerde Türklerin, acımasız, vahşi ve barbar oldukları, savaş esirlerine kötü davrandıkları ifadelerine sıklıkla yer verilmiştir³⁸. Benzer uygulamalar Ruslar tarafından da yapılmıştır. Soğuğa, açlık ve susuzluğa terk edilen esirler - ki zaten çoğu hastadır - ölüyor ve bunlar olay ortaya çıkmasın diye yakılmışlardır³⁹. Dahası İtilaf Devletleri'nin kurduğu garnizonların çoğu tel örgülerle çevrilidir. Hindistan'daki esirlerde tel örgü hastalığı denilen kolay heyecanlanma, çabuk kızma, alınganlık, içe dönüklük gibi semptomlar gösteren, intihara veya cinayete kadar varabilen bir psikolojik rahatsızlık görülmekte olup bu rahatsızlık esirlerin psikolojisini bozmuş ve hatta intihar girişimlerine neden olmuştur⁴⁰. 1917 yılında Gazze'de İngilizlere esir düşen mülazım-ı evvel Halit Bey, hazırlamış olduğu raporda esirlere yemek olarak sadece turşu verildiğini, esirlerin çok ağır işlerde çalıştırıldıklarını, hasta esirlerin Rum ve Ermeni doktorlara tevdi edildiğini, bundan dolayı Türk esirlerin yüzde otuzunun gözlerinin kör olduğunu, yüzde onbeş, yirmisinin de zehirlenerek öldürüldüğünü ifade etmektedir⁴¹.

Benzer uygulamalar Rus ordusunda da görülmektedir. Rus ordusuna mensup askerlerin bir kısmı uluslar arası hukuk kuralları çerçevesinde hareket ederken büyük bir kısmı savaş hukuku kurallarını görmezden gelerek Türk esirlere insanlık dışı muamelelerde bulunmuşlardır. Örneğin Rus askerleri, Osmanlı ordusundaki Kürtlerin, Rus esir ve ölümlerine kötü muamele ettikleri gerekçesiyle esir aldıkları Kürtleri öldürmüşlerdir. Bununla birlikte esirlerin şahsi malları yağmalanmış, apoletleri sökölerek ayaklar altında çiğnenmiş, dinlerine, hükümetlerine, devletlerine küfür edilmiş ve her türlü hakarete maruz kalmışlardır⁴². Hatta hastanelere götürülen esirler çırıl çıplak soyularak ölüme terk edilmiş, ilgisizlik bir yana darp edilmiş ve daha da ileri gidilerek kasten öldürmeler gerçekleştirilmiştir. Hatta Türk subaylar yerî geldikçe taş veya kırbaçlarla darp edilmiş, şikâyet dilekçeleri işleme

37 BOA, HR.SYS, D:2247, G:6

38 Akkor, ...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları, s.73-74.

39 Kutlu, a.g.t, s.54

40 Zafer Şen, "I.Dünya Savaşında Osmanlı Esirleri ve Dramları", <http://www.zafersen.com/birinci-dunya-savasinda-osmanli-esirleri-ve-dramlari.pdf> (Erişim tarihi 04.01.2018)

41 Arıkan, a.g.m, s.37

42 Kutlu, a.g.t, s.22-28

konulmayarak yırtılıp atılmıştır⁴³.

Ruslar ele geçirdikleri Kars Hastanesi'nde yaralılara dahi zulmetmekten çekinmemişlerdir. Gelen mektuplara bakıldığında yaralıların bayılılmaksızın ameliyat edildiklerini, kol ve bacaklarının bilinçli olarak kesildiğini, pansumanlarının yapılmadığını veya çok geç yapıldığını, yaraların iyileşmesi için herhangi bir müdahalede bulunulmadığını, yaralar kangren olduktan sonra müdahalede bulunulduğunu, sargıların herhangi bir malzeme kullanılmadan çekilerek çıkarıldıklarını ve iyileşmeye yüz tutmuş olan yaraların tekrar açıldığını öğrenmekteyiz⁴⁴.

Rusların bu tarz davranışları Osmanlı Hükümetine şikâyet edilmektedir. Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazıda Rusya'da Kostroma⁴⁵ eyaletinde esir bulunan Ayetullah imzasıyla gelen 26 Ağustos 1917 tarihli bir yazıda Osmanlı esirlerine kötü muamele yapıldığı ve buna Türkiye'deki Rus esirlerine de aynı şekilde davranılması hususundaki talebi iletilecek⁴⁶ ve buradaki Osmanlı esirleri için gereğinin yapılması istenecektir⁴⁷. Makedonya ve köylerinden Burgaz'a sevk edilen sivil Müslüman halk da kendilerine kötü muamelelerde bulunulduğuna ilişkin şikâyetlerde bulunmuşlardır⁴⁸.

İtilaf devletlerinin aksine Osmanlı Devleti, gerek asker gerekse sivil esirlere daha insani koşullar hazırlamaya çalışmış ve bu konuda gerekli tedbirleri almıştır. Osmanlı Devleti'nin yayınladığı Üsera Talimatnamesi'nin 4.maddesinde; "*Esir subaylar, imkânlar ölçüsünde şereflerine uygun otel ve konaklara yerleştirilir. Esir subaylar, ihtiyaçlarını kendileri karşılayamazlarsa, istekleri halinde bunların ihtiyaçları Osmanlı hükümeti tarafından karşılanır*" ifadesiyle esir subaylara yakışır konak ve otellerde ikamet ettirilmeleri gerektiği açıkça ifade edilmektedir⁴⁹. Bir başka ifade ile Osmanlı Devleti, elinde tuttuğu esirlere savaştığı asker gözüyle değil kimi durumda bir misafir edasıyla yaklaşmıştır.

İngilizlerin Osmanlı askerlerini dikenli tellerin ardında tuttuğu kampların aksine İngiliz esirler, şehir merkezlerinde otellerde ve evlerde kalmışlardır. Hatta Bursa ve Eskişehir gibi kamplarda esirler, muhafızsız olarak şehir merkezinde rahatça dolaşabilmektedirler⁵⁰. Bunun yanında dini özgürlükler konusunda kısıtlama getirilmemiş, gereken kolaylıklar sağlanmıştır. Esirler, asayiş tedbirlerine uymak koşuluyla ve "*din ve mezheplerine ait mabette hazır bulunmak ta dâhil olmak üzere ayin-i mezheplerinin icrasında serbest-i tammeye mazhar*" olmaktadır⁵¹.

43 Kutlu, a.g.t, s.135 ve 164

44 Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi C.1, s.301-306

45 Rusya Federasyonu'nun batı kesiminde, Volga Nehri kıyısında, Moskova'nın 320 km kuzeydoğusunda yer alan bir kent (<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kostroma> (Erişim Tarihi: 04.01.2018))

46 BOA, DH.EUM.5.Şb, D:61, G:2

47 BOA, HR.SYS, D:2206, G:6

48 BOA, HR.SFR.04, D:491, G:26

49 Alaattin Uca, "1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri", *A.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, Erzurum 2003, s. 175

50 Özçelik, a.g.t, s.50-51; Akkor, ...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları, s.75

51 Çapa, a.g,m, s.49

Osmanlı Devleti'nin bazı noktalarda esirlere bazı kısıtlamalar getirdiği de görülmektedir. Mesela bunlardan birisi esirlerin gönderecekleri mektup veya kartların denetlenmeden geçirilmesidir. Casusluk ihtimaline karşı mektup veya kartlar Dersaadet Sansür Müfettişliği tarafından incelenmekte, sakıncalı görülenlere el konulmaktadır. Bir başka uygulama ise esirlerin sürgün noktalarına gelişigüzel yerleştirilmemesi ve istihdam edilmemeleridir. 1917 yılında yayımlanan bir genelge ile askeri personelin düşman devlet tebaası veya tarafsız devletler tebaası ile aynı yerde ikamet etmeleri yasaklanmıştır. Ayrıca esirlere gönderilen para, eşya ve kıymetli maddelerin dağıtımını belirli kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmiştir⁵². Örneğin Hariciye Nezareti'ne yazılan bir yazıda yabancı esirler namına gelecek meblağın Cenevre'deki Federal Bank'ta Hilal-i Ahmer hesabına yatırılması, listenin ya mezkûr banka veyahut uluslar arası Salib-i Ahmer vasıtasıyla Hilal-i Ahmer'e verilmesi gerekmektedir. Paraların ise Hilal-i Ahmer vasıtasıyla ya garnizon kumandanlıklarına ya da esir hasta ise hastane baştabibine makbuz karşılığında verilmesi gerekmektedir⁵³.

Esirlere gönderilen eşya, yiyecek ve para işleriyle genelde Hollanda, Amerikan sefaretleri⁵⁴ ile tarafsız olan diğer devletlerin sefaretlere ve Cenevre Uluslararası Kızılhaç Cemiyeti ilgilenmiştir⁵⁵. Esirlerin para ve değerli eşyaları makbuz karşılığı üsera komisyonlarınca saklanmış, kendilerine ihtiyaçları oranında yine makbuz karşılığında paraları ihtiyaçları oranında verilmiştir. Esir subaylar nakit ve değerli eşyalarını emaneten kasaya bırakmak veya kendi ellerinde tutmak hususunda serbest bırakılmıştır. Harp esirleri tarafından gönderilen mektuplar, havaleler, posta paketleri her türlü ücretten muaf tutulmuş, esirlere ait hediye ve yardım olarak gönderilen eşyalardan gümrük vergisi alınmamış, Osmanlı Hükümeti'nce işletilen yollarda esirlerden yol ücreti talep edilmemiştir. Esirlerin gönderdikleri veya kendilerine gelen her türlü madde sansüre tabi tutulmuş, sakıncalı görülenler iade edilmemiştir. Asayiş tedbirlerine uygun olmak şartıyla esirlerin din ve mezhebine ait mabetlere gitmelerine, dini ayinlerini yapmalarına izin verilmiştir. Esirlerin yiyeceklerini kendi mezheplerinin icaplarına göre seçmelerine ve pişirmelerine de müsaade edilmiştir⁵⁶. Ancak esirlerin bazı ihtiyaçlarının karşılanamadığı durumlarda olmuştur. Mesela Eskişehir'de Anadolu askeri hattı komiserliğinde çalışan Rus esirler için istenilen battaniyeler gönderilememiştir⁵⁷.

4.Esirlerin Çalıştırılması

Lahey Sözleşmesi'nin esirlerle ilgili 6. maddesi; *“Devlet, savaş esirlerini subaylar hariç, rütbe ve kabiliyetlerine göre işçi olarak kullanabilir. Ancak bunlara yaptırılacak işler aşırı derecede yorucu ve savaş operasyonlarıyla ilgili olmayacaktır. Esirler kamuya, özel kişilere ya da kendi hesaplarına çalışabilirler. Devlet için yapılan işlerin karşılığı, yürürlükte olan şekliyle, milli orduda aynı işi yapan askerlere ödenen miktar üzerinden esirlere ödenir veya orduda yapılan işler karşılığında para ödenmiyorsa, yapılan benzer işler tarifesi üzerinden ödeme yapılır. Esirlerin aldıkları ücret durumlarını iyileştirmede*

52 Sonat, a.g.m, s.270-273

53 BOA, HR.SYS D:2213 G:3

54 Çapa, a.g.m, s.54

55 Akkor, ...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları, s.82

56 Uca, a.g.m, s.176; Çapa, a.g.m, s.52

57 Arslan, a.g.t, s.140

kullanılacaktır artanı ise iâşe masrafları düşüldükten sonra serbest bırakılmaları esnasında kendilerine ödenecektir” şeklindedir⁵⁸.

Savaş şartlarının oluşturduğu ortam içerisinde var olan işlerin devamı ya da yenilerinin yapılabilmesi için iş gücüne ihtiyaç vardır. Ancak içinde bulunulan ortam gereği yeterli çalışan bulmak da son derece zordur. İşte bu işgücü eksikliğini savaştan devletler savaştıkları devletlerden almış oldukları esirlerle giderme yoluna gitmiştir. İngiltere, Osmanlı Devleti’nden almış olduğu esirlerin bir kısmını Burma’da yol yapımı ve bahçe ziraatı işlerinde kullanmıştır. Yine Burma’da tutulan Türk esirlerden 3.000 tanesi Aungban-Heho arasında demiryolu yapımında çalıştırılmıştır. Akdeniz havzasına gelindiğinde İngilizlerin yönetimi altında Kıbrıs’ta esaret hayatı yaşayan Türk esirleri; ormanlarda ağaç kesimi, Mağusa surlarının tamiri ve maden ocaklarında çalışma gibi farklı birçok işlerde çalıştırılmıştır⁵⁹.

Fransızlar, Türk esirlerini bağ bahçe işlerinde ve tren yolu yapımında kullanmayı düşünmüşlerdir. Çeşitli bölümlere ve gruplara ayrılan esirler, farklı bölgelere dağıtılmıştır⁶⁰. Ancak 18 Temmuz 1331 (31 Temmuz 1915) tarihli bir belgede Gelibolu yarımadasında İngiliz ve Fransızlar tarafından esir edilen Osmanlı askerlerine insanlık ve hukuk dışı muamelede bulunulduğu ve bunlara insani bir şekilde davranılması istenirken⁶¹ Hariciye Nezareti’ne yazılan 6 Ağustos 1331 (19 Ağustos 1915) tarihli bir belgede de Fransızların aldıkları Osmanlı esirlerini angarya işlerde çalıştırdıkları ve bu durumun şiddetle protesto edilmesi istenmektedir⁶².

Osmanlı Devleti de bazen esirleri çalıştırmıştır. Savaş şartlarında amele ihtiyacının karşılanamaması ve Türk ordusu tarafından ele geçirilen esirlerin sayıca fazlalığı ve bunların iâşe ihtiyaçlarının karşılanmasındaki zorluklardan dolayı Uluslararası Lahey Sözleşmesi ve Esir Talimatnamesi’nde belirtilen şartlar çerçevesinde Osmanlı Devleti, esirlerin bir kısmını Toros Tünellerini yapan şirketin emrine vererek çalıştırmaya başlamıştır⁶³. Subaylar, her

58 Kutlu, *a.g.t.*, s.XXIX

59 Akkor, *...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.95

60 Fransa’daki esir kampları Beziers Merkez Deposu, Motte, Boujan, Borgo, Ortale Çalışma Kampı Pradelaine Çalışma Kampı Mas Du Ministre Çalışma Kampı Korsika Adası’ndaki Esir Kampları, Bastia Subay Merkezi, Casabianda Merkez Deposu. Sivil Türk Esirleri ise De Lounge, Pontmain ve La Chartreuse Kamplarında bulunmaktaydı. Romanya’da bulunan esir kamplarının isimleri ise şöyle idi: *Dobrovat*, *Şipote*, *Barland*, *Mascatani*. Bilgi için bak. Akkor, *...Türk Esir Kampları*, s.174 vd. Hilal Ahmer Cemiyetinden Hariciye Nezaretine yazılan 2 Temmuz 1918 tarihli yazıda Fransa’da bulunan Osmanlı harp esirleri genellikle Korsika Adasıyla Beziers şehri civarında çiftliklerde, İngiliz Hükümeti elinde bulunan Osmanlı esirleri ise Mısır, Hindistan, Kıbrıs, Malta ve Selanik’te bulunmaktadır. En fazla esir ise Mısır ve Hindistan’da olup buralarda yaklaşık 50.000 kadar esir bulunmaktadır. Bilgi için bak. BOA, HR.SYS D:2242 G:2

61 BOA, HR.SYS D:2189 G:1

62 BOA, HR.SYS D:2189 G:2

63 Özçelik, *a.g.t.*, s.107 vd. Arslan, *a.g.t.*, s.88-100. Örneğin bu yerlerden birisi olan Pozantı’nın Belemelik Köyünde Almanlarca kurulan esir kampında her türlü ihtiyaç karşılandığı gibi burada hastane, kilise, cami, sinema ve yeni evler inşa edilmiştir. Burada tutulan esirler, yerli işçilerle birlikte tünel kazılarında çalışmışlardır. Hatta 1917 yılında köy nüfusu işçiler, köylüler, Alman yetkililer ve askerler dâhil olmak üzere 35.000’lere ulaşmıştır. Bilgi için bak. Köstüklü, *“...Polonya’da Şehit Olan Türkler...”*, s.349 (36 nolu dipnot)

Benzer şekilde Türk esirlerde çeşitli işlerde çalıştırılmaktaydı. Rusya’daki Türk subaylarına iâşe ve diğer masraflar karşılığında verilen maaşlar şu şekildedir.

türlü hizmetten muaf tutulurken erler yeteneklerine göre devletçe belirlenen bir ücret karşılığında çalıştırılmaktaydı⁶⁴. Bunun yanında ülkenin değişik yerlerindeki çiftliklerde, ziraat işlerinde, belediyelerin temizlik işlerinde, seyyar hastanelerde, madenlerde, Haydarpaşa İstasyonu inşaatında, limanlarda, Ankara- Sivas şimendifer hattı inşaatında, Kütahya-Tavşanlı şose yolu yapımında ve orman işletmeleri gibi farklı işlerde de değişik milletlerden esirler çalıştırılmıştır. Bazı dönemlerde de Meclis-i Vükela kararı ile Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya'nın elinde bulunan Türk asıllı Müslüman Rus esirler Lüleburgaz ve Eskişehir'deki çiftliklerde istihdam edilmek üzere Türkiye'ye getirilmiştir. Buna karşılık Türkiye'de bulunan Rus esirler arasında Alman ve Hıristiyan olanlar da Almanya'ya gönderilmiştir⁶⁵. Almanya ve Avusturya'da bulunan esirler 10 veya 20 kişilik gruplar halinde Türkiye'ye gönderilmiştir⁶⁶.

Savaş yıllarında gerek ittifak gerekse itilaf grubunda olsun esirler yabancı dil öğretmeni, terzi, marangoz gibi işlerde de çalıştırılmıştır⁶⁷. İşin ilginç noktalarından birisi de çalıştırılmak için götürülen esirlerden işe yaramayanların kamplara geri gönderilmesidir. Bağdat hattı inşaatlarında çalıştırılmak üzere götürülen esirlerden işe yaramayanlar Afyonkarahisar kampına geri gönderilmişlerdir⁶⁸. Esirlerin çalışma saatleri de mevsimlere göre değişkenlik göstermektedir. Darıca Çimento Fabrikasında çalışan esirler kış aylarında günde 10 (on) saat çalışırken yazın 10,5 (on buçuk) saat çalışmaktadır. Günlük 5-10 kuruş alan esirler, işlerin yoğun olduğu dönemlerde Pazar günleri de çalıştırılmıştır⁶⁹.

Esirler arasından özellikle Müslüman olup ihtiyacı olanlar değişik yerlerde ücret karşılığında çalıştırılmıştır. Değişik yerlerde çalıştırılan bu esirlerin firar etmelerini önlemek amacıyla Başkumandanlık Vekâleti'nin isteği üzerine 12 Mart 1333 (1917) tarihinde, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa imzalı bir genelge yayınlanarak emlak sahiplerine verilen esirlerin, fotoğraflarının alınması gibi firarlarına mani olacak tedbirlerin alınması ve çiftlik sahiplerinin uyarılması istenmiştir. Başkumandanlık Vekâleti, esir subaylar arasında firar hadiselerinin yaygınlaşmasından dolayı esirlerin sahil ve şimendifer hattından uzak mahallerde ikamet ettirilmeleri için vilayetleri uyarmıştır. Esirlere, aileleri ve yardım kuruluşları tarafından gönderilen kolilerde esirlerin firar etmesini kolaylaştıracak eşyaların olmaması için koliler sıkı bir şekilde kontrol edilmiş, hatta gönderilen paralar esirlere ihtiyaçları kadar verilmiştir. Esirlere birden fazla elbise verilmemesi ve yerli ahali elbisesi

	<u>Rütbe</u>	<u>Maas</u>
Zabit/Subay	Mülazım-ı Sani / Teğmen	50 Ruble
	Mülazım-ı Evvel / Üsteğmen	50 Ruble
Ümera/ÜstSubay	Yüzbaşı	50 Ruble
	Binbaşı	75 Ruble
Bilgi için bak. Kutlu, a.g.t, s.97-98	Kaymakam / Yarbay	75 Ruble
	Miralay / Albay	75 Ruble
	Erkan / General	125 Ruble.

64 Çapa, a.g.m, s.49

65 Özçelik, a.g.t., s.107 vd. Arslan, a.g.t, s.88-100.

66 BOA, DH.EUM 5.Şb, D:15, G:57; BOA, HR.SYS, D:2213, G:1

67 Asker, a.g.m, s.557

68 Arslan, a.g.t, s.70

69 Akkor, ...Kocaeli'de İngiliz Esirleri, s.858-859

giymelerinin yasaklanması da firar etmelerini önlemeye yönelik alınan bir diğer tedbirdir⁷⁰. Firarları önlemeye yönelik alınan önlemlerden birisi de sabah güneş doğmadan, akşam ise saat dokuzdan sonra sokağa çıkma yasağıdır⁷¹. Yemen’de esir düşen Hasan Çavuş, hatıralarında akşamları firarları engellemek için gözlerine ilaç sıkıldığını belirtmektedir⁷².

Şunu belirtmekte yarar vardır. Osmanlı topraklarında bulunan esirler firar girişimlerinde bulunurken İtilaf devletleri elinde bulunan Türk esirler de zaman zaman firar teşebbüslerinde bulunmuşlardır. Rusya’da Nargin Adası’nda bulunan esirlerin bir kısmı burada faaliyet gösteren Bakü Cemiyet-i Hayriyesi’nin yardımlarıyla kaçırılmış, bunun açığa çıkması üzerine cemiyetin faaliyetleri kısıtlanmıştır. Tabii ki yakalandıklarında çok kötü cezalara maruz kalınmakta, hatta bedeli hayatları olmaktadır. Bununla beraber kaçmalarına yardım edenler de benzeri cezalara çarptırılmışlardır⁷³. Mesela Kıbrıs’ta bir imam bu sebeple tutuklanmıştır⁷⁴.

Tarafsız bir heyet olarak Osmanlı Devleti’nde bulunan esir garnizonlarını gezen Kızılhaç heyetinin raporlarına göre esirler garnizonlardaki komutanlarının tavırlarından son derece memnundurlar. Esirler her gün yürüyüş ve fiziksel egzersizler yapabilmekte ve özellikle de İngiliz esirler futbol oynayabilmektedir. Esirler belli aralıklarla buldukları şehri gezebilmekte ve alışverişe çıkabilmektedirler⁷⁵. Kocaeli Eskihisar esir kampında bulunan bir İngiliz’in Hollanda Büyükelçiliği’ne yazdığı bir mektupta yazdığı “*Türkiye’deki en iyi yerlerden biri olan burada oldukça iyi durumda ve rahat olduğumuzu söylemekten memnuniyet duyuyorum*” sözleri esirlere olan yaklaşımın açık bir ifadesidir⁷⁶.

5.Savaş Yıllarında Mübadele Çalışmaları

Birinci Dünya Savaşı süresince, savaşan devletler için sorun oluşturan işlerden birisi de çıkarılan esir listelerinin karşılıklı paylaşımıdır. Bu problemleri çözmek için yapılan girişimler neticesinde esir listelerinin karşılıklı değişiminin yapılabileceği İngiltere ve Fransa hükümetleri tarafından kabul edilmiştir. Bu gelişmelerden sonra savaşan taraflar, esir listelerinin oluşturulması ve esirlerin karşılıklı olarak kolaylıkla paylaşımı amacıyla Salib-i Ahmer ve Hilal-i Ahmer cemiyetlerinin bu işi gerçekleştirmesini kabul etmişlerdir. Bu durum Osmanlı Devleti’nin Lahey Sözleşmesi hükümlerini yerine getirdiğini

70 Özçelik, *a.g.t.*, s.59-61; Arslan, *a.g.t.*, s.134-135. Osmanlı Devleti’nde esirlere birden fazla elbise verilmezken Rusya’da bulunan Osmanlı esirleri elbise sıkıntısı çekmekteydi. Bunun için Osmanlı Harbiye Nezareti temsilcisi Seyfi Bey Alman Harbiye Nezareti temsilcisi General Frederich’ten 25.000 kışlık elbise sözü almıştı. Akçura, ...*Rapor*, s.4. Zaten esirlerin hemen hepsi sağlık koşullarının yetersizliğinden, hasta ve sakatların fazlalığından ve en çokta elbiseye ihtiyaçlarının olduğundan bahsetmektedirler. Akçura, ...*Rapor*, s.9. Ayrıca esirlerimizin çektiği elbise sıkıntısı Akçura’nın raporunda şu sözlerle ifade edilmektedir. “*Kış başlıyordu. Esirlerimizden bazılarının iç çamaşırları bürudete(soğuk) karşı mahfuz için kifayet edemeyecek bir halde idi.*” Akçura, ...*Rapor*, s.55

71 Sonat, *a.g.m.*, s.271

72 Arıkan, *a.g.m.*, s.37

73 Kutlu, *a.g.t.*, s. 294-300

74 Zafer Şen, “I.Dünya Savaşında Osmanlı Esirleri ve Dramları”, <http://www.zafersen.com/birinci-dunya-savasinda-osmanli-esirleri-ve-dramlari.pdf> (Erişim tarihi 04.01.2018)

75 Özçelik, *a.g.t.*, s.99

76 Akkor, ...*Kocaeli’de İngiliz Esirleri*, s.860

göstermektedir⁷⁷. Daha savaşın başlarında Osmanlı Devleti, Prut⁷⁸ gemisinden esir aldığı Doktor Vladimir İvanoviç Aleksin ile Salim Efendinin mübadelelerini uygun görmüş ve mübadelenin gerçekleşmesi için gerekli girişimlerde bulunmuştur⁷⁹.

Tarafların birbirinden aldıkları esirler arasında, savaş sırasında yaralanmış ve esir kamplarında gerekli özenin gösterilememesinden dolayı hastalanmış esirler de bulunmaktaydı. Savaşan ülkelerde kurulan esir kamplarının yaşam şartlarının düzeltilmesine yönelik tarafsız ülkeler ile Salib-i Ahmer ve Hilal-i Ahmer cemiyetlerinin yaptığı çalışmalar sırasında öncelikli olarak bu sakat ve hasta esirlerin durumları görüşülmüş ve bu esirlerin mübadele edilmesi veya tarafsız ülkelerde tedavi amacıyla ikamet ettirilmesi gündeme gelmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti'ne esir mübadelesiyle ilgili yapılan ilk teklif, askerlik hizmetini yapamaz hale gelmiş esirlere yönelik Papalık tarafından yapılan tekliftir. Papalık tarafından yapılan bu teklif hakkında Hariciye Nezareti, 27 Kânunuevvel 1914 tarihinde Başkumandanlık Vekâleti'ni bilgilendirmiştir. Başkumandanlık Vekâleti, Papalık makamının diğer hükümetler nezdindeki girişimlerinin sonuçlarının beklenmesinin münasip olacağını bildirmekle birlikte, Osmanlı Devleti, Papa'nın bu çağrısına olumlu yaklaşarak hasta ve malul esirlerin karşılıklılık esası doğrultusunda mübadele edilebileceğini 6 Şubat 1915'te kabul etmiştir⁸⁰. Harbiye Nazırı Enver imzasıyla Hariciye Nezaretine yazılan bir yazıda İngiltere'de bulunan sivil Osmanlı esirlerinden yardıma ihtiyacı olanların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla 500 Liranın gönderileceği ve Papa'nın esirlerimize yardım etmek istemesinin son derece memnuniyet verici olduğu ifade edilmektedir⁸¹. Benzer yardımlar Fransa'da bulunan Osmanlı esirleri için de yapılmıştır. Fransa'da bulunan sivil Osmanlı esirlerine ihtiyaçları için 28 Haziran 1332 tarihinde 50.000 kuruşluk bir meblağın İstanbul'daki Amerika sefaretine verilmesi kararı alınmıştır⁸².

Malul esirlerin durumuna ilişkin Papa, bireysel girişimlerini sürdürürken Osmanlı Devleti de Papalık makamının teklifi sonrasında her ne kadar resmi ikili bir antlaşma imzalanmamış olsa da muhtemel bir değişime tabi tutulabilecek esirlerin tespiti için çalışmalarına başlamıştır. Osmanlı resmi makamları değişim için gerekli çalışmaları yürütürken Papa, sadece esirlere yardım etmek ve onların durumunu yakından takip etmekle kalmayıp kimi zaman onların serbest bırakılması için girişimlerde de bulunmaktaydı. Örneğin Papa, Enver Paşa ile görüşerek denizci Teğmen Geoffrey FitzGerald'ın memleketine

77 Özçelik, *a.g.t.*, s.46-48. Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin esirlerle ilgili işleri üstlenmesi 1916 yılında gerçekleşecek ve 1918 yılına kadar esirlerle ilgili 14.000 tahkikatı sonuçlandırarak yılda 100.000 paketin esirlere ulaştırılmasında vasıta olacaktır. Ayrıca esirlerin elbise ihtiyacından esir kamplarında okul açılmasına ve kitap, araç-gereç ihtiyaçlarına kadar birçok konuda faaliyet göstermiştir. Bak. Kutlu, *a.g.t.*, s.254. Yusuf Akçura ise raporunda esirlerden bazılarının Rusya'da çıkan Türkçe gazeteleri kendi paraları ile aldıklarını belirterek onların bu sıkıntılarını gidermek adına gazete sahiplerine ve kitapçılara mektup yazdığını ancak esirlerin kitaba fazla merak görmediklerini ifade etmektedir. konuyla ilgili şu sözleri sarf etmektedir; "Umumiyetle esirlerimizde kitaba fazla merak görmedim. ...Esirler kitap ve ceride okumaktan ziyade mekatibeden haz ediyorlardı." Bak.Akçura, ... Rapor, s.26. Yine Akçura raporunda Hilal-i Ahmer vasıtasıyla Rusya'daki esirlerimize verilmek üzere 49 Kur'an-ı Kerim ve 162 Türkçe ve Arapça kitap gönderildiğini belirtmektedir. Akçura, ...Rapor, s.6

78 Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914'te Rus limanlarını topa tuttuğu sırada batırılan Rus mayın gemisi.

79 BOA, DH.EUM.5.Şb, D:4, G:36

80 Özçelik, *a.g.t.*, s.165-170; Akkor, ...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları, s.237-239

81 BOA, HR.SYS, D:2242, G:4

82 BOA, HR.SYS D:2247 G:43; BOA,HR.SYS D:2247 G:37

gönderilmesini talep etmiştir⁸³. Bununla beraber Osmanlı Devleti ile Fransa ve İngiltere arasında yapılan görüşmelerde esir değişimi konusunda eşit davranılmamasına rağmen yine de Osmanlı Devleti'nde bulunan esirlerine kötü davranılmadığını göstermek hem de insani gerekçelerle 15 yaşını doldurmamayan çocukların Osmanlı toprakları dışına çıkma istekleri kabul edilmiş⁸⁴, buna karşın Papa'nın 16 yaşından küçük ve 50 yaşını geçmiş esirlerin değişimi teklifi İngiliz ve Fransızlarca kabul görmemiştir. Ayrıca İngilizlerin Osmanlı Devleti'ndeki esirlerinin serbest bırakılması karşılığında Osmanlı Devleti de bazı isteklerde bulunmuştur. Bu istekler Prens Ömer Tosun Paşa'nın serbest bırakılması, Eyüp Sabri ve Zinnun Beylerin tahliyesi, Bombay Baş şehbender Vekili Basri, Johannesburg Baş şehbenderi Remzi, Malta Şehbenderhanesi imamı Cemalettin ve Manchester fahri şehbenderi Rasim Efendi'nin serbest bırakılması gibi isteklerdir⁸⁵. Bununla beraber Osmanlı Devleti'nin bu iyi niyetlerine karşılık İngiltere ve Fransa gibi devletler Osmanlı Devleti'ne gelmekte olan vapurları durdurmakta ve silahlılarına alınma çağına gelmeyen Osmanlı tebaasını savaş esiri sıfatıyla tutuklamakta ve gayr-i insani muamelelerde bulunmuştur. Bununla yetinmeyerek savunmasız ve istihkâmsız sahiller topa tutulmuştur⁸⁶. Ayrıca İngiltere, elinde bulundurduğu esirlerin bir kısmını haksız yere tutuklamıştır. Örneğin Hariciye Nezareti'ne Dahiliye Nazırı Talat imzasıyla yazılan 17 Teşrin-i evvel 1331 (30 Ekim 1915) tarihli bir yazıda İngiltere'nin elinde bulundurduğu 476 esirden yalnızca elli beş kişiyi serbest bıraktığı ve 421 kişiyi tutukladığı bilgisine yer verilmektedir⁸⁷.

1915 yılının sonuna doğru İngiltere, Almanya'ya teklif ettiği 13 maddelik esir değişim antlaşmasının bir suretini Amerika Büyükelçiliği aracılığıyla Osmanlı Devleti'ne de iletmiştir. Antlaşmaya göre; Bir ya da birden fazla uzvun kısmen veya tamamen kaybı, kasların yağlanması ya da zarar görmesi veya eklem sertleşmeleri, ciddi oranda hareket yeteneğini kaybedecek ölçüde omurganın zarar görmesi, damar sertleşmesi, askerlere eğitim veremeyecek seviyede olması, kalıcı felç nedeniyle oluşan sakatlık ya da hasarın devam etmesi, Omurilik'te kalıcı hasar, körlük, yaralanma neticesi göğüs kafesinde ağır hasar, ağır yaralanmalar, verem, tedavi edilemeyecek düzeyde beyin rahatsızlıkları durumunda esir değişiminin yapılması öngörülmektedir⁸⁸.

İngiltere, Osmanlı Devleti'ne esir değişimi teklif ettiği dönemde iade etmeyi planladığı askerlerin listesini oluşturmaya başlamıştır. İki devletin de yapıcı girişimlerde bulunmasına rağmen savaş şartlarının zorluğu nedeniyle olumlu bir sonuç elde edilememiştir. İlk ciddi teşebbüs başarısız olsa da esirlere dönük girişimlerden vazgeçilmemiştir. Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan esirler için aracı olan devletlerin başında tarafsız olan İspanya, Amerika ve Papalık makamı gelmekteydi. 1917 yılı itibariyle Amerika'nın savaşa katılmasıyla Osmanlı Devleti'ne en çok yardım eden devlet olarak İspanya ön plana çıkmıştır⁸⁹.

Dersaadet İspanya sefiri aracılığıyla Romanya'nın Almanya, Avusturya ve Bulgaristan

83 Özçelik, *a.g.t.*, s.165-170; Akkor, *...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.237-239

84 BOA,HR.SYS, D:2239, G:3

85 BOA,HR.SYS, D:2240, G:1

86 Temel, *a.g.m.*, s.152-153

87 BOA, HR.SYS, D:2978, G:27

88 Akkor, *...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.239-240

89 Akkor, *...Kocaeli'de İngiliz Esirleri*, s.862-863; Akkor, *...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.242

ile malul ve yaralı esir değişimi konusunda görüşmeler yaptığı, Osmanlı Devleti'nin böyle bir görüşmede yer alıp almayacağı sorulmuş, akabinde Hariciye Nezaretinden Başkumandanlık Vekâleti'ne gönderilen 17 Temmuz 1333 tarihli bir belgede durumun değerlendirilmesi istenmiş, verilen cevapta ise esir değişiminin kabul edildiği ifade edilmiştir⁹⁰. Dahası İspanya Kralı, verem riski olan hasta esirlerin mübadelesini veya tarafsız bir memlekete gönderilmesi teklifinde bulunmuştur⁹¹.

Osmanlı Devleti, askeri gerekçelerden dolayı bazen esir değişimine olumsuz cevap vermiştir. Kut'ül-Amâre'de İngilizlerce esir edilen Osmanlı memurları ile Bağdat'ta alıkonulan İngiliz ailelerinin değişimini muvafık görmemiştir. Sebebi ise İngilizlerin savaş hukukunu hiçe saymalarıdır. Şöyle ki hastaneler bombalanmakta, yaralıları taşıyan gemilere ateş edilmekte, savunmasız şehirleri bombalanarak çocuklar katledilmektedir. Başkumandan vekili Enver imzasıyla Hariciye Nezareti'ne 14 Temmuz 1331 tarihinde yazılan belgede İngilizlere karşılık misli bir şekilde cevap verileceği ifade edilmektedir⁹².

Osmanlı Devleti ile İtilaf devletleri arasında yapılan görüşmeler neticesinde kimlerin malul sayılacağı konusunun halledilmesiyle 24 Aralık 1915 tarihinden sonra Osmanlı sınırları dahilinde bulunan esirlerden maluliyet şartlarını taşıyanların muayenelerinin yapılmasına ve sayılarının tespit edilmesine başlanmıştır. 1916 Nisan ve Mayıs aylarında mübadele edilecek esirler tespit edilmiştir. Ancak yapılan çalışmalar 1917 yılında Kopenhag'ta yapılacak konferansa kadar nihai bir sonuç vermeyecektir. 1917 yılında yapılan Kopenhag Konferansı'na Osmanlı Devleti adına Rauf (Orbay) başkanlığında Yusuf Akçura, İzzet ve Seyfi Beylerden oluşan bir heyet gidecek ve yapılan müzakereler neticesinde 2 Kasım 1917 tarihinde bir sözleşme imzalanacaktır. Burada malul esirlerin ivedilikle mübadele edilmesi kararlaştırılmıştır. Sözleşmeden sonra karargâh-ı umumi riyasetine sunulan bir raporda mübadele edilecek listede 13 Romen, 81 İngiliz, 30 Rus ve 1 Fransız olmak üzere 125 esirin Rusya'dan gelecek 250 Osmanlı esiriyle değiştirilmesi kararlaştırılmıştır⁹³. Daha sonra ittifak grubu devletleri ile Rusya arasında 25 Ocak 1918'de Petrograd Sözleşmesi imzalanmıştır. Sözleşmeye göre; askerlik mesleğini ifa edemeyecekler, herhangi bir uzvunu (el veya ayak) veya gözlerinden birisini kaybedenler, kötürüm olanlar, akıl ve sinir hastaları gibi hususlara malik olanlar derhal iade edilecektir. Ayrıca sivil esirlerle ilgili olarak kız çocukları ve kadınlar, 16 yaşından küçük, 45 yaşından büyük erkekler, yaşı ne olursa olsun din adamlarının derhal mübadele edilmesi gerekmektedir⁹⁴. Ancak yapılan tüm çalışmalara rağmen Petrograd Sözleşmesi'nde esir mübadelesi işi çözülemeyince meseleyi tekrar görüşmek üzere Moskova'da bir toplantı yapılması kararlaştırılmıştır. Almanya bu müzakerelerde eldeki esirlerin bire bir mübadele edilmesini ve kalan her bir esir için 2.000 mark tazminat ödenmesini teklif edecektir. Osmanlı Devleti ve Rusya bu teklife karşı çıkacaklardır. Örneğin müzakereler devam ettiği sıralarda Osmanlı Devleti'nin elinde 124 subay ile 4.500 er olmak üzere toplam 4.624 Rus esiri bulunurken, Rusya'nın elinde 2.398 subay (12'si imam, 90'ı doktor) ile 45.287 er olmak üzere toplam 47.867 esir bulunmaktaydı. Bu durumda Almanların teklifine göre Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya yüklü miktarda bir

90 BOA, HR.SYS, D:2240, G:4

91 BOA, HR.SYS, D:2245, G:36

92 BOA, HR.SYS, D:2239, G:3

93 Arslan, *a.g.t.*, s.173-178

94 Arslan, *a.g.t.*, s.183-187

tazminat ödemesi gerekiyordu⁹⁵. Fakat bu teklif Rusya tarafından kabul edilmeyecek ve müzakereler tatil edilecektir⁹⁶.

Yusuf Akçura ise Rus Harbiye-i Umumiyesi'nin esir cetvellerine dayanarak hazırlamış olduğu raporunda 1918 yılı Nisan ayı itibarıyla 1.457 subay ile 17.715 er olmak üzere toplam 19.172 Türk askerinin esir olduğunu belirtmektedir. Ancak bu listenin tamam olmadığını ve sivil esir sayısını belirtmenin katiyen kabil olmadığını belirtmektedir. Akçura, tahmini bir sayı vermekte ve Rusya'da bulunan esir sayısını; 20-30 bin kuzey ve güney Kafkasya'da, 20-30 bin Rusya'nın diğer bölgelerinde olmak üzere toplam 40-60 bin arası esir olduğunu belirtmektedir⁹⁷. Bu ifadesini Türkiye'ye döndükten sonrada Türk Dünyası Gazetesi'nde yazdığı bir makalede de tekrar etmiştir. Türkiye'ye döndükten sonra 2 Teşrin-i evvel 1919 tarihli Türk Dünyası Gazetesi'nde yazdığı bir makalede ise Akçura, Rusya'da kalan esir sayısını takriben şu şekilde vermektedir⁹⁸.

Sovyetler Cumhuriyeti arazisinde	400
Sibirya'da	6.000
Şimal-i Kafkasya ve Don Kazakları ülkesinde	2.000
Ukrayna'da	800
Türkistan'da	300
TOPLAM	9.500

Buradaki tabloya bakıldığında esirlerin bir kısmının iade edildiği rakamlardan anlaşılmakta ancak büyük bir çoğunluğun daha Rusya'da kaldığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti, esirlerin değişimi için 20 Ekim 1917'de "Mübadele-i Üsera Komisyonu" adı altında bir komisyon kurmuştur. Komisyon, kısa bir süre sonra İsviçre'nin Bern şehrinde hasta ve malul esirlerin karşılıklı değişimi için İngiliz temsilcileriyle⁹⁹, bir araya gelerek 28 Aralık 1917'de Bern Antlaşmasını imzalamıştır. İngiltere'nin tespitine göre Anadolu'da bulunan esirlerden 300 İngiliz ile 700 Hintliye karşılık 1.500 Türk esiri mübadeleden faydalanacaktı. İlaveten yaşları 17 ile 50 arasındaki sivil esirler de isterlerse değişime tabi tutulabilecekti. Daha sonra Fransa'da bu heyete iştirak etmiştir. Takas yeri olarak da Kuşadası limanı kabul edilmiştir. İskenderiye'den hareket eden gemi, Kuşadası'na ulaştığında limana gelen esirler, gemiye bindirilerek önce Yunanistan'a oradan da İngiltere'ye götürülecekti¹⁰⁰. Dahiliye Nezaretine gönderilen 19 Ağustos 1918

95 BOA, HR.HMŞ.İŞO, D:68, G:1; Kutlu, *a.g.t.*, s.12; Arslan, *a.g.t.*, s.192-193

96 BOA, HR.HMŞ.İŞO, D:68, G:3

97 Akçura, ...Rapor, s.90-91

98 Yusuf Akçura, "Rusya'daki Esirlerimiz Hakkında", *Türk Dünyası*, 2 Teşrin-i evvel 1919, Sayı:36, s.1

99 İsviçre'nin ev sahipliğinde gerçekleşen konferansta Osmanlı Devleti'ni Albay Ziya, Muhtar ve Aziz Beyler temsil ederken İngilizleri Lord Newton ve Sir H.Beltied temsil etmiştir. Bilgi için bak. Akkor, ...*Kocaeli'de İngiliz Esirleri*, s.863

100 BOA, HR.SYS D:2242 G:4; Akkor, ...*İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.241 vd.; Özçelik, *a.g.t.*, s.179. Daha Bern Antlaşması imzalanmadan önce Osmanlı Devleti, İngilizlerin esir değişimi teklifine sayılarına bakılmaksızın subay ve askerlerin değişiminin kabul edildiğini belirtmiştir. Bilgi için bak. BOA, HR.SYS D:2201 G:5

tarihli bir belgede ise İngiltere'den iade edilecek Osmanlı esirlerinin memleketin emniyeti noktasından Kuşadası'na değil Beyrut'a getirilmelerinin kararlaştırıldığı ancak daha sonra Mersin'e getirilmeleri için gerekli önlemlerin alındığı, İngiliz esirlerin de Mersin Limanı ve Kuşadası vasıtasıyla gönderilecekleri belirtilmiştir¹⁰¹. Daha sonra bu antlaşmaya ek olarak 1918 Nisanında yedi maddelik bir ek sözleşme imzalanmıştır¹⁰².

İngiltere ve Fransa hükümetleriyle esir mübadelesine dair yapılan anlaşmaya göre esirlerin yol masraflarının tarafsız ülke sınırına kadar esir buldukları devlet tarafından karşılanacağı¹⁰³ belirtilmesine rağmen esirlerin iade masraflarını da Osmanlı Devleti kabul etmiştir. Hariciye Nezareti'ne yazılan 20 Ekim 1334 (20 Ekim 1918) tarihli bir belgede Fransa'dan deniz yoluyla iade edilecek Osmanlı esirlerinin masraflarının tarafımızdan karşılanacağı açıkça belirtilmiştir¹⁰⁴.

6.Esirlerin İadesi

Osmanlı Devleti, 1918 yılının sonlarına doğru savaşı sürdüremeyeceğini anlayınca Ekim ayından itibaren mütareke yapma yollarını aramaya başlamıştır. Talat Paşa ve halefi Ahmet İzzet Paşa bu hususta yoğun girişimlerde bulunmuşlardır. Uzun uğraşlardan sonra, İtilaf Devletleri adına İngiliz Amiralî Calthorpe ile Osmanlı Hükümeti adına Bahriye Nazırı Rauf Bey'in başkanlıklarını yaptıkları Türk ve İngiliz heyetleri 27 Ekim'de Mondros'ta müzakere masasına oturacaklardır. Müzakereler İngiliz Savaş Ofisi (War Office) tarafından hazırlanan mütareke taslağında yer alan hükümler dahilinde gerçekleştirilmiştir. Amiral Calthorpe'un öncelikli görevi taslağı herhangi bir değişikliğe meydan vermeden Türk tarafına kabul ettirmektir. Taslakta yer alan maddeler iki taraf arasında savaş haline son verecek şekilde hazırlanmış gibi gözükse de, esasında Osmanlı toprakları üzerinde İngiliz nüfuzunu kurmayı ve gizli anlaşmalar doğrultusunda Osmanlı topraklarının paylaşımına imkân verecek şekilde kaleme alınmıştır¹⁰⁵.

Mondros Ateşkes Antlaşması 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanacaktır. 24 madde halinde imzalanan Mütareke'nin iki maddesi doğrudan esirlerle alakalıdır. Bunlardan 4. madde "*İtilaf Devletleri'nin bütün esirleri ile Ermeni esirleri kayıtsız şartsız İstanbul'da teslim olunacaktır*" derken, 22. madde "*Osmanlı harp esirleri, İtilaf Devletleri nezdinde kalacaktır*" demektedir. 22. maddeye ek olarak düşünülen açıklamada "*Sivil savaş esirleri ile askerlik yaşları dışında olanların bırakılması göz önünde bulundurulacaktır*" şeklinde ifade edilmektedir. Mütareke hükümlerinden anlaşılacağı üzere artık Osmanlı Devleti, elinde bulunan esirlerin bir kısmını değil tamamını koşulsuz şartsız serbest bırakmak zorunda kalmaktadır. Buna mukabil, Osmanlı Devleti'ne ait esirlerin ne zaman teslim edileceği hiçbir şekilde dikkate dahi alınmamıştır¹⁰⁶.

101 BOA, DH.EUM.5.Şb, D:67, G:15. BOA, HR.SYS D:2242 G:4

102 BOA, İ.DUİT, D:35, G:8

103 BOA, DH.EUM.5.Şb, D:85, G:72

104 BOA, HR.SYS D:2242 G:3

105 Selçuk Ural, "İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi" *A.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, Erzurum 2003, s.151-152

106 Akkor, ...*İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.247

1 Mart 1335 (1 Mart 1919) tarihli Dahiliye Nezaretinden Sadarete yazılan bir belgede İtilaf devletleri ile yapılan mütarekenamenin 4.maddesi uyarınca itilaf devletlerine ve Ermenilere ait esirlerin serbest bırakılması gerekmektedir. Ancak itilaf kuvvetleri bununla kalmayıp hırsızlık, cinayet gibi adi suçlardan dolayı tutuklu ve hükümlülerin de serbest bırakılmalarını istemişlerdir. Ancak bu durumun hukuk kurallarına aykırı olduğu gibi taşrada asayişsizliğe sebep olacağı gerekçesiyle muvafık görülmemiş ve Sadaretin bu konuda gerekeni yapması istenmiştir¹⁰⁷. Maddenin uygulamasına geçmeden önce 30 Ekim 1918 itibarıyla Osmanlı Devleti'nin elinde bulunan esir miktarı 12.000 kişi civarındadır¹⁰⁸.

Kamplardaki Ermeni esirler haricinde tutuklu olanların durumlarının görüşüldüğü 24 Aralık 1918 tarihili Meclis-i Vükela toplantısında Ermeni savaş esirlerine ilaveten sürgün edilenlerin de serbest bırakılması kararı alınacaktır. Bu kararla birlikte Mondros Mütarekesi'nin 4. maddesi doğrultusunda esir kamplarında, hapishanelerde ya da sürgün olanlar dahil istisnasız tüm İtilaf Devletleri ve Ermeni esirler serbest bırakılmıştır¹⁰⁹. Ancak bunların dışında tutulanlarda bulunmaktadır. Adi suçlardan tutuklu bulunanlar bu hükmün dışında bırakılmıştır. Adliye Nezareti, 11 Aralık 1918'de Sadaret'e gönderdiği tezkirede sivil mahkûmların durumuna açıklık getirilmesini isteyince aynı gün toplanan Meclis-i Vükela bazı kararlar almıştır. Alınan kararlarda adi suçlardan dolayı mahkûm olanlar mütarekenin dördüncü maddesine göre tahliye edilmeyeceklerdi. Osmanlı uyruğuna geçmek isteyen Rusya, Ukrayna ve Romanya devletleri mensupları mütarekenin imzasından önce tabii oldukları devletle ilişkilerini kestiklerinden dördüncü madde dışında bırakılmış ve Osmanlı tebaası sayılarak iadeleri gerçekleştirilmemiştir¹¹⁰.

Esirlerin serbest bırakılmasının diğer bir sebebi de büyük çaptaki harcamalardan kurtulma isteğidir. Mondros Mütarekesi'nin imzasından 14 Şubat 1921 tarihine kadar geçen sürede İngiltere tarafından iade edilen Türk esirlerinin sayısı 7.626 subay ve 102.950 asker olmak üzere toplam 110.576'dır¹¹¹.

Türk kuvvetleri, Sakarya Meydan Savaşında Yunan ordularını kesin olarak durdurunca Fransızlarla 1 Ekim 1921 tarihinde esir alınma zamanı ve mevkisi dikkate alınmadan tüm esirlerin karşılıklı olarak değiştirilmesi kararlaştırılmıştır. İtalya ve Romanya'da bulunan Türk esirlerinin ne zaman ve hangi koşullarda yurda döndükleri bilinmemektedir. Kamplardan kaçanlar ve vefat edenler haricinde 20.000'den fazla esir 1920 yılına kadar yurda dönmüştür¹¹².

Rusya'ya esir düşen Türk askerlerinin durumu ise önce Osmanlı Hükümeti, sonra TBMM ve akabinde de Ankara Hükümeti tarafından takip edilmiştir. 28 Mart 1921'de Ankara ile Moskova arasında "Esir Mübadelesi Sözleşmesi" imzalanmış ve bu doğrultuda peyderpey esirler Anadolu'ya getirilmeye başlanmıştır. Ankara Hükümeti, Moskova Büyükelçiliği ve Azerbaycan dâhil diğer Sovyet Cumhuriyetlerindeki konsolosluklar

107 BOA, DH.MB.HPS D:79 G:39; BOA, BEO, D:4552, G:341369

108 Ural, *a.g.m.*, s.153-154

109 Akkor, *...İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.250

110 Ural, *a.g.m.*, s.155

111 Akkor, *...Türk Esir Kampları*, s.198-199

112 Akkor, *...Türk Esir Kampları*, s.200-202

vasıtası ile bu coğrafyalarda kalmış Türk savaş ve sivil esirler ile savaş sırasında muhacir olarak Anadolu dışına çıkmak mecburiyetinde kalmış olan vatandaşlarını Türkiye'ye getirmek için yoğun bir çaba sarf etmiştir. Bu çerçevede 22 Şubat 1926'da 750 Numaralı Kanun kabul edilmiş ; “Türkiye ile Rusya’da dağınık bir halde kalmış harp esirlerinin... elçiler ve şebkenderler vasıtası ile” yurda getirilmesi için çalışmalar yapılmıştır. Sovyet Rusya coğrafyasında kalmış esirlerin yurda getirilmesi amacıyla Türkiye’den 11.850 Lira para gönderilmiş ve net bir sayı olmamakla beraber birçok vatandaşın Türkiye’ye dönmesi sağlanmıştır¹¹³.

İlginç olan bir durum ise bazı sivil esirlerin Osmanlı Devleti’nden gitmek istememesidir. Bern Antlaşması’nın imzalanmasından sonra İngiltere’de bulunan sivil Türk esirleri ile Osmanlı topraklarında bulunan sivil İngiliz esirlerin değiştirilmesi kararı alınacaktır. Karar gereği sivil esirler, vatandaşı oldukları ülkelere gönderilecektir. Ancak ticari nedenlerle ülkesi dışında yaşayanlardan bazılarının gitmek istememesi üzerine antlaşmanın sivil esirlerle ilgili bölümüne: “17 ile 50 yaş arasındaki sivil esirler isterlerse değişime tabi tutulabilecektir” şeklinde bir düzenleme yapılmıştır. Bu durumu dikkate alan Osmanlı yetkilileri, gitmek istemeyen ya da bir müddet daha kalmak isteyen sivil esirlerin özgürce dolaşabilmelerine imkân sağlayan bir kanun çıkaracaktır¹¹⁴. Bir başka husus ise bazı Müslüman esirlerin Osmanlı tabiiyetine geçmek istemesidir. Örneğin Almanya’nın Ruslardan almış oldukları esirler içinde yer alan Müslüman esirler Türkiye’ye gönderilmiş ve İzmit esir kampına yerleştirilmişlerdir. Bunlardan Osmanlı vatandaşlığına geçmek isteyen Rus ve Ukraynalı Müslümanların başvuruları kabul edilmiş ve esir statüsünden kurtulmaları sağlanmıştır¹¹⁵.

Sonuç

Osmanlı Devleti, daha savaşın başlarından itibaren esirlerle ilgili çalışmalara başlamış, bir taraftan esirlere yapılacak muameleleri belirlemek amacıyla “Üsera Hakkında Talimatname”yi yayınlarken diğer taraftan esirlere ait işlemlerin savaş hukuku çerçevesinde düzenli ve sorunsuz yürütülebilmesi için üsera komisyonları kurmuştur. İtilaf devletleri ise Türk savaş esirlerine karşı savaş hukukuna aykırı tutum ve uygulamalar yapmışlardır. Türk esirler, gerek kamplara götürülürken, gerekse kamplarda insanlık dışı muamelelere maruz kalmışlardır. Bununla beraber Osmanlı Devleti’nin esirlere her türlü kolaylığı gösterdiği ancak İtilaf devletlerinin aynı itinaı göstermedikleri görülmektedir. Harp esirleri tarafından gönderilen mektuplar, havaleler, posta paketleri her türlü ücretten muaf tutulmuş, esirlere ait hediye ve yardım olarak gönderilen eşyalardan gümrük vergisi alınmamış, Osmanlı Hükümeti’nce işletilen yollarda esirlerden yol ücreti talep edilmemiştir. Asayiş tedbirlerine uygun olmak şartıyla esirlerin din ve mezhebine ait mabetlere gitmelerine, dini ayinlerini yapmalarına izin verilmiştir. Esirlerin yiyeceklerini kendi mezheplerinin icaplarına göre seçmelerine ve pişirmelerine de müsaade edilmiştir. Diğer taraftan esirler,

113 Nuri Köstüklü, “Atatürk Dönemi Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi C.XXXII, S.1*, 2017, s.115 vd.

114 Akkor, ...*İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, s.252

115 Arslan, *a.g.t.*, s.217-218

ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla uluslar arası hukuk kuralları çerçevesinde değişik işlerde çalıştırılmışlardır. Osmanlı Devleti'nde esirlere genelde kolaylıklar sağlanmakla beraber bazı konularda sınırlamalar getirildiği de görülmektedir. Casusluk ihtimaline karşı mektup veya kartlar Dersaadet Sansür Müfettişliği tarafından incelenmiş, sakıncalı görülenlere el konulmuştur. Esirlerin firar etmelerini önlemek amacıyla çeşitli tedbirler alınmıştır. Esirlerin sahil ve şimendifer hattından uzak mahallerde ikamet ettirilmeleri için vilayetlere uyarılarda bulunulmuş, fotoğraflarının çekilerek kaçmaları engellenmeye çalışılmış, aileleri ve yardım kuruluşları tarafından gönderilen kolilerde esirlerin firar etmesini kolaylaştıracak eşyaların olmaması için koliler sıkı bir şekilde kontrol edilmiş, hatta gönderilen paralar esirlere ihtiyaçları kadar verilmiştir. Esirlere belli saatlerden sonra dışarı çıkmalarına izin verilmediği gibi birden fazla elbise verilmemiş ve yerli ahali ile aynı elbiseleri giymeleri yasaklanmıştır. Genel olarak Osmanlı sınırları dâhilindeki esirlerin bazı küçük problemler yaşamalarına rağmen yaşamlarından memnun oldukları görülmektedir. Bu memnuniyet Salib-i Ahmer Cemiyeti'nin raporlarına da yansımıştır.

Birinci Dünya Savaşı'nın esirlerle ilgili önemli meselelerinden birisi de esir sayılarıdır. Çalışmamızda da görüleceği üzere, sayılarla ilgili net bir rakam vermek dönemin koşulları gereği mümkün görünmemektedir. Zira esir kayıtları düzenli tutulmadığı gibi esirlerden ne kadarının savaş esiri, ne kadarının sivil esir statüsünde olduğunu tespit etmek mümkün değildir. Örneğin bizzat konu ile ilgilenmesine rağmen Akçura, esir sayılarını verirken tahmini rakamlar vermekte, kesin bir sayı verememektedir. Benzer durumlar Rus esir kayıtlarında da gözlemlenmektedir. Rus kayıtlarına bakıldığında kayıtların birbirleriyle örtüşmediği açıkça görülmektedir. Bir başka husus ise İtilaf devletlerinin esir değişimi konusunda eşitlik ilkesine aykırı davranmasıdır. Zira Mondros mütarekesi bunun açık bir delilidir.

Esirlerle ilgili iş ve işlemler genellikle Hollanda, ABD, İspanya gibi tarafsız devletler aracılığıyla yürütülmeye çalışılmıştır. Her ne kadar savaş süresince esir değişimleri söz konusu olsa da genellikle göze çarpan husus, esir değişimlerinde eşitlik ilkesine riayet edilmemesi ve esirlere insani olmayan muamelelerde bulunulmasıdır.

KAYNAKÇA

A- Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (BOA) (Birinci sayı dosya numarası, ikinci sayı gömlek numarasıdır)

1- Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)

4552 / 341369

2- Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti, 5.Şube (DH.EUM.5.Şb)

4 / 36

15 / 57

61 / 2

67 / 15

85 / 72

3- Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Hapishaneler Müdüriyeti (DH.MB.HPS)

79 / 39

4- Hariciye Nezareti, Hukuk Müşavirliği, İstişare Odası (HR.HMŞ.İŞO)

43 / 22 68 / 1 68 / 3

5- Hariciye Nezareti, Siyasi Kısım (HR.SYS)

2189 / 12189 / 2 2201 / 5 2206 / 6 2213 / 1

2213 / 32240 / 4 2242 / 2 2242 / 3 2242 / 4

2245 / 36 2247 / 37 2247 / 43 2411 / 34 2239 / 3

2240 / 12247 / 6 2978/27

6- Hariciye Nezareti Sofya Sefareti (HR.SFR.04)

491 / 26

7- İradeler, Dosya Usulü (İ.DUİT)

35 / 8

8- İradeler, Mabeyn-i Hümayun (İ.MBH)

16 / 106

B-RESMİ YAYINLAR

Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi C.1, *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları*, Yayın Nu: 130, İstanbul 2013

C-KİTAP, MAKALE ve BİLDİRİLER

AKÇURA, Yusuf, Rusya Üsera Murahhası Yusuf Akçura Bey'in Raporu, Matbaa-i Orhaniye, Dersaadet 1335

AKKOR, Mahmut, "I.Dünya Savaşı'nda Kocaeli'de İngiliz Esirleri", *Uluslar arası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu*, 2-4 Mayıs 2014, ss.849-867

ARIKAN, Mustafa, "Birinci Cihan Harbi Türk Esir Mektuplarında Duygu ve Düşünceler", *Osmanlı Araştırmaları Dergisi XI*, İstanbul 1991, ss.35-48

ASKER, Ali, “Birinci Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri Konusunda Bazı Tespitler”, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak Uluslararası Sempozyumu*, 20-21 Kasım 2014, İstanbul, ss.543-576

ÇAPA, Mesut, “Birinci Dünya Savaşında Türkiye’de İtilaf Devletleri Askerleri”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Haziran 1999, ss.49-56

GAFAROV, Vasif, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Rus Esirlerin Tutuldukları Osmanlı Kampları Ve Yozgat Üsera Garnizonu” *I.Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı C.2*, 5-7 Mayıs 2016, ss.122-131

KÖSTÜKLÜ, Nuri, “I. Dünya Savaşında Rusya’nın Ukrayna ve Diğer Bölgelerindeki Türk Savaş Esirlerine Dair Bazı Tespitler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi C.XXVIII, S.83*, Ankara, Temmuz 2012, ss.1-16

_____, “Birinci Dünya Savaşında Polonya’da Şehit Olan Türkler ve Türkiye’de Ölen Polonyalı Askerler”, *Türkiye Polonya İlişkilerinde Temas Alanları (1414-2014) Uluslararası Konferansı, Bildiriler Kitabı*, Türk Tarih Kurumu yay., Ankara 2017, ss.323-355

_____, “Atatürk Dönemi Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinde “Mülteciler”, “Muhâcirler” ve “Esirler” Konusunda Bazı Tespitler”, *Tarih İncelemeleri Dergisi C.XXXII, S.1*, 2017, ss.109-124

METİN, Celal, “Yusuf Akçura ve I.Dünya Savaşı’nda Rusya’daki Türk Esirleri”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.2, S.3*, Ankara 2005, ss.31-53

SONAT, Ramazan, “I.Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devletinin Muhasım Devlet Tebaası Politikası (1914-1918)”, *Tarihin Peşinde Dergisi*, Yıl, 2014, S.11, ss.259-290

TEMEL, Mehmet, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında 1907 Tarihli Lahey Sözleşmelerine Aykırı Davranan İtilaf Devletlerine Karşı Osmanlı Devleti’nin Aldığı Bazı Önlemler”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, C.6, S.10*, Balıkesir 2003, ss.147-167

UCA, Alaattin, “1915 Yılında Yayımlanan Bir Üsera Talimatnamesi ve Düşündürdükleri”, *A.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, Erzurum 2003, ss.169-183

URAL, Selçuk, “İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi” *A.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, Cilt 3, Sayı 3, Erzurum 2003, ss.151-167

GAZETELER

AKÇURA, Yusuf, “Rusya’daki Esirlerimiz Hakkında”, *Türk Dünyası*, 2 Teşrin-i

evvel 1919, Sayı:36, s.1

İK DAM, “Cihad-ı Ekber”, 13 Kasım 1914, Numru: 6369, s.1

SABA H, “Beyanname-i Hümayun Suretidir”, 13 Kasım 1914, Numru: 9036, s.1

TANİN, “Beyanname-i Hümayun Suretidir”, 13 Teşrin-i sani 1914, Numru: 2117, s.1

TEZLER

AKKOR, Mahmut, *I. Dünya Savaşı'nda Anadolu'daki İngiliz Esirleri ve Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sakarya 2013

_____, *I. Dünya Savaşında Çeşitli Ülkelerdeki Türk Esir Kampları*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Sakarya 2006

ARSLAN, Nebahat Oran, *I.Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 2003

KUTLU, Cemil, *I.Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülme Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Erzurum 1997

ÖZÇELİK, Mücahit, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Yabancı Esirler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010

İNTERNET SİTELERİ

<http://www.zafersen.com/birinci-dunya-savasinda-osmanli-esirleri-ve-dramlari.pdf>
(Erişim tarihi 04.01.2018)

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Kostroma> (Erişim tarihi 04.01.2018)

Dr. Öğretim Üyesi
Hüseyin Kayhan

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi,
hukaturk@hotmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 9 Şub 2018 / 26 Mar 2018

Araştırma Makalesi

DOI: 10.21551/jhf.393099

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Kösedag Savaşı'na Kadar Türkiye Selçuklu Devletinde Türkmenler

Turkmens in Turkey Seljuk State Until the Battle Of Kösedag

ÖZET

Türkiye Selçukluları Devleti'nin kurucuları Türkmenler, ilk bir asırlık mücadele ortamında Selçuklu sultanlarının gözdeleleri iken, Miryokefalon Savaşı'ndan sonra değişen politikaların kurbanı oldular. Kırılma Miryokefalon Savaşı'nda başladı. Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da Türkmenlerin sultanlarla ilişkileri bozuldu. Onlar, sultana olan tepkilerini isyan eden Selçuklu meliklerini destekleyerek gösterdiler. Bunun bir örneği II. Kılıç Arslan'ın 1188'de oğlu Melikşah ile karşı karşıya geldiği taht mücadelesinde yaşandı. Türkmenler burada sultanın aleyhinde tavır aldılar.

Miryokefalon zaferi her şeye rağmen Anadolu'ya kalabalık Türkmen gruplarını çekmiş, Azerbaycan ve Gürcistan'dan Doğu ve Orta Anadolu'ya, Suriye ve el-Cezîre taraflarına büyük Türkmen göçü yaşanmıştı. Keza, Moğol istilasının önünden kaçarak Anadolu'ya gelenler de oldukça kalabalık gruplar oluşturmakta idiler. Alâeddin Keykubad, bu Türkmenlere yer bulmak için Selçuklu ordusunu Kilikya üzerine göndermiş ve onları yerleştirecek yeni alanlar kazanmaya çalışmış iken, oğlu II. Keyhusrev bu konuda hiçbir girişimde bulunmadı. Sonunda bu Türkmenler otlak darlığı ve geçim sıkıntısının çok artmasıyla kendilerine kurtuluş vadeden Baba Resul'un peşine takılıp Türkiye'yi dehşette bırakan büyük bir isyan başlattılar. Bu, Türkmenlerin Türkiye Selçuklu Devleti'ne Kösedag Savaşı öncesindeki son ve en büyük tepkileriydi.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Selçukluları, Dânişmendliler, Artuklular, Türkmenler, Bizans İmparatorluğu.

ABSTRACT

The Turkmens, who were the founders of the Anatolian Seljuk Sultanate, were the victims of changing politics after the Battle of Myriokephalon, while during the chaotic environment full of struggles in the first century of the sultanate, they were the favorites of Seljuk sultans. The breakdown began in the Battle of Myriokephalon. As in the Great Seljuk Sultanate, relations of the Turkmens with the sultans were broken in the Seljuk Sultanate of Anatolia as well. They showed their reactions by supporting Seljuk princes who had rebelled against the sultans. An example of this case happened during the civil war in 1188 when Kilij Arslan II was faced with his son Malikshah. The Turkmens took a stand here against the sultan.

Despite everything, the victory of Myriokephalon attracted crowded Turkmen groups to Anatolia, and a great Turkmen migration took place from Azerbaijan and Georgia to the regions of Eastern and Central Anatolia, Syria and Al-Jazira. Likewise, those who had escaped from the Mongol invasion and came to Anatolia constituted quite crowded groups. Ala al-Din Kayqubad had sent the Seljuk army to Cilicia in order to find a place for these Turkmens and he tried to acquire new areas to settle them, while his son Kaykhusrav II did not make any attempts in this matter. In the end, as these Turkmens were suffering from the lack of pastures and financial difficulties, they started a great rebellion terrorized Anatolia as they followed Baba Rasul, who was promising them salvation. This was the last and greatest reaction of the Turkmens to the Seljuk Sultanate before the Battle of Kösedagh.

Key Words: Turkey Seljuks, Danishmendids, Artuqids, Turkmens, Byzantine Empire.

Giriş

Türkiye Selçukluları, kurulma aşamasında ve sonrasında Bizans İmparatorluğu ile mücadele etmiştir. Bizans tahtı 1081 yılında I. Aleksios ile birlikte Komnenoslar hanedanının eline geçince mücadeleler alevlenmiş ve askerî aristokrasiyi temsil eden bu aile, çökmekte olan devleti ayağa kaldırmayı başarmıştı. Mücadeleler devam ederken, 1096'da başlayan Birinci Haçlı Seferi Türkiye Selçukluları açısından dönüm noktası oldu. Batıda kazanılan toprakların önemli bir kısmını kaybeden Türkiye Selçukluları Orta Anadolu'ya sığınmak zorunda kaldı ve 1176 yılındaki Miryokefalon savaşına kadar geçen zaman zarfında kaybettikleri toprakların bir kısmını geri almayı başardı. Öte yandan, Anadolu'da kurulan ilk Türkmen beyliklerinden Dânişmendlilerle de siyasî ve askerî alanda rekabet yaşadılar.

Savaşlarla geçen bir asırlık dönemde Türkmenler devletin askerî gücünü oluşturdular. Miryokefalon Savaşı ile birlikte ilişkiler başka bir şekle büründü. Savaşın kazanılmasında büyük pay sahibi olan Türkmenler, II. Kılıç Arslan'ın saltanatından sonlarından itibaren geri plana atıldılar. Bunda, ezeli düşman Bizans'ın saf dışı bırakılmasının yanında, önemli rakip Dânişmendlilerin topraklarının ilhak edilmesinin de rolü büyüktü. Buna ek olarak, güneyde Haçlıların gücü kırılmış, Suriye ve Irak'ta hâkim olan ve Türkiye Selçuklu Devleti

için ciddi bir rakip haline gelen Musul Atabegliği 1174'te Nureddin Mahmud Zengi'nin ölümü ile birlikte gücünü kaybetmişti. Artık büyük rakipler ve ezeli düşmanlar tesirsiz hale getirilmişlerdi ve bitmeyen savaşlar dönemi kapanmıştı.

1. Türkmenlerin Anadolu'ya Göçleri ve Yerleşmesi

Türkmenler, Türkiye Selçuklu Devleti'nin dayandığı aslî unsurdu. Bunların bir kısmı Anadolu'da köylerde, kasabalarda ve şehirlerde tam yerleşik hayat yaşarken, diğer kısımları ise yarı yerleşik bir hayat sürerek, genelde kışlak denilen yerleşim yerlerinde varlıklarını sürdürdüler. Bunlar, baharın gelmesiyle hayvan sürülerini yüksek rakımlı yaylalara çıkmakta idiler. Bu Türkmenler kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ziraatla uğraşmakla beraber, genellikle hayvan sürüleri yetiştirerek hayatlarını devam ettiriyorlardı. Halı dokumacılığı da yapan Türkmenlerin meşgalelerinden birisi de kaliteli at yetiştiriciliği idi. Bunlar irsî beylerinin yönetiminde aşiretler halinde yaşıyorlardı. Her aşiretin kendisine ait yaylak ve kışlakları vardı ve bunlar arasında mekik dokumakta idiler. Bu gidiş-gelişlerinde yolları üstündeki köylere ister istemez zarar vermekte idiler ve bundan dolayı çatışmalar yaşanmaktaydı. Türkmen aşiretleri arasında da değişik sebeplerle mücadeleler eksik olmuyordu. Bunlar her yıl yetiştirdikleri sürülerin durumuna göre devlete aynî bir vergi vermekle yükümlüydüler. Yalnızca kendilerine yaylak ve kışlak verilerek askerî amaçlarla sınırlara yerleştirilen aşiretlerinden böyle bir vergi alınmıyordu. Onlar, devletin ihtiyacı olduğunda il-başı denilen reislerinin idaresinde orduya katılıyorlardı. Bu savaşçı aşiretler sınırlarda çok yararlık gösteriyorlardı.¹

Devlet anlayışına yabancı ve aşiret düzeni dışında sosyal düzen tanımayan bu aşiretler yerleşik Türk halkını küçümsemekte idiler. Vergi tahsildarlarının aç gözlülüğü ve görevlerini kötüye kullanmalarının yanında, bazen de aşiret reislerinin hırs ve menfaatleri sebebiyle merkezi yönetimin zayıfladığı zamanlarda kargaşalık çıkarırlardı. Bunların böyle davranmasına bazen kuraklıklar, sürülerin kırama uğraması da sebep olmaktadır. Genellikle Müslüman olan bu Türkmenler, Ortadoğu halkları gibi mezhebî taassuptan uzak, millî geleneklerini yaşayan ve din konusunda eski Türk şamanlarının dıştan İslâmlaşmış bir devamı olan Türkmen babalarının mânevî nüfuzu altında idiler.² Selçuklu sultanları, başlıca dayanakları olan bu Türk unsurlarını iktâ sistemini uygulayarak Anadolu'da yerleştirip, askerî alanda onlardan yararlandılar.³

Batı Anadolu'nun coğrafi açıdan Türkmenlerin yaşantısına uygun olması burayı onlar için cazip kılmaktaydı. Burası, denizlere akan ırmakları, vadileri, gölleri, verimli toprakları ve sıradağlarındaki yaylaları ile Türkmenlere uygun yaşam alanları sunmaktaydı. Karların yağmadığı alçak vadilerdeki verimli topraklar onlar için uygun kışlaklar oluşturdular. Yüksek sırtlar ve yaylalarda bulunan otlaklar onların hayvan sürüleri için çok uygun yerlerdi.⁴

1 M. F. Köprülü, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu*, Ankara, 2009, 76.

2 F. Köprülü, *Kuruluş*, 76-77.

3 M. F. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, İstanbul, 1981, 108.

4 R. P. Lindler, *Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar*, çev. Müfit Günay, Ankara, 2000, 32-33; C. J. Dewdney, *Turkey an Intruductory Geography*, London, 1971, 151 vd., 160 vd.

Baharla birlikte sefere çıkan Bizans orduları, taşınmaz eşyalarını kışlaklarında bırakarak hayvanları ile birlikte yaylalara göçen Türkmenleri takip edememekteydiler. Çünkü onlar tehlikeyi sezdiklerinde hemen atlarına binerek süratle bölgeden uzaklaşmakta idiler. Ağır hareket eden düzenli Bizans birlikleri onları takibe yeltenseler bile yakalamaları mümkün olamıyordu. En kolayı onları kışlaklarında bastırmaktı ama Bizans orduları kışın sefere çıkamadıkları için bu fırsatı kaçırmaktaydılar. Dolayısıyla, Malazgirt Savaşı'na kadar bu kısır döngü devam etti.⁵ Bizans'ın yapamadığı mücadeleyi 1204'te İstanbul'un Latinler tarafından işgal edilmesinden sonra kurulan İznik Devleti başarılı bir şekilde gerçekleştirerek sınırlarını gayet iyi korudu. Bu yüzden Selçuklu saldırıları batıda Ege'ye değil de kuzeyde Karadeniz, güneyde de Akdeniz bölgelerine yapıldı.⁶

Türkiye Selçuklu Devleti'nin kuruluş dönemlerinde oldukça uygun şartlarda Türkmen yayılması ve yerleştirilmesi görmekteyiz. Bunda Malazgirt Savaşı sonrası Bizans savunma gücünün tamamen yok olmasının rolü olduğu gibi, imparatorluğun içinde bitip tükenmeyen iktidar mücadelelerinin de rolü vardı. Taht iddiacıları devletin kötü gidişine bakmadan birbirleriyle amansız mücadeleler yapmakta, amaca ulaşmak için her yolu denemekte idiler. Türkmenlere liderlik eden Süleymanşah sıklıkla başvurulan yardımcı bir güç haline gelmişti. Yardımlarına karşılık Marmara bölgesinde önemli yerleşim yerleri ve büyük meblağlarda paralar verilmekte idi. 1078 yılı sonbaharında İmparator Botaneiates'e isyan eden Alexios Komnenos'un eniştesi Nikephoros Melissenos, Süleymanşah ile ona bağlı komutan ve askerleri yanına toplayarak kendisini imparator ilan edip Batı Anadolu kentlerini dolaşmaya başladı. Halk ona itaat ederek şehirlerine kabul etti. Melissenos ise, halkına danışmadan bu şehirleri yaptığı anlaşmanın gereği olarak müttefiki Süleymanşah'a teslim etti.⁷ Botaneiates, İznik'i Türklerin elinden almak için Ölümsüzler adı verilen bir ordu hazırladı ise de tam bu sırada eski imparator VII. Mikhael'in kardeşi Konstantios isyan edince sefer iptal edildi. Böylece, Anadolu'yu Türklerden geri alma hayali suya düştü ve Türk fetihleri daha da hızlandı.⁸

Yerleşik veya yarı yerleşik Türkmenlerin durumu kaynaklara da yansımış görünmektedir. Bunlar Oğuz ve Türkmen olarak ayrılmakta idiler ve bunlardan ilki, kısmen ziraatla uğraşan yerleşik Oğuzları, ikincisi ise konar-göçer Oğuzları göstermekteydi.⁹ Türkmenlerin Anadolu'daki yerleşim düzeni ise şöyle idi: Bozoklar kuzeyde Karadeniz bölgesinde, Üçoklar da güneyde İç Anadolu ve Akdeniz Bölgelerinde yerleşmişlerdi.¹⁰

Konar-göçer Türkmenler için devletin sınırları devamlı değişmekteydi. Onlar çoğu zaman Bizans topraklarında yaşamaktaydılar ve büyük bir saldırı olmadıkça da yayılma

5 S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley, 1971, 184 vd.

6 R. P. Lindler, 37-38.

7 Nikephoros Bryennios, *Tarihin Özü (İstanbul'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi)*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, 173-181.

8 Mikhael Attaleiates, *Tarih*, çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008, 301-305; Ioannes Zonaras, *Tarihlerin Özeti*, çev. B. Umar, İstanbul, 2008, 156.

9 Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1981, 196. XIII. asrın ortalarında eser yazan İbn Said de eserinde Anadolu'daki Türkmenlerin yerleşimleri hakkında oldukça teferruatlı bilgiler vermektedir (Bkz. İbn Sa'îd, *Kitâbu'l-Coğrâfiyâ*, Tahkik: İsmâ'il Arabî, Beyrut, 1970, 170 vdd.).

10 Z. V. Togan, 195.

hareketlerini sürdürmekteydiler.¹¹

Karahıtayların, Karahanlıları ve Selçukluları saf dışı bırakarak Türkistan'a hâkim olması ile birlikte Yıva Türkmenleri XII. asrın ortalarından itibaren batıya doğru göç etti. Bunlar 1170'lerde Azerbaycan'a ulaşarak Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerle mücadele ettiler. Anadolu'ya ulaşan kısmı da Doğu Anadolu'da, Irak ve Suriye sınırlarında yayılmışlardı.¹² Yıvaların dışında Avşar, Beydili, Kınık ve Dögerlerin de Anadolu'ya göç ettikleri kaynaklarda belirtilmektedir.¹³

Türkiye Selçuklu Devleti'nin gelen Türkmenleri Anadolu'ya yerleştirmeleri Sultan Alâeddin Keykûbad devrine kadar sürmüş ve bu dönemde daha da hız kazanmış görünmektedir. Bu Selçuklu sultanı 1225'te İçel'i fethettikten sonra kalabalık Türkmen guruplarına yurtluk olarak vermişti.¹⁴

2. Sınırlarda Biriken Kontrol Dışı Türkmenler

Anlaşıldığı kadarıyla, Türkiye Selçukluları Devleti sınırlarında biriken kalabalık Türkmen gurupları vardı ve bunlar devlete değil de kendi beylerine bağlı, bağımsız guruplardı. Bunlar sınırlarda düşmanlarla kesintisiz mücadele yürüterek Bizans imparatorları ve Haçlıların saldırılarına karşı kahramanca mücadele edip Anadolu'daki bütün Türklerin kaderini belirliyorlardı.

Anadolu'daki Türkmenler, Birinci Haçlı Seferi'ne katılan Hıristiyan ordularına karşı Türkiye Selçukluları ordularına yardım ettiler ve Haçlıları durdurmaya çalıştılar. Kaynaklar, onların Birinci Haçlı Seferi'nde devletten ayrı bir mücadele yürütüp yürütmedikleri hususunda bilgi vermemektedirler.

İkinci Haçlı Seferi'ne katılan Alman ve Fransız orduları için en büyük tehlike Bizans sınırlarındaki Selçuklulara tabi olmayan denetimsiz Türkmenler olmuşlardı. İlk anlarda Almanlar İznik-Eskişehir arasındaki alanlarda perişan edilirken,¹⁵ Fransız ordusu da özellikle İzmir-Antalya arasındaki sınır boyunca ciddi saldırılarla yıpratıldı.¹⁶

1176 yılında İmparator Manuel Komnenos, uzun zamandan beri tahrip edilmiş olan Dorlion ve Sibliyon şehirlerini tekrar inşa ettirmiş ve orada yerleştirdiği askerler vasıtasıyla bölgedeki uç Türkmenlerini baskı altına almıştı. Bununla da yetinmeyerek, Türkmen obalarına asker sevk etmiş ve binlerce Türkmeni öldürtmüştü. Bunun üzerine Türkmenler, intikamlarını almak için kuzey taraflarındaki Bizans topraklarına girmişler, erkekleri

11 O. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, İstanbul, 1984, 266.

12 O. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul, 1980, 259-260.

13 O. Turan, *Selçuklular Tarihi*, 262.

14 İbn Bîbî, *el-Evamiru'l-Alâ'ıye fi'l-Umuri'l-Alâ'ıye (Selçuk Name) I.*, çev. M. Öztürk, Ankara, 1996, 345-355; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 345.

15 Odon de Deuil, *Histoire de la Croisade de Louis VII, Collection des Mémoires Relatifs A L'Histoire de France*, M. Guizot, Paris, 1825, 338-349.

16 Odon de Deuil, 350-365, 366-384.

öldürmüşler, kadınlarla çocukları da esir almışlardı.¹⁷

Konya'ya doğru harekete geçen Bizans ordusu iki yüksek dağın arasındaki bir vadinin içinde önceden tuzak kuran kalabalık Birlik Türkmenleri tarafından kuşatılmışlardı. Türkmenler onları çember içine almışlar ve yuvarladıkları taşlarla on binlercesini telef etmişler, Bizans karargâhını yağmalamışlardı. Zor durumda kalan İmparator, geceleyin Sultan II. Kılıç Arslan'a haber gönderip barış istemiş, savaşın gidişatı hakkında tam bir bilgiye sahip olmadığı anlaşılan sultan derhal razı olmuştu. Barış ilân edildikten sonra Türkmenler buna rıza gösteren sultanlarını hainlikle suçlayarak, ona hakaretler etmişlerdi. Bu durumda imparator ve savaş artığı askerleri, Türkmenlerin saldırılarından korunmak üzere sultanın üç komutanının refakatinde İstanbul'a gitmek üzere savaş alanının dışına çıkarılmışlardı. Anadolu'nun her tarafından gelen Türkmenler, ellerine geçen Bizanslılarla barış yaptığından dolayı sultana hakaret etmekte, uzaktan ok atarak ve ani hücumlar yaparak Bizanslıları öldürmekteydiler. İmparator, yapılan antlaşmayı hatırlatarak yanındaki Türk komutanlarına bu saldırıların sebebini sorduğunda: "Bunlar bize tâbî değildirler. Barbar adamlar olup, bizi dinlemiyorlar." şeklinde cevap alıyordu.¹⁸

III. Haçlı Seferi sırasında Anadolu'ya giren Alman ordusunun ilerlemesine yolları üzerine çıkan uç Türkmenleri engel oluyordular. Bu Türkmenler, onları durmadan taciz ediyorlar ve her türlü zararı veriyorlardı. Bu saldırılar Selçuklu sınırlarına varıncaya kadar hep bu şekilde devam etmişti.¹⁹ Almanlar Konya'dan sonraki güzergâhta da Türkmenler tarafından devamlı saldırılara maruz kalmışlardı. Bunun üzerine Konya'da alınan Türk rehinelere sorguya çekilmiş ve bunların kimler oldukları sorulmuştu. Onlar da 'bu saldıranların hiçbir otoriteye bağlı olmayan, yağma ve talanla geçinen vahşi Türkler olduklarını' söylemişlerdi.²⁰

Sultan Sancar'ın Katvan Savaşı'nda Karahıtaylara ve sonrasında Oğuzlara yenilmesinden sonra Türkistan'dan batıya doğru hatırı sayılır bir Türk göçü yaşanmıştı. Miryokefalon Zaferi'nden sonra bunların çok kalabalık kısımları Azerbaycan'dan Doğu Anadolu'ya ve kuzey Suriye'ye kadar uzanan alanlara yerleşiyorlardı. Selçuklu sultanları bu Türkmen ağırlıklı guruplar üzerinde herhangi bir etkiye sahip değillerdi.²¹

3. Türkmenlerin Selçuklu Meliklerinin İsyanlarındaki Roller

Selçuklu meliklerinin birbirleriyle yaptıkları hâkimiyet mücadelelerinde Türkmenlerin galip gelenin yanında yer aldıkları, birlik ve bütünlüğü bozmadıkları görülmektedir. Onlar derin sezgileriyle bölünmeye, parçalanmaya meydan vermiyorlardı. 1078 tarihinde Sultan Melikşah Anadolu'da devletleşme yoluna giren amcazadelerini tehlikesiz hale getirmek amacıyla Emîr Porsuk'u büyük bir orduyla göndermişti. Ellerindeki mevcut güçlerle onunla

17 Süryani Mihail, *Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195)*, çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme), 245, 247; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 205-206.

18 Süryani Mihail, 248-250

19 İmâdeddîn İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî fi'l-Fethi'l-Kudsî*, Nşr. M. Mahmud Subh, Kahire, 1965. 389; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil fi't-Târîh*, çev. A. Özaydın, İstanbul, 1987, XII, 51.

20 *Chronicles and memorials of the reign of Richard I.*, Neş. W. Stubbs, London, 1864, 53.

21 O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 215.

baş edemeyeceğini anlayan Kutalmışoğulları çekilmek zorunda kaldılar. Süleymanşah'ın nereye çekildiği bilinmemekle birlikte, Mansur'un aralarındaki ittifak çerçevesinde Bizans'a sığındığı anlaşılmaktadır. Porsuk, imparatorun bu Selçuklu prensini kendisine iade etmesini istemişse de İmparator Botaneiates bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine, hile ile Mansur'u kendisiyle savaşmak için İstanbul dışına çıkartan Porsuk, yapılan savaşta onu yenilgiye uğratarak öldürmüştü.²² Bu durum beklenen etkiyi göstermemiş, Mansur'a bağlı Türkmenler dağılmayarak, Süleymanşah'ın etrafında toplanmışlardı.

1189 yılında II. Kılıç Arslan ile Sivas'ta ikamet eden en büyük oğlu Melikşah arasında ihtilaf çıkınca, bu durumdan Türkmenleri sorumlu tuttuğu anlaşılan sultan, oğlu ile beraber olan 4 bin kadar Türkmen'in öldürülmelerini emretmişti. Sultanın damadı Emîr Behramşah sultanla oğlunun aralarını düzeltmiş ve bu durumdan sorumlu olarak görülen Hâcib İhtiyaruddin Hasan görevinden azledilmişti. Azledilen hâcib, oğullarını, hizmetçilerini ve 200 atlıdan oluşan akrabasını toplayarak Kamyuh Ovası'na vardığı zaman Melik Melikşah yanındaki Türkmenleri göndererek bunları öldürtmüştü.²³

4. Orduda Türkmenler

Büyük Selçuklularda olduğu gibi Türkiye Selçuklularında da ordunun ağırlıklı kısımlarını Türkmenler oluşturmaktaydı. İlk dönemlere ait bazı bilgiler Selçuklu ordusunun sayısı ve kimliği hakkında bilgi vermektedir. Yazıcızâde Âlî, Süleymanşah ile Anadolu'da mücadele eden Türkmenlerin sayısını 120 bin olarak göstermektedir.²⁴ Bir Haçlı kaynağı İznik'in yardımına koşan I. Kılıç Arslan'ın ordusundaki asker sayısını 360 bin,²⁵ bir başkası da 200 bin²⁶ olarak vermektedir. Bu abartılı ve birbirlerine uymayan rakamlar gerçeği ortaya koymaktan uzak olmasına rağmen, bilinen gerçek, bu ordunun büyük kısmının Anadolu'daki Türk beyliklerine mensup askerler ve bağımsız Türkmenlerden oluştuğudur. Bundan yarım asır sonra, Sultan I. Mesud devrinde Selçuklu ordusunda 100 bini aşkın süvari vardı.²⁷ Bu süvarilerin de Türkmenler olduğu aşikârdır. Böylece Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulduğu andan itibaren sayısı 100 binin altına düşmeyen muazzam bir orduya sahip olduğu ve bunun tamamına yakınının Türkmenlerden oluştuğu anlaşılmaktadır.

Sultan Alâeddin Keykûbad zamanında Selçuklu ordusu yine 100 binin üzerinde askerden oluşmakla birlikte, bunun tamamının Türk olduğunu söylemek mümkün değildi. Zira ordunun bir kısmını Türk olmayan unsurlar oluşturmaktaydı. Merkezde gulâmlıktan yetişme 10 bin kişi; Gürcü, Frank, Alman ve Kıpçaklardan oluşan paralı askerlerden belli bir gurup; Harezmsah Celâleddin Mengüberti'nin yenilen ordusundan kalan 12 bin Harezm askeri; ek olarak Kilikya Ermenileri, Trabzon Rumları ve İznik Devleti gibi vassal devletlerin anlaşmalar çerçevesinde gönderdikleri askerleri vardı.²⁸ Bu yabancı unsurların

22 Abû'l-Farac, *Abû'l-Farac Tarihi*, Çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987, I, 328-329.

23 Süryani Mihail, 283; Abû'l-Farac, II, 450; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 225.

24 Yazıcızade Âlî, *Tevârîh-i Âlî Selçuk (Selçuklu Tarihi)*, Haz. A. Bakır, İstanbul, 2009, 61.

25 Fulcherius Carnotensis, *A History of The Expedition to Jerusalem 1095-1127*, İng. tr. F. R. Ryan, Knoxville, 1969, 84; *Anonim Haçlı Tarihi*, çev. E. Ayan, İstanbul, 2013, 73.

26 Willermus Tyrensis, *Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği*, çev. E. Ayan, İstanbul, 2016, 130.

27 İbn Cubeyr, *Rihletu İbn Cubeyr*, Beyrut, tarihsiz, 162; Osman Turan, *Türkiye Tarihi*, 193.

28 O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 399 vd.

tam sayısının ne kadar olduğu kesin olarak anlaşılmamakla birlikte, Selçuklu ordusunun 1/3'ünün Türkmen olmadığı tahmin edilebilir. Sultan Alâeddin Keykûbad'ın cülus töreninde 500 Kazvin'li, Deylem'li, Frenk, Rum ve Rus çavuşun (serheng) bulunması orduda Türk olmayan unsurların çokluğunu göstermektedir.²⁹

Selçuklu ordusunda her şeye rağmen Türkmenlerin çoğunluğu oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bunu daha iyi anlamak için Selçuklu komutanlarına bakmakta yarar vardır. Sultan I. Keyhüsrev'in komutanları arasında Seyfeddin Ay-aba,³⁰ Kayseri sübaşısı Yakub Kara-kulak, Akça-aba ve Beg-bars gibi Türkmen beyleri bulunmaktaydı.³¹ II. Süleymanşah'ın 1204'te ani ölümü üzerine melikliğinden beri onun hizmetinde bulunan Türkmen beylerinden Nuh Alp, Emîr Mende, Tüz Beg ve diğer beyler III. Kılıç Arslan'ı tahta çıkarmışlardı.³² Sultan Alâeddin Keykûbad'ın komutanları arasında Seyfeddin Ay-aba, Hüsâmeddin Çoban ve Seyfeddin Kızıl gibi Türkmen beyleri vardı.³³ Devlette oldukça etkili olan Seyfeddin Ay-aba, Zeyneddin Başara, Mübarizeddin Behramşah ve Bahaeddin Kutluğça Sultan Gıyaseddin Keyhüsrev zamanından Alâeddin Keykûbad devrine kadar devletin gerçek hâkimleri idiler. Sultan Alâeddin Keykûbad bu komutanları ve Selçuklu ordusundaki yaklaşık iki düzine Türkmen beyini tehdit oluşturdukları için bertaraf etmişti (1223). Bu Türk komutanları ortadan kaldırılınca bunların yerine Türk asıllı olmayan Kemâleddin Kamyâr, Emîr Komnenos gibi ikinci sınıf komutanlar ön plana geçtiler.³⁴ 1230'da Yassıçemen Savaşı ve 1243'te Köseadağ Savaşı'nda ordu daha karışık olup, içinde daha az sayıda Türkmen vardı. Bu nedenle de savaş yöntemleri değişmişti.³⁵

XIII. yüzyılın ilk yarısındaki gelişmelere bakarak Türkmenlerin ordudan dışlandığını söylemek pek de mümkün değildir.³⁶ Türkmenlerin Selçuklu sultanları ile ilişkilerinin iyi olduğu görülmektedir. Bunu gelişen bazı olaylarda takip etmek mümkün olmaktadır. Sultan Alâeddin Keykûbad'ın Türkmenlere verdiği değeri gösteren bir olay onun Konya'da tahta oturduktan hemen sonra durumu uçlardaki Türkmenlere bildirmesi olmuştur.³⁷

Türkmenlerin her şeye rağmen savaşçılık kabiliyetleri ile ordunun gözdeleleri oldukları anlaşılmaktadır. Bu cümleden olarak, 1214'te Selçuklu öncüleri Türkmenler, Trabzon İmparatoru Aleksis'i avlanmakta iken yakalamışlardı ve o Sinop'un fethinde koz olarak kullanılmıştı.³⁸ Kilikya Ermeni Kralı Leon'un Anadolu'da yağma ettiği malların Balat'ta bulunduğunu Türkmenler görmüş ve sultana bildirmişti. Bu sebeple sultan 1216'da Ermenilerin üzerine sefer yapmıştı.³⁹

29 İbn Bîbî, I, 234.

30 İbn Bîbî, I, 131

31 Anonim *Selçuk-nâme*, çev. H. İbrahim Gök, F. Coşguner, Ankara, 2014, 39; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 289.

32 İbn Bîbî, I, 96; Kerîmuddîn Aksarayî, *Musâmeretu'l-Ahbâr*, çev. M. Öztürk, Ankara, 2000, 24; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 265.

33 O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 301.

34 İbn Bîbî, I, 283-292; Anonim *Selçuk-nâme*, 41; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 339, 341.

35 C. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu*, çev. E. Üyepazarcı, İstanbul, 2000, 200.

36 E. Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Ankara, 2010, 220 (dipnot 904).

37 İbn Bîbî, I, 238; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 329.

38 İbn Bîbî, I, 169-170; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 303-304.

39 İbn Bîbî, I, 183; İbn Vâsil, *Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Beni Eyyûb*, Nşr. C. Eş-Şeyyâl, Kahire, 1953-60, III, 234

5. Sosyal ve Ekonomik Alanda Türkmenler

Bizans'ın Anadolu'daki topraklarının büyük bir bölümü zengin toprak sahiplerinin elindeydi. Bu kişiler sadece bu toprakların dışında harcayacakları geliri elde edebildikleri ölçüde buralarla ilgileniyorlardı. Oysa Türkler geldikten sonra kurdukları veya yeniden canlandırdıkları yeni merkezler sayesinde boyutları ne olursa olsun bölgede kâr getiren bir talep doğdu.⁴⁰

Selçuklu sultanları tarıma ayırdıkları topraklara esir aldıkları ya da cezbettikleri sınır bölgesi halklarını yerleştiriyorlardı. Bu köylülerin bir bölümünün Bizanslı vergi memurlarıyla büyük toprak sahiplerinin yaptıklarını düşünüp kendilerine sunulan hayat şartlarını karşılaştırarak tercihlerini Selçuklulardan yana yapmış olmalıydılar. Sınır bölgelerindeki Türkmen gurupları buldukları bölgeleri kolonileştirmekte idiler. Selçuklu sultanları her ne kadar askeri amaçlarla bunları sınırlara yerleştiriyor olsalar da bunların varlıklarının ekonomik bir önemi vardı. Bu konar-göçer Türkmenlerle yerli Rum halkı arasında olağan bir alış-veriş ekonomisi vardı ve bu barışçıl duyguları geliştiriyordu.⁴¹

Anadolu'yu ele geçirmede kendilerine yardım eden Türkmenlerin hizmetlerini unutmayan Türkiye Selçuklu sultanları, Oğuz boylarının beylerine önem veriyorlar ve devletin sınırlarının korunmasını onlara emanet ediyorlardı. Bu yüzden Türkmenler sınır boylarına istekle gidiyorlardı. Çayırın oluşturduğu toprak parçalarına sahiptiler.⁴² Sınır boylarında Türkmenlere ait sürüler otlamaktaydı. Buralarda onlar komşuları üzerine akınlar gerçekleştirirlerdi. Hayat, merkezi iktidarın koyduğu düzenden bağımsız, tok ve rahat olarak akar giderdi. Bunların düşünceleri genelde savaşa ve yağmaya yönelikti.⁴³ Onların, devlet düzeninin sağlamlığını tehdit eden delişmenliğini ve keyfiliğini bilen sultanlar, bunların beylerinden çok kendisine bağımlı olmaları için boyları ufaltmaya ve ayırmaya çalışıyorlardı Zira Türkmenler, boy beyinin çevresinde birleşince tehlikeli oluyorlardı.⁴⁴

Bu dönemde, henüz özel mülkiyeti ortadan kaldıran merkeziyetçi bir devlet yapısı oluşmadığından, toprakları olan Türkmen köylülerinin çiftçilik yaptıkları, toprakları olmayanların da ücret karşılığı rençberlik ve başkalarının toprağını kiralayarak yarıcılık yaptıkları bilinmektedir.⁴⁵ Türkiye Selçukluları bu dönemin bitiminde, askerî yönden büyük başarı sağlayarak Anadolu'nun hâkim gücü haline gelince XII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ekonomik, sosyal, idarî ve hukukî yönlerden kendisini geliştirmeğe çalıştı. Refahın ve medenî yükselişin sağlanması için özellikle ekonomik ve idarî alanda güçlü politikalar yürürlüğe konarak ekonomik temelli askerî fetihler yapılmaya başlandı. Akdeniz'de Antalya'nın, Karadeniz'de de Sinop'un alınmasının temel sebebi işte bu ekonomik çıkarlar idi. Ancak şehir ve kasabaların çevrelerinde bulunan bağ, bahçe ve tarlalar ile hükümdarların çeşitli durumlarda bazı önemli beylere mülk olarak verdiği köy ve mezralardaki toprak

vd.; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 312-313.

40 C. Cahen, *Anadolu*, 117.

41 C. Cahen, *Anadolu*, 117-118.

42 V. Gordlevski, *Anadolu Selçuklu Devleti*, çev. A. Yaran, Ankara, 1988, 84.

43 V. Gordlevski, 85.

44 V. Gordlevski, 89.

45 M. F. Köprülü, *Kuruluş*, İstanbul, 1981, 101.

parçaları ile sınırlı bir özel mülkiyete izin verildi.⁴⁶ Bu durumdan en çok zarar görenler şüphesiz kırsal kesimde yaşayan çiftçilik yapan ve ziraatla uğraşan köylülerle, hayvan yetiştiricisi konar-göçer Türkmenler oldular. Onlar, merkezîyetçi yapılanmadan zarar gördüler. Bunun sonucunda, kırsal kesimden başlayarak bütün ülkeye yayılma istidadı gösteren ayaklanmalar oldu. Birtakım Türkmen dervişleri bu olaylarda başrolü oynayarak halkı mevcut sistemi değiştirme yolunda silahlı hareketlere sevk ettiler. 1239'da gerçekleşen Baba İshak isyanı⁴⁷ işte böyle bir olaydı ve zorlukla bastırılabilirdi. Moğol istilası öncesinde yaşanan bu sosyal patlama, şüphesiz devletin iyi yönetilememesi ve gelirlerin eşit olarak paylaşılmasının yanında, kırsal kesimlerde yaşayan Türkmenlerin mevcut merkezîyetçi durumdan memnun olmamaları sonucunda ortaya çıkmıştı.

6. Türkmenlerin Ortak Düşmanlara Karşı Birlik Oluşturmaları

Kösedağ Savaşı öncesinde Türkmenlerin, Anadolu'daki Türk varlığını tehdit eden Bizans imparatorlarının, Haçlı ve Gürcü – Kıpçak ordularının saldırıları karşısında birleşerek, ortak saldırılar yürüttüler. Konuyu Türkiye Selçukluları açısından ele aldığımızda şunları görmekteyiz:

a. Bizans İmparatorlarının Saldırıları Karşısında Türkmenlerin İttifakı

Türklerin Anadolu içlerinde ilerlemeleri Bizans açısından tehlikeli hal almaya başlayınca Komnenos Hanedanı'nın enerjik imparatoru Manuel, yarım kalan Anadolu seferine bir yıl sonra kaldığı yerden yeniden başladı (1146). Saldırıya geçen Bizanslılara kahramanca karşı koyan Selçuklu kuvvetleri geri çekilmek zorunda kaldılar. İlerleyen Bizans ordusu Konya'yı kuşattı ise de, bir yandan şehrin güçlü müdafaası, diğer yandan da Türkmenlerin pusuları ve vur-kaç saldırıları ile yıpranarak, sonuç alamadan geri çekilmek zorunda kaldı.⁴⁸

1176 yılında yapılan Miryokefalon Savaşı'nın kazanılmasında en büyük rolü Türkmenler üstlenmişlerdi. Çağdaş Bizans tarihçisi Niketas Khoniates, Sultan II. Kılıç Arslan'ın savaşı için Anadolu'daki Türk beyliklerinden yeteri kadar yardımcı Türkmen kuvveti getirdiğinden bahsetmektedir.⁴⁹ Kaynaklarda bu yardımcı birliklerin Mezopotamya'dan ve ülkenin iç kısımlarında yaşayan Türklere olduğu belirtilmektedir. Mezopotamya'dan gelenler Mardin ve Hısn Keyfâ Artukluları ile Dilmaçlıların, iç kısımlardan gelenler de Mengüçüklüler, Ahlatşahlar ve Saltukluların gönderdikleri kuvvetler idiler. Bunların, varlıklarına kasteden Bizans güçlerine karşı birlikte mücadele ettikleri görülmektedir. Çağdaş Bizans tarihçisi Ioannes Kinnamos da Anadolu Türk beyliklerinin Sultan II. Kılıç Arslan ile ittifak kurdukları bilgisini doğrulamakta ve kendine çok güvenen İmparator Manuel'in bunu nasıl kolayca yıkabileceğini düşündüğünü söylemektedir. Dânişmendli Şehinşah ve Zünnûn, en büyük destekleri Nureddin Mahmud'un 1174 yılında ölümünden

46 O. Turan, "Türkiye Selçuklularında toprak hukuku", *Bellekten*, XII/47, 562-563.

47 Makalede detayları hakkında bilgi sunamadığımız bu isyanla ilgili olarak bkz. A. Yaşar Ocak, İstanbul 2000, *Babailer İsyanı - Aleviliğin Tarihsel Altyapısı Yahut Anadolu'da İslâm-Türk Heterodoksisininin Teşekkülü*, İstanbul.

48 Nikethas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. F. İşıltan, Ankara, 1995, 36; S.Runciman, II, 220.

49 Niketas Khoniates, 123-124.

sonra kendilerini çok güvende hissetmedikleri için Kılıç Arslan'a destek vermek yerine imparatorun saflarına geçmeyi kendileri için daha hayırlı görmüşlerdi.⁵⁰ Muhtemelen bu ayrılımda imparatorun da fikri katkısı olmuştu.

b. Haçlı Seferleri Karşısında Türkmenlerin İttifakı

Birinci Haçlı Seferi ile Anadolu'ya gelen yüz binlerce kişiden oluşan Haçlı ordularının 26 Haziran 1097 tarihinde Selçukluların başkenti İznik'i ele geçirmeleri üzerine I. Kılıç Arslan başta Dânişmendliler olmak üzere bütün Türk beyliklerini ve Türkmenleri yardıma çağırmişti. Toplanan Türk birlikleri Eskişehir yakınlarında ve Konya Ereğli'sinde savaşlar yaparak, yol boyunca tuzaklar kurarak Haçlıları durdurmayı denediler. Onların güneye inmesini engelleyemediler, fakat amansız bir mücadele yürüterek, onlara büyük kayıplar verdirdiler. Haçlılar azalmış birliklerle Suriye ve Filistin'e zorlukla ulaşabildiler.⁵¹

II. Kılıç Arslan ile arasındaki şahsî dostluğa ve kendi devleti ile Türkiye Selçukluları Devleti arasındaki dostane ilişkilere güvenen Alman İmparatoru Friedrich Barbarossa, 1188 yılında Alman soylusu Gottfried von Wiesenbach'ı Konya'ya göndermişti. Ordularını Anadolu'dan güvenli bir şekilde geçirerek Suriye ve Filistin'e ulaşmak istiyordu. Alman elçisine olumlu cevap veren sultanın, güneyde gittikçe güçlenen ve Selçuklu varlığı için önemli bir tehdit haline gelen Salâheddin Eyyûbî'nin Haçlılar tarafından durdurulmasını istediği anlaşılmaktadır.⁵² O, her ne kadar Alman ordusuna saldırılmayacağı sözünü vermiş ise de, hiç bir tepki göstermeden bir Haçlı ordusunu ülkesinden geçirerek İslâm dünyasının kalbine ulaşmasına izin vermiş görüntüsü vermemek için Türkmenleri kararlarında serbest bırakmış gibi görünmekteydi. Zira, ülkesini oğulları arasında paylaştırdıktan sonra Türkiye Selçuklu Devleti'nin merkezi otoritesinin zayıfladığı herkes tarafından bilindiğinden, denetimden uzak Türkmenlerin Almanlara saldırmaları gayet doğaldı. Onlar da bunu yaptılar. Ana ordudan ayrılmış Almanları yakalayıp öldürdüler ve onların mallarını ganimet olarak aldılar. Mevsimin kış olması, çok kar yağması, aşırı soğuk ve açlıkla boğuşan Almanlar, buna ek olarak bir de Türkmen saldırılarıyla karşılaşınca son derece bunaldılar. Anlaşmalara ve engelleyici faktörlere rağmen ilerleyişi durdurulamayan Alman imparatoru, Melik Melikşah'ın ve Türkmenlerin karşısına çıkarak ordusunu tehdit etmelerini önlemek için sultanın onlara emir göndermesini sağlamıştı. Bununla da yetinmeyerek yanına 20 Türk komutanını rehin alarak güneye ilerlemişti. Bu kadar tedbirlere rağmen yol boyunca Türkmenler saldırılarda bulunarak Alman ordusunu bunaltmış, bunun üzerine imparator rehin bulundurduğu Türk komutanlarının bir kısmını öldürmüştü.⁵³

50 Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)*, yay. I. Demirkent, Ankara, 2001, 207, 208.

51 *Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum*, İng. tr.R. Hill, *The Deeds of The Franks*, Oxford, 1979, 18-31; Fulcherius Carnotensis, 82-92; Anna Komnena, *Alexiad*, çev. B. Umar, *Malazgirt'in Sonrası*, İstanbul, 1996, 331-333; Villermus Tyrensis, I, 156-177; Albertus Aquensis, *Historia Iherosolimitana, History of the Journey to Jerusalem*, ed. And Eng tr. Susan B. Edgington, NY, 2007, 328-358; Azimî, *Târîhu'l-Azîmî*, çev. A. Sevim, *Azîmî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler)*, Ankara, 1988, 30; S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. F. Işıltan, Ankara, 1987, I, 141-149; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 101-104.

52 *Tagenon*, Fr. trc. M. Michaud, *Bibliothèque des Croisades, 4. Kısım – Alman Kronikleri*, Paris, 1829, 27-28.

53 Niketas Khoniates, *Niketas Khoniates Historia'sı (1180 – 1195)*, çev. Işın Demirkent, İstanbul, 2006, 207-229; Ansbert, *Gesta Frederici Imperatoris in Expeditione Sacra*, M.G.H., Ss., in usum scholarum, 1892, 66-92; İbnu'l-Esîr, XII, 51-52; İmâdeddin İsfahânî, *el-Fethu'l-Kussî*, Nşr. M. Mahmud Subh, Kahire, 1965, 389-393; İbn Şeddâd, *en-Nâvadiru's-Sultaniyye*, Nşr. C. eş-Şeyyâl, Kahire, 1964, 98 vd., 106 vd., 107-109, 109-111; Ebû Şâme, *Uyûnu'r-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn*, Nşr. A. Beysûmî, Dimaşk, 1992, II, 60 vd.; Ebû'l-Farac, II, 454; Süryani Mihail, 285; O. Turan, *Türkiye Tarihi*, 220-224; S. Runciman, III, 12-13; C. Cahen, *Anadolu*, 54-

c. Gürcü –Kıpçak Saldırıları Karşısında Türkmenlerin İttifakı

Sultan II. Süleymanşah, 1202’de Doğu Anadolu’daki uç Türkmenlerinden topladığı kalabalık bir orduyla Gürcistan üzerine sefere çıkmıştı. Yanında Mengüçüklü, Saltuklu ve Artuklu beyleri de vardı. Erzurum’dan hareket eden Türk ordusu Pasinler ile Sarıkamış arasında, Micingerd Kalesi civarında Gürcülerin ani bir baskınına uğradı. Sultana ait çetirin düşmesi Selçuklu ordusunda kargaşalık yarattı ve Türk ordusu yenilip, ricat etti (Temmuz 1202). Erzincan Meliki Fahreddin Behram-şah ve bazı komutanlar esir düştüler.⁵⁴

Sonuç

Türkiye Selçuklularının kuruluşu ve yükselişinde ana unsur olan Türkmenler ilk bir asırlık dönemde devlette itibar görerek askerî yapıyı oluşturdular. Fakat Miryokefalon Savaşı’ndan sonra Anadolu’nun en büyük gücü haline gelen Türkiye Selçuklu Devleti, Türkmenleri askerî alandan çekmeye ve yerlerine Türk olmayan değişik milliyetlerden askerler yerleştirmeye başlamıştır. Türkmenler ordudan ayıklanmalarına karşılık, genel anlamda devlette yine de itibar görmeye devam etmişlerdir. Bunda, onların göçlerle Anadolu’daki Türk varlığını sürekli beslemelerinin rolü olduğu gibi, eşsiz askerî yeteneklerinin de etkisi vardır. Onlar, varlıklarını tehdit eden Bizans imparatorlarının, Haçlı ve Gürcü – Kıpçak ordularının hücumları karşısında birleşerek, Selçuklu sultanları ile birlikte ortak savunmalar ve saldırılar gerçekleştirmişlerdir.

Bibliyografya

Abû’l-Farac, Abû’l-Farac Tarihi, çev. Ö. R. Doğrul, Ankara, 1987.

Albert of Aachen, Historia Iherosolimitana, History of the Journey to Jerusalem, ed. And Eng tr. Susan B. Edgington, NY, 2007.

Anna Komnena, Alexiad, çev. B. Umar, Malazgirt’in Sonrası, İstanbul, 1996.

Anonim Gürcü Vekayi-nâmesi, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 2003.

Anonim Haçlı Tarihi, çev. E. Ayan, İstanbul, 2013.

Anonim Selçuk-nâme, çev. H. İbrahim Gök, F. Coşguner, Ankara, 2014.

Ansbert, Gesta Frederici Imperatoris in Expeditione Sacra, M.G.H., Ss., in usum scholarum, 1892.

Azîmî, Târîhu’l-Azîmî, çev. A. Sevim, Azîmî Tarihi (Selçuklularla İlgili Bölümler),

55; E. Eickhoff, “Friederich Barbarossa Anadolu’da”, VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 25-29 Eylül 1970), Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1972, I, 269-280.

54 İbn Bîbî, I, 91-95; Anonim Gürcü Vekayi-nâmesi, Gürcistan Tarihi (Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar), çev. H. D. Andreasyan, Ankara, 2003, 404-410; O. Turan, Türkiye Tarihi, 254-259.

Ankara, 1988.

Cahen, C., Osmanlılardan Önce Anadolu, çev. E. Üyepazarcı, İstanbul, 2000.

Chronicles and memorials of the reign of Richard I., Ed. W. Stubbs, London, 1864.

Dewdney, J. C., Turkey an Intruductory Geography, London, 1971.

Ebû Şâme, Uyûnu'r-Ravdateyn fî Ahbâri'd-Devleteyn, Nşr. A. Beysûmî, Dimaşk, 1992.

Eickhoff, E., "Friederich Barbarossa Anadolu'da", VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara, 25-29 Eylül 1970), Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara, 1972, 269-280.

Fulcherius Carnotensis, A History of The Expedition to Jerusalem 1095-1127, İng. tr. F. R. Ryan, Knoxville, 1969.

Gesta Francorum et Aliorum Hierosolimitanorum, İng. tr. R. Hill, The Deeds of The Franks, Oxford, 1979.

Gordlevski, V., Anadolu Selçuklu Devleti, çev. A. Yaran, Ankara, 1988.

Göksu, E., Türkiye Selçuklularında Ordu, Ankara, 2010.

Ioannes Zonaras, Tarihlerin Özeti, çev. B. Umar, İstanbul, 2008.

İbn Bîbî, el-Evamiru'l-Alâ'ıye fî'l-Umuri'l-Alâ'ıye (Selçuk Name) I., çev. M. Öztürk, Ankara, 1996.

İbn Cubeyr, Rihletu İbn Cubeyr, Beyrut, tarihsiz.

İbn Sa'îd, Kitâbu'l-Coğrâfiyâ, Tahkik: İsmâ'îl Arabî, Beyrut, 1970.

İbn Şeddâd, en-Nâvadiru's-Sultaniyye, Nşr. C. eş-Şeyyâl, Kahire, 1964.

İbn Vâsil, Muferricu'l-Kurûb fî Ahbâri Beni Eyyûb, Nşr. C. Eş-Şeyyâl, 5 cild, Kahire, 1953-60.

İbnu'l-Esîr, el-Kâmil fî't-Târîh, çev. A. Özaydın, 12 cild, İstanbul, 1987.

İmâdeddîn İsfahânî, el-Fethu'l-Kussî fî'l-Fethi'l-Kudsî, Nşr. M. Mahmud Subh, Kahire, 1965.

Kerîmuddîn Aksarayî, Musâmeretu'l-Ahbâr, çev. M. Öztürk, Ankara, 2000.

Kinamos, Ioannes Kinamos'un Historia'sı (1118-1176), yay. I. Demirkent, Ankara, 2001.

Köprülü, M. F., Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluşu, Ankara, 2009.

Lindler, R. P., Ortaçağ Anadolu'sunda Göçebeler ve Osmanlılar, çev. Müfit Günay, Ankara, 2000.

Mikhael Attaleiates, Tarih, çev. B. Umar, İstanbul, 2008.

Nikephoros Bryennios, Tarihin Özü (İstanbul'da ve Rumeli'nde 1070-1079 Döneminin Tarihi), çev. Bilge Umar, İstanbul, 2008.

Niketas Khoniates, Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri), çev. F. Işıltan, Ankara, 1995.

Niketas Khoniates, Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1195), çev. I. Demirkent, İstanbul, 2006.

Ocak, A. Y., Babaîler İsyanı – Alevîliğin Tarihsel Arkaplanı Yahut Anadolu'da İslâm – Türk Heterodoksisinin Teşekkülü, İstanbul, 2000.

Odon de Deuil, Histoire de la Croisade de Louis VII, Collection des Mémoires Relatifs A L'Histoire de France, M. Guizot, Paris, 1825.

Runciman, S., Haçlı Seferleri Tarihi, çev. F. Işıltan, 3 cild, Ankara, 1987.

Süryani Mihail, Vekayinâme, İkinci Kısım (1042-1195), çev. H. D. Andreasyan, 1944 (TTK Kütüphanesi'nde bulunan basılmamış tercüme).

Tagenon, Fr. trc. M. Michaud, Bibliotheque des Croisades, 4. Kısım – Alman Kronikleri, Paris, 1829.

Togan, Z. V., Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1981.

Turan, O., Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul, 1980.

Turan, O., "Türkiye Selçukluları'nda toprak hukuku", Belleten, XII/47, Ankara, 1948, 549-574.

Turan, O., Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi, İstanbul, 1984.

Vryonis, S., The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, Berkeley, 1971.

Willermus Tyrensis, Willermus Tyrensis'in Haçlı Kroniği, çev. E. Ayan, İstanbul, 2016.

Yazıcızâde Âlî, Tevârîh-i Âlî Selçuk (Selçuklu Tarihi), Haz. A. Bakır, İstanbul, 2009.

Dr. Öğretim Üyesi
Yunus Emre Tansu

Gaziantep Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Öğretim
üyesi, ytansu@gmail.com

Eser Geçmişi / Article Past: 10 Nis 2018 / 17 Nis 2018

Araştırma Makalesi

DOI: 10.21551/jhf.414316

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Osmanlı İmparatorluğu'nda Batıcı Düşünce Çerçevesinde Dr. Abdullah Cevdet Ve İctihad Dergisi

*During Ottoman Empire, Dr. Abdullah Cevdet and Journal of İctihad as
in the Frame of the West Thought*

ÖZET

Osmanlı Devleti, XVIII. yüzyıldan itibaren Batılılaşma çabaları içine girmiştir. Bu çabalar, önce askerî alanda ve XIX. Yüzyılda ise toplumsal ve İdarî alanlarda gerçekleştirilmiş devleti yöneten geleneksel elit tarafından hoşnutsuzlukla, ulemâ tarafından ise şüphe ile karşılanmıştır. Diğer yandan bu gerilim, toplumda büyük bir dinamizme yol açmıştır. Bir yanda aşırı Batıcılardan, öte yanda Batıdan hiç hoşlanmayan ve ancak devletin bekası için Batılılaşmak zorunda olduğunu hissedenler ile Batılı olan her şeyden uzak durmayı yaşam tarzı olarak benimseyen aydınlardan ve bu konulara tamamen ilgisiz bir halktan oluşan Osmanlı toplumu, Batıcılığı kapsamlı bir problematik olarak görmüştür.

Dr. Abdullah Cevdet'in yayımladığı İctihad Dergisi, Batıcılığı bir hayat tarzı olarak görmekte ve en aşırı düzeyde Batıcılığı Batı ile "aynileşmeyi" savunmaktadır. Dergi, 28 yıllık yayın hayatı boyunca çağdaşları arasında en kararlı, istikrarlı ve ısrarlı bir şekilde Batıcılığı sürekli savunmuştur. Her olayı, her konuyu ve her meseleyi, Batıcı bir tarzda çözmeyi, anlamayı ve aşmayı prensip edinmiştir. Bu anlayış, çağdaşı aydınlar tarafından çok şiddetle eleştirilmiştir.

Her zaman Batıcılığı savunmakla beraber, 1904-1908 yılları arasında Sultan Abdülhamid'e karşı en şiddetli muhalefeti de yürütmüştür. İctihad, Meşrutiyet'in ilânından büyük bir memnuniyet duymakla beraber, Meşrutiyet döneminde, Batıcılık alanında beklediklerinin beklediği hızla gerçekleşmemesinden dolayı 1913 - 1918 yılları arasında İctihad ve Terakki Cemiyeti iktidarına karşı da muhalefet yürütmüştür. Bu arada İslâmci

basın tarafından dinsizlikle suçlanmıştır. Ayrıca İttihatçılara karşı, gerektiğinde İslâmcılar ile de işbirliği yapmıştır.

Anahtar kelime: Osmanlı devleti, Dr. Abdullah Cevdet, İctihad dergisi

ABSTRACT

The Ottoman Empire started to make westernization efforts in the XVIIIth century. These efforts have been formerly realized in military field and in the XIXth century both in social and administrative fields. These efforts were taken with dissatisfaction by society and with suspicion by the clergy. This tension caused a great dynamism in the society. On one side extreme Westernizationers on the other side those who hate the West and for this reason want to become westernized and on the another side intellectuals who avoid anything coming fom the West by assuming it as a life style and also Ottoman society composed of completely disinterested public accepted the westernization as a social, administrative and important problem.

İctihad Dergisi (Journal) that was published by Dr. Abdullah Cevdet, accepted westernization as a life style and extremely defended westernization “being the same as West”. Through the 28 years of publish of the Journal of İctihad, it continously defended westernization in the most fixed, stable and insistent way. It had as a principle to understand and to analyze every event, every subject and every question in a western way. This understanding was criticised violently by its contemporary intellectuals.

Concurrently always defending westernization, it opposed in a most violent way against Sultan Abdülhamid in the course of years 1904-1908. İctihad not only having great satisfaction by the declaration of Meşrutiyet but also o pposed the İttihat Terakki Assembly government in the course of years 1913-18 since there has not been a rapid development in the field of Westernization in Meşrutiyet era as they expected it to be. Meanwhile it was accused of being irreligiousness by Islamic Press. In addition, against the İttihadists made a cooperation with Islamists if needed.

Keyword: The Ottoman state, Dr. Abdullah Cevdet, İctihad magazine

*Bu makale Dr. Yunus Emre TANSÜ, Doktora Tezinden bir bölümü hazırlanmıştır.

GİRİŞ

Günümüzde ilim adamları, çağdaşlığın gündelik hayatın bir gereği olup olmadığı konusunu tartışmayı çoktan bırakmışlardır. Zira çağdaşlık, Bilgi Çağı’nda hayatın bir gerekliliği haline gelmiştir. Artık nasıl çağdaşlaşma gerçekleştirilebilir sorusuna cevap aranmamaktadır. Çünkü çağdaşlaşmanın ancak gelişmiş ve müreffeh bir toplum yaşantısı ile olabileceği konusunda kimsenin şüphesi yoktur. Günümüzde Türkiye, Bilgi üreten ve ürettiği bilgiyi kiralayan bir ülke mi, yoksa bilgi kiralamaya devam eden bir ülke mi olacak sorusu tartışılmaktadır. Dikkat edilirse “bilgi kiralama” terimi kullanılmıştır. Çünkü artık

sanayi toplumu çağının, teknoloji satın alma dönemi geçmiştir. Halihazırda dünyada iki tür toplum vardır: bilgi üretenler ve bilgi kiralayanlar. Kiralanan her bilgi, gelişmekte olan topluma ulaştıktan birkaç ay sonra eskimekte ve yenilenmeye ihtiyaç duymaktadır. Bilgi kiralama, pahalı ve zor iştir. Çok büyük bedeller ödenerek transfer edilen bilgi, çok kısa ömürlü kullanılmaktadır. Bu durum, özellikle tam gelişmemiş olan toplamlarda devlete ağır bir yük getirmektedir.

Günümüzde bilgi üreten toplumlar, sanayi toplumu çağındaki kapitalist ülkelerdir. Kapitalizme geç ulaşan doğulu bir toplum olan Japonları da unutmamak gerekir. Bilgi üreten geçen yüzyılın kapitalist ülkeleri ile gelişen, gelişmeye çalışan veya geri kalmış ülkeler arasında sürekli bir etkileşim vardır. Zira ikincileri birincilerine yetişmek, onlar gibi yaşamak için büyük gayret sarf etmektedirler.

Halbuki sanayi öncesi dönemde iki değişik kültür olan Doğu ile Batı arasında ticarî ilişkiler ile savaşlar dışında toplumsal boyutta münasebet mevcut değildir. İçine kapanık olan Çin ile sömürgeleştirilmiş Asya, Afrika ve Amerika'ya göz ardı edecek olursak, Doğuyu Müslüman Osmanlı Devleti, Batıyı ise sömürgeci Batılı Hıristiyan Devletler temsil etmektedirler.¹

Osmanlı Devleti, kurulduğu günden beri Batıyı sadece savaş yapılacak veya ticarî ilişkide bulunulacak bir yer olarak görme alışkanlığındadır. Fethettiği yerler dışında Batıyı hiç merak etmemiştir. Halbuki yüzyıllardır Batılı seyyahlar Doğuyu tanımak için karış karış gezmekte ve bu izlenimlerini yayınlamaktadırlar.

Türklerde Batılılaşma ne zaman başlamıştır sorusuna cevap bulmak zordur. Küçümsenen ve merak edilmeyen Batının önem kazanması için uzun bir sürenin geçmesi gerekmektedir. Batıda meydana gelen gelişmelerden Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler ve Aydınlanma, sadece Osmanlı Devleti'nin siyasetini ve ticaretini etkilediği ölçüde etkilenmiştir. Sözcüleri Portekizlilerin Hindistan'a ulaşması ve buradan ticareti engellemesi, Coğrafi Keşiflere dikkati çekmiştir.

Osmanlı Devleti'nin bu tutumunu, günümüz koşullarında yaşadıkları için ilim anlayışından uzak bazı çevreler gibi eleştirmek, o çağın koşullarını bilmemekten ve dönemleri şartları ile birlikte değerlendirememekten kaynaklanan bir meseledir. Osmanlı Devleti, Müslüman bir devlet olarak Roma İmparatorluğu'nun ardından, bilinen dünyanın önemli bir kısmına sahip olmuş bir devlettir. Batıklar sürekli yenilmekte olan ve Hıristiyan oldukları için "Hidayet"e erememiş ve yaşantı olarak da İslâmî bir hayat sürmediklerinden dolayı aşağı görülen insanlardır. Dolayısıyla Osmanlıların Batılılaşma için bir zorunlulukları yoktur. Hangi toplum, hayat tarzı kendisinden aşağı olan bir toplumu örnek alır? Ancak bu, Doğu ile Batı arasında etkileşim olmadığı anlamına da gelmemektedir. Her iki toplum arasında kadim zamanlardan beri yoğun bir etkileşim bulunmaktadır. Doğu ve Batıda üretilen mallar ve bu malların kültürleri, kullandığı toplumlarda bir etki teşkil etmektedirler. Ancak bu durum, söz konusu malların kullanımı ile sınırlıdır.

Osmanlı Devleti, Batılılaşmaya ne zaman başladı sorusuna cevap ararken, kastedilen

1 Bu konuda bkz. Tunaya 1989

Batıcılığın kurumsal bir halde kabulüdür. Bundan önce XVII. yüzyılda Osmanlılar, Batılılar karşısında ağır yenilgiler aldıklarında Osmanlı uleması bu durumu bir bozulmanın sonucu olarak görmüşlerdir. Koçi Bey ve Katip Çelebi gibi figürler, “Altın Çağ” olarak karakterize edilen büyük fetihler çağının, yani Fatih Sultan Mehmet, Yavuz Sultan Selim ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerine geri dönüşü arzulamışlardı. Onlara göre, devlet işleyişindeki aksaklıklar giderilir ve bozukluklar onarırsa, “Altın Çağ” geri dönecektir. Bu eskiye özlem duygusu, XVII. yüzyıla damgasını vurmuştur. Fakat beklenen sonucu vermemiştir. Zira bozukluklar artarak devam ettiği gibi, yenilikler de daha da yoğunlaşarak devam etmiştir. Bu dönemde Osmanlı devlet adamları Batının hiç değilse askerî alanda Osmanlılardan daha ileri gittiği gerçeğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. Hiç kuşkusuz kendini Hıristiyanlardan üstün gören bir anlayışa sahip olan Müslüman bir devletin yöneticileri için, söz konusu durumun kabulü çok güç olmuştur. Zira böylece İslâm’ın üstünlüğünün de zarar gördüğü şeklindeki kanaati yaygınlaşmıştır. Bu sebeple Batı ile “aynileşme” ve Batıyı yenme amacıyla, Batıdaki askerî alandaki yeniliklerin transferi amaçlanmıştır.

Bu dönemde Osmanlı ordusunun ana unsuru olan Yeniçerilere dokunulmadığından, ordunun diğer bölümlerinde Avrupa’dan getirilen uzmanların gözetiminde bir değişim başlamışsa da, ordunun esas unsurunu etkileyecek boyutta olmadığından yetersiz kalmıştır. Fakat ordudaki yenileşme ve değişim çabaları, Batının üstünlüğüne karşı etkili olmadığı gibi, askerî alanda başlayan etkileşim, Batının başarısının sadece askerî alanda olmadığını da ortaya koymuştur. Özellikle Lale Devri’nde başlayan ve daha sonra da sıklaşan ilişkiler, Osmanlıların başka alanda Batıdan yenilik transferine ihtiyaç olduğunu ortaya koymuştur.²

XIX. yüzyılda ise, Sultan III. Selim dönemi ile başlayan bir süreçte devletin ve toplumun her alanında Batılılaşma başlamıştır. Bu Batılılaşma çabaları, Batıda olduğu gibi tabandan tavana doğru olmamıştır. Tam tersine tepeden tabana doğru olduğundan birçok tartışma konusu ortaya çıkmıştır. Toplumun, temel ihtiyaçlarının temini dışında bir beklentisi yoktur. Batılılaşma, daha ziyade yönetici elit aydın tabakanın, devletin bekasını sağlamak için istediği bir konudur. Zira son dönem Osmanlı yönetici elitinin en büyük meselesi, devleti yıkılmadan korumak, toprak kaybını en aza indirmek, sosyal çöküntüyü engellemek ve devletin bekasını sağlamak olmuştur.

Sultan II. Mahmut, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinin esas amaçları bunlar olarak özetlenebilir. Bu üç dönem, kendinden önceki yapılan Batılılaşma çabalarının devletin bekası açısından beklenen neticeleri vermemesinin sonucu olarak oluşmuştur. Sultan II. Mahmut döneminde yapılan yeniliklerin sonuç vermemesi Tanzimat’ı doğurmuştur³, Tanzimat’ın beklenen neticeleri vermemesi ise Meşrutiyeti getirmiştir. Hatta Tanzimatçıları yeterince hızlı yenilik yapmamakla, başarılı olmamakla suçlayan genç Osmanlı aydınları, “Yeni Osmanlılar” (Jön Türkler) adı altında teşkilatlanmış ve mevcut Tanzimat idaresine karşı mücadeleye girişmişlerdir. Bunların amacı anayasal parlamenter bir demokrasidir. Yeni Osmanlılar, başarıya ulaşmış ve Meşrutiyet ilan edilmiştir.⁴

2 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Öz 1997; Osmanlı toplumundaki çözülme ve bunun engellenmesi için gelenekçi yorumları açıklamaktadır. Ayrıca bu sorunların ortaya konulması için Berkes 1965; Berkes 1975; Berkes 1978. Lewis 1984.

3 Tanzimat hakkında bkz. 150.Yılında Tanzimat 1992; Ali Reşad 1328, 150.YılındaTanzimat 1990.

4 Yeni Osmanlılar lık.bkz. Mardin 2001: 42-53; Koçak 2001: 72-87

Ancak anayasal meşrutî idare de uzun sürmemiştir. Sultan II. Abdülhamid, meşrutî idareyi askıya almış ve bir ara dönem başlatmıştır. Bu ara dönemde, Hamidî Rejime muhalefet amacıyla “İttihad ve Terakki Cemiyeti” kurulmuştur.⁵ Bu cemiyet XIX. yüzyılda Avrupa’yı etkileyen ve “Bilim Dini” olarak da nitelendirilen Pozitivizmdin “birleşme” ve “ilerleme” prensipleri başta olmak üzere ilkelerinden etkilenmiştir. Bu cemiyet, bir yandan Sultan II. Abdülhamid yönetimine yön verip meşrutî bir monarşi teşkiline çalışmakta ve bir yandan da Batıcılığı savunmaktadır. Bu amaçla yapılan muhalefet, İttihad ve Terakki Cemiyeti üyelerinin cezalandırılmasına yol açmış ve bazıları sürgün edilirken bazıları ise yurt dışına kaçıp muhalefeti oradan sürdürmüşlerdir. Bu muhalefet esnasında, en çok gazete ve dergi çıkarmak yoluyla halkı bilinçlendirmeyi ve Hamidî Rejimi yıkmayı istemişlerdir. Bu muhalefetin en önemli unsurlarından biri de, İttihad ve Terakki Cemiyetinin beş kurucusundan biri olan Dr. Abdullah Cevdet’in 1904 yılında Cenevre’de kurduğu “İctihad Dergisi” dir.

İttihad ve Terakki Cemiyeti içinde, Hamidî Rejim’e muhalif değişik görüşte birçok kişi toplanmıştır. Bunlar arasında Dr. Abdullah Cevdet gibi, Batıcılığı Türkiye için tek kurtuluş çaresi olarak görenler olduğu gibi, ılımlı bir batıcılığı savunanlar da vardır. Beşir Fuad⁶, Dr. Abdullah Cevdet, Baha Tevfik, Ahmed Rıza, Ahmed Şuayb, Batıcılık konusunda Batı ile aynışmayı, Doğu yerine Batı tipi sosyal hayatı amaçlamaktadırlar. Bunlara Osmanlı Pozitivistleri veya Osmanlı Materyalistleri adı da verilmektedir.

Osmanlı materyalizminin kurucusu, Beşir Fuad’dır.⁷ Beşir Fuad, insan gerçeği üzerinde incelemelerde bulunmuştur. Tanzimat’ın “insan” tanımına karşı çıkması, insanın nesnel gerçekliğini tespit etmesi ve insandan kaynaklanan meselelerde varoluş problemini incelemesi, Osmanlı materyalizminin ilk evresini oluşturmuştur. Beşir Fuad’ın⁸ Ahmed Şuayb takip etmiştir. Ahmed Şuayb, sanatın bilimin gelişimini açıklayamadığı noktasında bilimsel determinizme açık bir eleştiride bulunmaktadır. Beşir Fuad ve Ahmed Şuayb, Osmanlı Materyalizminin ilk temsilcileri olarak, Dr. Abdullah Cevdet’ten biyolojik materyalizme yönelme konusunda ayrılmaktadır.⁹ Dr. Abdullah Cevdet, biyolojik materyalizme uzanan kesin Batıcılığı noktasında, Doğu medeniyetinden de istifade edilmesini savunurken, Baha Tevfik¹⁰ ise Doğuya ve dolayısıyla İslâm’a ait olan her şeye karşı bir anlayışı savunmaktadır.¹¹ Baha Tevfik, bireysel ahlak bozukluğunun Osmanlı ilerlemesinin engeli olduğunu ifade etmektedir.

Ahmed Rıza¹², Osmanlı pozitvizminin ilk temsilcisi olarak, siyasî ve etik bir Pozitivizm’i savunmaktadır. Onun için önemli olan, “düzen” içinde, “ilerleme” dir. Ahmed Rıza, Auguste Comte’un Pozitivizm’inden en çok etkilenen kişidir. Ahmed Rıza, “birey”i, “bireyin içinde olduğu düzen”i ve “adaleti ve düzeni sağlayıcı bir unsur olarak ahlâk”ı

5 İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin kuruluşu için bkz. Kuran 1948

6 Beşir Fuad için bkz. Okay 1969.

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın 1985b: 365-367

8 Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın 1985b: 367

9 Bu konularda bkz. Bolay 1967

10 Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın 1985b: 368-370; Bağcı 1994.

11 Bkz. Tunaya 1991.

12 Ayrıntılı bilgi için bkz. Işın 1985a: 356-359; Özden 2001: 120-123

tanımlamak suretiyle Batıcılığı bir soyut anlayış olmaktan kurtarmış ve halk için somut bir olgu haline getirmiştir.

İctihad, 1904-1908 yılları arasında Hamidî Rejimi önce Cenevre ve daha sonra da Kahire’de sürdürürken, daha sonraki yıllardaki Batılılaşma çabalarına ve Cumhuriyet inkılâplarına ilham kaynağı olacak laiklik, harf meselesi ve kadın hakları gibi konuları ilk defa dile getirmektedir.

İctihad, Meşrutiyet’in ilânından büyük sevinç duymuş ve idare merkezini İstanbul’a taşımış ise de, kurucusu Dr. Abdullah Cevdet, İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin kurucularından olmasına rağmen, İstanbul’da beklediği ilgiyi görememiştir. Çünkü Avrupa’da padişah ile anlaşmış ve davaya ihanet etmiş, geçimsiz kişiliği arkadaşları tarafından dışlanmış ve İttihad ve Terakki Cemiyeti içindeki yeniden oluşumda muhalif grup olan Prens Sabahaddin’in çevresinde toplanan Adem-i Merkeziyetçiler arasında yer almıştır. Bu sebeple Dr. Abdullah Cevdet ve İctihad İstanbul’daki İctihad çevrelerinde şüpheyle karşılanmış ve hatta bu dönemde Kürtçülük yapmakla suçlanmıştır. Daha sonra İctihad, İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin muhalifleri arasında yer almış, 1913-1918 yılları arasında mevcut İttihad ve Terakki iktidarının bütün baskılarına rağmen, bu muhalefeti zaman zaman da İslamcılar ile işbirliği yapmak suretiyle sürdürmüştür. Aslında ileri sürdüğü fikirlerden ötürü, İslâmcılar ile çok şiddetli bir mücadeleye başlamıştır. İslâmcılar, bu mücadelede daha üstün bir durumda gözükmeğetedirler. İslâmcılar, İctihad’ı dinsizlik propagandaları yapmakla ve Dr. Abdullah Cevdet başta olmak üzere yazarlarını da dinsizlikle suçlamaktadırlar. Zaman içinde İctihad yazarlarından Celâl Nuri İleri¹³, Batıdan sadece teknoloji transferi yoluyla Batılılaşmayı savunduğu için İctihad ile yolları ayrılmıştır.

İctihad, döneminin serbest bir platformu olarak Batıcılığı savunmak kaydıyla her türlü fikre sayfalarını açmıştır. Bu yazar kadrosu, çok renkli ve zengindir. Ancak en istikrarlı yazar, kurucu Dr. Abdullah Cevdet’tir. İctihad, Anadolu’daki Millî Mücadele’ye ilgisiz kalmıştır. Zira Dr. Abdullah Cevdet, Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın bir destekçisi, Damat Ferit hükümetlerinde iki kez Sıhhiye Umum Müdürü ve İngiliz Muhipleri Cemiyeti’nin beyannâmesini hazırlayanlar arasında bulunduğu için Anadolu’daki Millî Mücadele kazanıldıktan sonra, İctihad’ın ön plana çıkmasını da engellemiştir. Sultan II. Abdülhamid döneminde Batıcılığa yön veren İctihad, Cumhuriyet döneminde fiilî etkinliğini yitirmiştir.

İctihad, Cumhuriyet idaresi döneminde yıllardır savunduğu ilkelerin hayata geçirilmesinde, etkin bir rol oynayamamıştır. Cumhuriyet idaresi, bir zamanlar İctihad’ın savunduğu prensipleri, inkılâplar halinde hayata geçirirken, İctihad ve kurucusu Dr. Abdullah Cevdet, bu olayların içinde destekçilikten öte bir görev ifa edememiştir. Cumhuriyet döneminde İctihad’da çıkan yazılar, Cumhuriyetten önceki dönemde yayımlanan yazılardan karakteristik olarak farklıdır.

İctihad Dergisi, 1932 yılında Dr. Abdullah Cevdet’in vefatına kadar yayımlanmaya devam etmiş ve bu vefattan sonra çıkan 358. sayı ile sona ermiştir.

13 Celal Nuri İleri için bkz. Ülken 1994: 399-408

A- DR. ABDULLAH CEVDET¹⁴

Türk Düşünce Hayatında istikrarlı bir biçimde Batıcılığı savunan ender fikir adamlarından olan Dr. Abdullah Cevdet, 9 Eylül 1869 tarihinde Arapkir’de dünyaya gelmiştir. Dr. Abdullah Cevdet, Arapkir eşrafından Üstad Ömeroğulları ailesine mensuptu ve babası ordudan emekli olmuş olan Hocazâde Elhac Ömer Vasfi Efendi idi. İlköğrenimini Hozat ve Arapkir’de tamamladıktan sonra, ailesi ile birlikte Mamûratül’aziz Askerî Rüşdiyesi’ni bitirmiş ve İstanbul’a gelerek Kuleli Askerî Tıbbiye İdadisi’nde okumuştur. Daha sonra İstanbul’a Askerî Tıbbiyesi’ne kaydolmuştur (1888).

Burada okurken daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti’nin önde gelen isimlerinden olan İbrahim Temo, Hüseyinzâde Ali, Doktor Nazım ve Bahaeddin Şakir ile ünlü filozof Rıza Tevfik ile sınıf veya okul arkadaşlığı yapmıştır. Kürt kökenli bir aileden gelen, ancak etnik ayırıcı bir Kürtçülüğe hayatı boyunca karşı olan Dr. Abdullah Cevdet, bu yıllarda namazında niyazında oldukça dindar birisi olarak tanınmaktadır. İbrahim Temo’nun, teşvikiyle Felix Isnard’ın “Spritualisme et Materialisme” adlı kitabını okumasıyla dine karşı ilk şüpheleri uyanmıştır.

1889 yılında istibdat yönetimine tepki duyan beş arkadaş, Fransız Devrimi’nin 100. yıldönümünde 3 Haziran 1889 gecesini okulun arkasındaki bir kömürlükte hiç ışık olmayan bir ortamda İttihad-ı Osmanî Cemiyeti’ni kurmuşlardır. Daha sonra İttihad ve Terakki Cemiyeti adını alacak bu demerin ilk beş kurucusu, Dr. Abdullah Cevdet, İbrahim Temo, Mehmed Reşid Şahingiray, İshak Sükûti ve Hikmet Emin’dir.

Dr. Abdullah Cevdet, okul yıllarında dindar, sert mizaçlı, kavgacı ve geçimsiz bir imaj çizmiştir. Önce Abdullah adını kullanırken, öğrencilik yıllarında yazdığı yazılarda “Ömer Cevdet” takma adını kullanmasından dolayı, imzasını Abdullah Cevdet olarak atmaya başlamıştır.

Dr. Abdullah Cevdet, öğrenciliği esnasında yaşayan en büyük şairlerden biri olarak nitelendirdiği Abdülhâk Hamid’i Çamlıca’da köşkünde ziyaret etmiş ve ondan çok etkilenmiştir. Abdülhâk Hamid’in teşviki ile şiirlerini toparlayıp kitaplar halinde yayımlamıştır. İlk şiir kitabı, “Hiç”tir (1890). Onu “Tuluat” (1891), “Türbe-yi Masumiyet” (1890) izlemiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, Louis Buchner’in “Matiere et Force” adlı eserini okuduktan sonra, düşünce yapısında büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Bu eserin bir bölümünü “Fizyolociya-yı Tefekkür” adıyla Türkçe’ye tercüme etmiştir. Dr. Abdullah Cevdet, bu dönemde Kari Vogt, Emest Haeckel, Spencer gibi ünlü Batılı fikir adamları ile Namık Kemal,

14 Dr. Abdullah Cevdet’in hayatı için şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Ülken 1994: 246-256; Hanioglu 1988: 90-93; Mardin 1983: 163-183; Abdullah Cevdet... 1932: 5875-5876; Kemal Cenap 1932: 5876-5879; Ebubekir Hazım 1932: 5879-5881; Abdülhâk Hamid 1932: 5883; Lütfi Fikri 1932: 5883-5887; M.Fuad 1932: 5887; Nuri Fehmi 1932: 5888-5889; İsmail Hakkı 1932: 5889-5890; Fuat Hulusi 1932: 5890; Operatör Kazım... 1932: 5891-5892; Celal Nuri 1932: 5892-5893; M. Ferit 1932: 5894; Filorinalı Nazım 1932: 5894; Hüseyinzâde Ali 1932: 5895-5897; Muharrem Zeki 1932: 5897; Abdullah Cevdet Merhumun... 1932: 5898-5899; Biiirhan Şakir 1932 5900-5901.

Recaizâde Mahmud Ekrem, Abdülhâk Hamid ve Halit Ziya'nın etkisi altında kalmıştır. İlk düzyazı edebî eseri olan “Ramazan Bahçeleri”ni 1891’de kaleme almıştır. Edebî anlayışını Menemenlizâde Tahir’in etkilediği söylenilmektedir.

Dr. Abdullah Cevdet, felsefe ve sağlık konularında “Dimağ” (1890), “Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ” ve “Melekât-ı Akliyye” (1894) adlı eserlerini yayımlamıştır. 1894’te “Masumiyet” adlı şiir kitabını neşretmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, 1894’te Askerî Tıbbiye’den olaylı bir şekilde mezun olmuştur. Okuldaki siyasî faaliyetleri sebebiyle soruşturulmuş ve gözaltına alınmıştır. Ancak yargılanmadan serbest bırakılmıştır. Ancak yargılanmadan serbest bırakılmıştır. Mezun olduktan sonra Haydarpaşa Hastanesi’nde, Dr. Diran Acemyan’ın asistanı olarak göz doktoru yardımcısı olmuştur.

Dr. Abdullah Cevdet bu dönemde Andre Chenier, Musset, Lamartine, Françoise Coppee, Ömer Hayyam, Shakespeare, Byron, Daubes, Letoumeau, Le Moynac gibi düşünür ve yazarlardan etkilenmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, geçici görevle 1894 yılında kolera mücadelesi için Diyarbakır’a yollanmıştır. Burada İttihad-ı Osmanî Cemiyeti’nin teşkilâtlanması için çalışmıştır. Bu arada Ziya Gökalp’in bulunduğu bazı kişileri teşkilâta dahil etmiştir. 1894’te “Kolera” adlı eserini yayımladı. Aynı yıl Elazığ’da Büchner’in “Natur und Geist” adlı eserini “Goril” adıyla tercüme ederek neşretmiştir.

İstanbul’a dönünce Ermeni olayları sebebiyle kızgınlaşan hava içinde bazı broşürler yayımlaması üzerine, İstanbul’dan uzaklaştırılmak için Adapazarı Redif Taburu tabipliğine atanmıştır. Ancak bu göreve başlamadan, yayımladığı broşürlerden biri olan İttihad-ı Osmanî ile ilgili bir beyanname yüzünden “erbab-ı fesad”dan kabul olunarak 53 arkadaşıyla birlikte tutuklanmıştır (1895). Ardından Bakanlar Kurulu kararıyla Trablusgarb’a sürülmüştür (1896). Burada bir süre kale zindanında hapsedildikten sonra, Vali Vekili Recep Paşa’nın yaveri Şevket Bey’in gayretleri ile kalede serbest dolaşımına izin verilmiş ve İttihad ve Terakki adını alan İttihad-ı Osmanî 7 numaralı Trablusgarb Şubesi’ne kaydolmuştur. Bu arada Trablusgarb Askerî Hastanesi göz hekimliğine tayin edilmiştir.

Bu görevi esnasında Avrupa’da bulunan Ahmed Rıza ve Mizancı Murad ile gizlice haberleşmiş, bunların yayımladığı Mizan, Meşveret ve Mechveret Supplement Français dergilerine “Bir Kürd” adıyla veya imzasız yazılar yazmıştır.

Bu sırada aynı hastanede çalışan Süleyman Kadara adlı bir hekim tarafından Saray’a gizli faaliyetleri jurnallenmiştir. Bunu haber alan ve Trablusgarb’tan Fizan’a sürülmek üzere olan Dr. Abdullah Cevdet, bir yelkenli ile Tunus’a firar etmiş ve oradan da Fransa’ya geçerek Paris’e gitmiştir (1897).

Avrupa’daki Jön Türkler, bu sırada yol ayrımı içindeydiler. Mizancı Murad’ın Ahmed Celâleddin Paşa ile anlaşarak, İstanbul’a dönmesi üzerine Avrupa’daki İttihad ve Terakki hareketi zor duruma düşmüş ve kararsızlık içinde kalmıştır. Gerçekten de Mizancı Murad’ın İstanbul’a dönmesi, hareketi sarsacak kadar kuvvetli bir sarsıntıya sebep olmuştur. Çaresiz

kalan İttihadçılar, Cenevre’de toparlanmaya çalışan ve liderliğini Ahmed Rıza’nın yaptığı, İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi’nin de aralarında bulunduğu yeni bir teşkilatlanmaya gitmişlerdir.

Dr. Abdullah Cevdet, Cenevre’ye gelip bu yeni gruba dahil olmuştur (1897). Burada cemiyetin yayımladığı “Osmanlı” dergisinin başyazarı olmuştur. Osmanlı dergisi kanalıyla İstanbul’da yönetime karşı etkin bir muhalefet yürütülmüştür. Dr. Abdullah Cevdet, Kahire’de cemiyetçe çıkarılan “Kanun-ı Esasî” ile Romanya’da yayımlanan “Sada-yı Millet” ve Cenevre ve Londra’da çıkan “Kürdistan” dergilerine “Bir Kürd” takma adıyla rejim aleyhtarı yazılar yazmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet, Schiller’in Guillaume Teli’ini tercüme ederek yayımlamıştır (1895). Bu esere yazdığı önsözde, halkı ve aydınları istibdad rejimine karşı harekete geçmeye çağırmaktadır. Bu önsöz daha sonra, “İki Emel” adıyla Kahire’de yayımlanmıştır (1898).

Dr. Abdullah Cevdet, 1897 yılında Fünûn ve Felsefe adlı eserini yayımlamış ve şiirlerini Kahriyat adıyla toplamıştır. Alfieri’nin Della Tirannide adlı eserini “İstibdat” adıyla yayımlamıştır ve Shakespeare’in “Ode” adlı manzumesini çevirmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, Osmanlı dergisinde II. Abdülhamid’in dinî vecibelerini yerine getirmediği için gerçek halife sayılamayacağını iddia etmiştir. Bu yöndeki muhalefetin liderleri arasında yer almıştır. İttihad ve Terakki bu konuda fetvaları, “Fetva-yı Şerife” ve “Mahkeme-yi Kübra” adıyla yayımlamıştır (1895).

1898 yılında Osmanlı dergisi malî güçlükler sebebiyle yayım hayatında zorlanmaya başlamıştır. Malî kaynak sağlayanlar, ya padişahla anlaşıp desteklerini kesmişler ya da padişahın korkusundan destek olamamaktadırlar. Bu arada Dr. Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi de Padişah ile görüşmelere başlamışlardır. Bu girişimi İttihad ve Terakki de desteklemiştir.

Sonunda anlaşma yapılmış ve bu üç yazar, Padişah aleyhine yazı yazmamak kaydıyla 1500’er Frank para aldılar ve 15 altın aylık almaya başladılar. Bu aylık ömür boyu olacaktır. Dr. Abdullah Cevdet, Cenevre’den ayrıldı ve Padişah aleyhine yayım durdurmuştur. Buradan Padişah’ın şahsına bir kartpostal yollamıştır. Bu hareket, Osmanlı Hükümeti’nce protesto edilmiş ve Dr. Abdullah Cevdet Almanya’dan sınır dışı edilmiştir. Paris’e giden Dr. Abdullah Cevdet, burada aylığını almaya devam etmiştir. Ancak Paris Büyükelçisi Münir Paşa, Padişah aleyhine yazı yazmayı gizlice sürdürdüğünü tespit edince tahsisatını kestirmiştir. Bu dönemde Dr. Abdullah Cevdet halk ve cumhuriyet üzerine yazılar yazmaktadır. Bu yazılar tedirginliği, padişah cephesini tekrar anlaşmaya zorlamıştır. Cenevre’ye gelen Abdullah Cevdet, sarayla anlaşarak 15.000 Frank yıllık ile Viyana Büyükelçiliği resmî hekimi olmuştur. Dr. Abdullah Cevdet’i, Büyükelçi Karatodori ikna etmiştir. Ancak bu hareket, İttihatçılar tarafından ihanet olarak kabul edilmiştir. Bu arada İshak Sükûti de Roma Büyükelçiliği hekimi ve Tunalı Hilmi de Madrid Büyükelçiliği’nde kâtip olmuştur (1889). Önceleri ihanet etmediğini belirtmek için maaşlarını teşkilâta yollayan Dr. Abdullah Cevdet, bundan vazgeçince bir kez daha ihanet ile suçlanmıştır. Yazı yazmayacağına dair belge imzaladığı halde, Osmanlı dergisine imzasız yazı yollaması devam etmiştir. Bu sırada

şiiirle uğraşmış ve Avrupa'da seyahatler yapmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet'in siyasî faaliyetlerini gizlice devam ettirdiğini fark eden Viyana sefiri Mahmud Nedim, bunu eleştirince sefire karşı fiilî tecavüzde bulunmuştur. Bunun üzerine Büyükelçilik polise başvurmuş ve sınır dışı edilme kararı Avusturya hükümetince alınmıştır. Parlamenter Pernerstorfer'in gayretlerine rağmen Avusturya'dan çıkarılmıştır (1903). Pressburg'a giden Dr. Abdullah Cevdet, padişaha affı için başvurmuş ve kabul edilmeyince Paris'e gitmiştir. Burada Ahmed Rıza tarafından ihanetle suçlanmış ve İttihatçıların arasına alınmamıştır.

Viyana döneminde Dr. Abdullah Cevdet, "Memoire Presentee au Congres International de l'Education Sociale" (1900), La Lyre Turque (1901),

Les Quatre Trains Maudits et les Âmes Orpheline (1903), Hakkı Tedib (1903, yayımı 1912), Chillon Mahpusu (tercüme 1899), Droit d'Asile en Suisse (1904), Hükümdar ve Edebiyat (1903), Le Bonn'dan Ruh'ül Akvam tercümesi (1900, 1903, 1913), Hamlet (1902) adlı eserleri yayımlanmıştır.

Cenevre'de Edhem Ruhî (Balkan) ile buluşan Dr. Abdullah Cevdet, Osmanlı dergisini yayımlamaya başlamışlardır. Mart 1904'te Cenevre'de Osmanlı İttihad ve İnkılâp Cemiyeti'ni kurmuşlardır. Bu arada Ahmed Celâleddin Paşa'nın maddî yardımıyla 1904'te İctihad dergisini kurmuştur. Bu dergi, İttihadçı hareket içinde ansiklopedist ve kültüre önem veren yegâne dergi olmuştur.

Dr. Abdullah Cevdet, 1904'te "Bir Rüya" adlı Abdülhalim Hikmet adlı saray casusunun provokatör nitelikli eserini bastığı için 1904'te İsviçre'den kovulmuştur. Osmanlı dergisi kapanmış ve İctihad'ın yönetimi Hüseyin Tosun'a intikal etmiştir. 1905'te İstanbul'da giyabında yargılanan Dr. Abdullah Cevdet, ömür boyu kalebentlik cezasına çarptırılmıştır.

1905'te Mısır'a giden Dr. Abdullah Cevdet, Kahire'de İctihad'ı yayımlaya devam etmiştir. Bu sırada Prens Sabahaddin'in grubuna katılarak, Şurâ-yı Osmanî teşkilâtı içinde yer almıştır. Osmanlı hanedanına gerek olmadığı yolundaki yazıları İttihatçıları dahi infiale sürüklemiştir. 1905-1911 yılları arasında Kafkasya'da Müslümanlara Beyanname (1905), Kahriyat II (1904), Ey Zillullah! Sana (1900), Dozy'nin "İslâmiyet Tarihi" tercümesi (1908), Daubrause'nin "Musikî ve Tedavi" tercümeleri (1904), "Macbeth" ve "Julius Caesar" (1904) tercümeleri, Emile Boutmy'nin "Essai d'une Psychologie du Peuple Anglais" adlı eserini "İngiliz Kavimi" adıyla tercümesini (1909) ve "Yaşamak Korkusu" (1909) yayımlamıştır.

Dozy'nin "İslâm Tarihi" adlı eserinin tercümesi yayımlanınca, bu eserde Hz. Peygamber'in hayatının marazi psikoloji ile açıklanması din düşmanı olarak tanınmasına yol açmıştır. Birçok eleştiri yazılmasına sebep olmuştur. Meşihat makamına yapılan şikâyetler sonucu, 17 Şubat 1910'da Bakanlar

Kurulu kitabı yasaklamış, toplatılanların Galata köprüsünden denize atılmasına karar vermiştir.

1910 yılı sonunda İstanbul'a dönen Dr. Abdullah Cevdet, iktidardaki İttihatçılardan

ilgi görememiş, dinci muhalefetin tepkisi ile karşılaşmış ve 1911 'de İctihad'ı İstanbul'da çıkarmaya başlamıştır. Burada "İctihad Evi"ni kurmuştur (1911). Aslında Dr. Abdullah Cevdet, İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularından biri olarak, 1908 ihtilâlinde sonra hemen İstanbul'a dönüp, yeni yönetimde yer alamaması oldukça anlamlıdır. Zira Dr. Abdullah Cevdet'in İttihad ve Terakki'ye dahil ettiği Ziya Gökalp gibi İttihadçı liderlerin ve tümünü tanıdığı İttihadçı kadronun ilgisini çekememiştir.

Dr. Abdullah Cevdet'in Meşrutiyet sonrası ilgi görmemesinin başlıca sebebi, Avrupa'daki faaliyetleri olsa gerektir. Birçok araştırmacı, bunun sebebini, Avrupa'da iken padişah ile anlaşmasına bağlamıştır. Ancak bize göre bu yeterli bir sebep değildir. Zira Tunalı Hilmi, İshak Sükûti gibi birçok başka İttihadçı da padişah ile anlaşmıştır. Dr. Abdullah Cevdet'in ilgi görmemesinin sebebi, karakterinden kaynaklanmaktadır. Çok geçimsiz ve para konusunda aşırı tutumlu olması, en yakın arkadaşlarını bile kırmaktan çekinmemesi ve vefa duygusunun zayıf olması, Dr. Abdullah Cevdet'i önderi olduğu İttihadçı hareket içindeki lider rollerinden uzak tutmuştur. Bu sebeple, kurucusu olduğu İttihad ve Terakki'nin iktidar yollarında iktidardan uzak kalmıştır. Mısır'da iken Prens Sabahaddin'in Adem-i Merkeziyetçileri ile ilişkisi, İttihatçılardan iktidarı ele geçiren Talat-Enver-Cemal triumvirasının şüphesini çekmiştir. 1913'te Mahmud Şevket Paşa suikastı sebebiyle, İttihad ve Terakki içindeki Prens Sabahaddinci muhalefeti de tepeleyen bu üçlü, Dr. Abdullah Cevdet'e şüphe ile yaklaşmışlardır. Zaman zaman İctihad'a malî desteklerde bulunsalar da, Dozy'nin "İslâmiyet Tarihi"ni çevirip yayınlaması, İslamcılar ile arasını açmıştır. Bundan sonra İslâmcılar ve din uleması ile bitip tükenmek bilmeyen bir polemik başlamıştır. İslamcılar, Dr. Abdullah Cevdet'i defalarca şikâyet ederek İctihad'ı kapattırmışlardır. Sonunda örfî idare, Birinci Dünya Savaşı esnasında İctihad'ı tatil etmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, İttihad ve Terakki iktidarından beklediğini bulamayınca, muhalefete başlamıştır. İlginçtir ki, bu muhalefette dövüştüğü İslâmcılarla da zaman zaman işbirliği yapmaktan çekinmemiştir. 1910 yılında kurulan Osmanlı Demokrat Fırkası'nın Başkan yardımcısı olunca, İttihatçılarla yolu iyice ayrılmıştır. Bu partinin yayın organı olan "Genç Türk, "Selâmet-i Umumiye", "Azad" ve "Türkiye" gazete ve dergilerine yazılar yazmıştır. Bu parti daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası ile birleşmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, İstanbul'a döndükten sonra, "Fenn-i Ruh" adlı eserini (1913), Weber'in "Asırların Panaroması"nm tercümesini Gustave Le Bonn'un "Les Aphorismos des Temps Presents" adlı eserini "Asrımızın Nusus- ı Felsefesi" adıyla tercümesini yayımlamıştır. Ayrıca Rıza Tevfik ile birlikte Ömer Hayyam'ın "Rubaiyyat"ını çevirip neşretmiştir (1914). Daha sonra Gustave Le Bonn'dan "Enseignement Psychologique de la Guerre Europeene" adlı eserini "Avrupa Harbi'nden Alınan Psikolociyaî Dersler" adıyla çevirmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, İslâmcılar ile mücadelesi sebebiyle çok sıkıntı çekmiştir. İctihad, Şeyhülislâmlık, Adliye Nezareti ve Babıali'ye yapılan müteaddit başvurular ile defalarca kapatılmıştır. 1913'te Cehd adıyla, daha sonra da İshad, İştihad ve Alem-i Ticaret ve Sanayii adlarıyla yayımlanmıştır. İlk olarak 28 Mart 1913'te kapatılmıştır. Sonra 6 Nisan 1913'te İctihad adıyla, 6 Nisan 1913'te Cehd adıyla, 27 Eylül 1913'te İshad adıyla yayımı durdurulmuştur. 16 Ekim 1913'te adı ne olursa olsun Sıkıyönetimce toplatılmasına karar verilmiştir. 30 Aralık 1913'te tekrar kapatılmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet, üzerinde yoğunlaşan baskılar sebebiyle yurtdışına kaçmak istemiştir. Bu amaçla rejim muhaliflerinin toplandığı İsviçre'ye sığınmak istemişse de daha önce İsviçre'den sınır dışı edildiğinden İsviçre Hükümetince reddedilmiştir (1912). Bu yüzden mevcut İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olan Halk Gazetesinde başyazarlık yaparak, iktidarla ilişkilerini düzeltmeye çalışmıştır (1912). Ancak bu çabası da başarılı olamamış, mevcut iktidarı tenkitten vazgeçememiştir.

1912 yılında İctihad'da bir rol ayırımı olmuştur. İctihad'ın önemli yazarlarından Kılıçzâde Hakkı ve Celal Nuri ile Dr. Abdullah Cevdet'in yolları ayrılmıştır. Dr. Abdullah Cevdet, Balkan yenilgisinden sonra tek kurtuluş reçetesi olarak, Batıdan her şeyin tamamen alınmasını, Batı ile aynılaşmayı, tam Batıcılığı savunmaya başlamıştır. Celal Nuri ise buna karşı çıkmış ve öz değerlerin muhafazası yoluyla kısmî bir Batıcılığı savunmuştur. Bu ise Batıcılar arasında iki grubun oluşmasına yol açmıştır. Bunlar tam Garpçılar ve kısmî Garpçılardır. Dr. Abdullah Cevdet, tam Garpçıların lideri konumuna yükselmiştir.

İctihad, 13 Şubat 1915 yılında yayımını durdurmuştur. Zira Dr. Abdullah Cevdet, iktidarı eleştirirken dozu kaçırınca İttihadçılar tarafından ölümlü tehdit edilmiştir. 1915-1918 yılları arasında sessiz kalan Dr. Abdullah Cevdet, 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşmasından sonra yazılara başlamıştır. Mart-Haziran 1918 tarihlerinde İkdam gazetesine imzasız yazılar yazmışsa da, durumun İttihadçılarca haber alınması üzerine yazıları kesmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, Shakespeare'in Kral Lear adlı eserini 1917'de tercüme edip yayımlamıştır. Ateşkes ilânı ile siyaset sahnesine dönen Dr. Abdullah Cevdet, 1 Kasım 1918'de İctihad'ı yeniden yayımlamıştır. Ancak İctihad, bu dönemde Batıcılıktan çok İttihadçı düşmanlığı yapmaktadır. Dr. Abdullah Cevdet, Serbesti ve Türkçe Yeni İstanbul gazetelerinde bu düşmanlığı sürdürmektedir. Bu arada İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nin nizamnamesini hazırlayanlar arasında yer almıştır. Ancak üye olmamıştır. Ancak bu durum ileride muhaliflerince kullanılmıştır. Kürt Teali Cemiyeti'nin faaliyetlerine katılmış, ancak etnik ayrımcılık mahiyetinde Kürtçülük yapmamıştır. Daha önce Meşrutiyet devrinde "Roj-ı Kürd"¹ ve "Hetav-ı Kürd" dergilerine yazdığı gibi, Mütareke döneminde de "Jin" dergi ve gazetesinde aynı görüşleri savunmuştur. Bu sebeple İngiliz mandası altında özerk Kürdistan hayali ile yaşayan Kürtçülere de yaranamamıştır.

30 Mart 1919'da Sıhhiye Umum Müdürü olmuştur. Ancak İctihad'da çıkan yazılar, dini zayıflatıcı olarak nitelendirilince beş ay sonra azledilmiştir. Ancak Hürriyet ve İtilâf hükümetince 20 Mayıs 1920'de tekrar aynı göreve atanmıştır. Yine beş ay sonra azledilmiştir. İctihad, dini tezyif ettiği için 10 Mart 1919'da kapatılmıştır. Defalarca kapatılan dergi yayımını durdurmak zorunda kalmıştır. Bu arada Dr. Abdullah Cevdet, Yirminci Asır adlı gazetede yazı yazmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet, İctihad'da İslâmiyet yerine yeni bir din olarak Bahaîliği önerince hakkında dava açılmıştır. 20 Nisan 1922'de iki yıl hapse mahkum edilmiştir. Dava temyizce bozulmuştur. Dava ancak 30 Aralık 1926'da peygamberlere fena ifade kullanmanın Ceza kanunundan çıkarılması ile düşmüştür.

23 Kasım 1922'de yeniden yayımlanmaya başlayan İctihad, İstiklâl Harbi'ni

methetmektedir. Mustafa Kemal ve İsmet Paşa'yı öven yazılar çıkmıştır. Ancak bu tavır, işgal dönemindeki tutumu, Kürtçü ve İngiliz yanlısı hareketleri ile mimlenen Dr. Abdullah Cevdet'in Âlî Heyetçe kamu hizmetinden yasaklanmasına engel olamamıştır. Dr. Abdullah Cevdet, yaptığı itirazlardan sonuç alamamıştır.

1924 yılının Aralık ayında boşalan Elazığ milletvekilliği için Mustafa Kemal Paşa tarafından Ankara'ya çağırılmıştır. Ancak Dr. Abdullah Cevdet, bu fırsatı iyi değerlendirememiştir. Zira Mustafa Kemal Paşa, iyi bir îctihad okuydu. Ancak dinci basın, Anadolu'daki nüfus politikası ile ilgili değişik görüşlerini Avrupa'dan damızlık erkek celbi olarak kamuoyuna sununca, milletvekilliğinden vazgeçilmiştir. Bundan sonra Abdullah Cevdet'in iktidarda mevkii talebi veya bu yönde kendisine bir teklif olmamıştır.

1923-1932 dönemi Dr. Abdullah Cevdet için acı bir dönemdir. Zira daha önce savunduğu kadın hakları, laiklik, Latin alfabesi gibi Batıcı adımların birer birer devrimler olarak atıldığını görmekte, ancak bunların uygulanışında rol alamamaktadır. Bu durum, Dr. Abdullah Cevdet içe kapanmasına ve kendini ilmi yayınlara adanmasına yol açmıştır. Gustave Le Bonn'un «Hier et Demain»ı «Dün ve Yarın» ve «Psychologie des Foules»ı «İlm-i Ruh-ı İctimaî» (1924) adıyla yayımlanmıştır. Baron Motom'un L'Oeuvre de Gustave Le Bonn adlı eserini çevirmiştir. Ömer Beyse'den “Amerika Tıbbiye Usûlleri” (1926), Jean Marie Guyau'dan “Terbiye ve Veraset”i (1926), Novicow'dan “Harp ve Sözde İyilikler” (Çevrilmiş 1915, yayımı 1925), Rahip Meslier'den “Le Bonn Sens”i “Akl-ı Selim” (1926) adıyla çevirmiştir. Guyau'nun “Bir Filozofun Şiirleri” (1929) ve Le Bonn'un “Amelî Ruhiyat”ını (1931) çevirip yayımlamıştır.

1932 yılında 63 yaşında iken İctihad Evi'nde geçirdiği bir rahatsızlık sonucu hayata gözlerini kapamıştır. Ölümü üzerine İctihad 358 sayısı ile yayın hayatını tamamlamıştır.

Dr. Abdullah Cevdet, kelimenin tam anlamıyla bir muhalifti. Önce II. Abdülhamid'e, sonra Meşrutiyeti ilân eden İctihadcılara muhalefet etmiştir. Hayatı maceralı bir biçimde geçmiştir. En istikrarlı yanı, 1904-1932 yılları arasında 28 yıl ve 358 sayı yayımlanan İctihad dergisidir. Bu dergide, kitap ve diğer makalelerinde tam Garpcılığı hiç durmadan savunmuştur. Son dönem Osmanlı aydınlarının tipik örneklerinden biri olan Dr. Abdullah Cevdet, tam Batıcılık ile Cumhuriyete ışık tutmuştur.

DR. ABDULLAH CEVDET'İN ESERLERİ

-Telif Eserleri:

-Hiç, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1307 (1889), 24 af.

-Dimağ: Dimağ ile Ruh arasındaki Münasebat-ı Fenniyyeyi Tedkik, Sahib ve Naşiri Vatan Kütüphanesi Sahibi Ohannes Ferid, İstepan Matbaası, İstanbul, 1308 (1890), 46 sf,

-Fizyolociya-i Tefekkür: Mehazımın Esası C (K) raft und Stoff Unvanlı Kitabın Tefekkür Bahsidir, İstepan Matbaası, İstanbul, 1308 (1890), 72 af

-Ramazan Bağçesi: Tabi' ve Naşiri Ohannes Ferid, Dersaadet,

1308 (1890), 29 sf

-Tulûat, Alem Matbaası, İstanbul, 130 S (1890), 80 af

-Türbe-i Ma'sumiyet, Sahib ve Naşiri Vatan Kütübhanesi Sahibi Ohannes Ferid. İstapan Matbaası, İstanbul, 1308 (1890), 36 sf

-Fünûn ve Felsefe, Tarih-i Tesvid, 1309 (1891), Taş Basma, (Cenevre), (1897), 31 sf

-Ma'sumiyet, İstapan Matbaası, İstanbul, 1311(1893), 45 sf.

-Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimağ ve Melekât-ı Akliye, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1312, 232 sf

-Mahkeme-i Kübra, Taş Basma (Paris), 1313(1895), 21 sf. (Tab'-ı Sani, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908)

-Ulema-yı İslâm Enarallahu Berahinuhum Tarafından Verilen Fetva-yı Şerife, (Fetvalar Şakir Hoca tarafından verilmiştir), Tab'-ı Sani, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1325, 22 af. (İlk Baskı Meşveret Matbaası, Cenevre, 1314 (1896).

-Kahriyat (I), Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, (Cenevre), 1315 (1897), 64 af.

-İki Emel, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Mısır-el-Kahire, 1316 (1898), 32 sf. (İkinci Baskı, Mısır 1906; 3.Baskı, İstanbul 1912; 4.Baskı,

İstanbul, 1914)

-De La Necessite d'Une Ecole Pour les Educateurs Sociaux: Memoire Presente au Congres interaational de l'Education sociale, Tenu a l'Exposition universelle de Paris du, 26 au 30 Septembre 1900, Paris, 1900, 40 af.

-Fievre d'âme, Paris-Vienna, 1901, 132 .

-İklil-i Matem, Taş Basma (Viyana), 1901, 27 sf.

-Elegie, Vienna, 1902, 1 sf.

-La Lyre Turque, Paris-Vienna, 1902, 187 sf.

-Über die Erziehung der Lehrer, Almanca'ya Tercüme:

Eisenschiml, Wien, 1902, 48 af.

-Hadd-ı Te'dib Ahmed Rıza Bey'e Açık Mektub, Tab'-ı Sani,

Naşiri: İzmirli Mehmed Şükrü, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1912, 72 af. (İlk Baskı Paris 1903)

-Les Quatrians Maudits et les reves orphelins, Libraire de la Plume, Paris, 1903,173 sf.

-Reponse au Journal de Geneve (Cenevre), 1904, 2 af.

-La Vengeance Doree, Imprimerie Internationale, Geneve, 1904, 26 sf

-Droit d'Asile en Suisse, Imprimerie Internationale, Geneve, 1905,74 af

-Rafale de Parfums, Imprimerie Internationale, Geneve, 1905, 132 sf.

-Fünûn ve Felsefe (2), Matbaa-i İctihad, Mısır, 1906, 49 sf

-İkaz-ı Müslim, (Muhammed Ghuri'den uyarlama), Matbaa-i İctihad, Mısır, 1906, 157 sf.

-Kahriyat (2), Matbaa-i İctihad, Mısır, 1906(1908), 128 sf.

-Uyanınız! Uyanınız!, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1907, 36 sf. (İkinci Tab: 1908 Mısır)

-Viola Semper Florens: Sonnets, Imprimerie Internationale, Caire, 1908, 79 sf.

-Yaşamak Korkusu, Kütübhan-e-i Cihan, İstanbul, 1326 (1908), 24 sf

-Bir Hutbe Hemşehrilerime, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1909,16 sf.

-İstanbul'da Köpekler, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1909,16 sf.

-Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sanihaları, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1328 (1910)

-Fenn-i Ruh: Dimağ ve Ruh-Tefekkür-Vicdan-Dimağ ve Tefekkür, Matbaa- i İctihad, İstanbul, 1911, 136 af.

-Dimağ ve Melekât-ı Akliyenin Fizyolociya ve Hıfzıssıhhası, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1333(1914)—1335(1916) (Dış Kapakta 1335—1337), 478 sf.

-Discours prononcé le 20 Août 1920 par le Dr. Abdullah Djevdet Bey, Directeur Général de l'Office Sanitaire, à l'inauguration de l'hôpital Américain fondé récemment à Tarchi-Capou, İstanbul, 1920, 1 sf.

-Cihan-ı İslâma Dair Bir Nazar-ı Tarihi ve Felsefi, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1922, 32 sf.

-Mükemmel ve Resimli Adâb-ı Muaşeret Rehberi, Yeni Matbaa İstanbul, 1927, 523 sf

-Muhtelif İzdivaçlar, İstanbul, 1928, 4 sf.

-Karlı Dağdan Ses, İctihad'ın Kitapları, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1931, 183 sf.

-Düşünen Musikî, İctihad'ın Kitapları, İstanbul, 1932, 34 sf.

-Tercüme ve Deneme Eserleri

-Ludwig Büchner, Goril (Natur und Geist), Matbaa-i Vilayet (Mamuret-el- Aziz), 1311(1893), 57 af.

-(Johann Friedrich Von) Schiller, Guillaume Tell, Typo-lith. A.Costagliola, Mısır-el-Kahire, 1314 (1896), 165 af.

-William Shakespeare, Ode, Taş Basma, Cenevre, 1898, 1 sf.

-Alfieri, V., İstibdad (Della Tyrannia), Osmanlı ittihad ve Terakki Cemiyeti Matbaası, Cenevre, 1317(1899), 314 sf. (İkinci Baskı, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908, Dış Kapak 1909)

-Lord Byron, Chillon Mahbusu (The Prisoner of Chillon), Matbaa-i İctihad, Cenevre, 1904, 38 sf.

-Alfieri, V., Hükümdar ve Edebiyat (Del principe e delle lettere), Matbaa-i İctihad, Cenevre, 1905 (Dış Kapak, Mısır 1906), 336 af.

-Gustave Le Bonn, Ruhü'I-Akvam (Les lois psychologiques de l'Evolution des Peuples), Matbaa-i İctihad, Mısır 1907, 308 sf- (2. Baskı Matbaa-i İctihad, İstanbul 1913)

-R(einhardt) Dozy, Tarih-i İslâmiyet (Essai sur l'histoire de l'İslamisme), Cild-i Evvel, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908, 334 sf., Cild-i Sanî, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908 (1909), 388 sf.

-William Shakespeare, Hamlet, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1908, 44 af.

-William Shakespeare, Julius Caesar, Naşiri: Kütübhan-e-i Cihan, Sahibi Mihran, Matbaa-i İctihad, Mısır 1908 (Dış kapak: Matbaa-i Cihan, Dersaadet 1909), 165 af.

-Emile Boutmy, İngiliz Kavmi (Essai d'une Psychologie Politique du Peuple Anglais),

Kitab-ı Evvel, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1909, 100 sf., Dördüncü Kitab, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1912, 387 sf.).

-William Shakespeare, Macbeth, Matbaa-i İctihad, Mısır, 1909, 159 sf.

-Sanfani, Tıbbiyeli ve Nişanlısı Yahud Mekârim-i Ahlâkiyesiz Din, Dinsiz Mekârim-i Ahlâkiye (Baskıya Hazırlayan. Abdullah Cevdet), Naşiri: İktbal Kütübhanesi Sahibi Hüseyin, Vilâyet Matbaası, İstanbul, 1928 (İlk Baskı, Matbaa-i İctihad, Mütercim. A. Vefa, İstanbul 1329 (1911), 64 sf.).

-J(Z). Weber, Asırların Panoraması Yahud Tarih-i Kainata Bir Nazar, Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1913, 236—II sf.

-Gustave Le Bonn, Asrımızın Nusus-u Felsefiyesi (Les aphorismes du temps présent), Matbaa-i İctihad, İstanbul, 1914, 184 sf.

-Ömer Kayyam, Rubaiyat-ı Hayyam ve Türkçe'ye Tercümelere, 2.

Tab', Naşiri: İktbal Kütübhanesi Sahibi Hüseyin, Matbaa-i Şirket-i Mürettibiye, İstanbul, 1926, 454 sf. (İlk baskı: İstanbul 1914, 88 sf.)

-William Shakespeare, Kral Lear, Kütübhanesi-i İctihad, 1917, 190 sf.

-Gustave Le Bonn, Avrupa Harbinden Alınan Psikolociyâ Dersler, (Enseignements psychologiques de la guerre eurapéenne), Naşiri: İlyas, Kanaat Matbaası, İstanbul, 1918, 715 sf.

-Mevlana Celâleddin-i Rumî, Dilmesti-i Mevlana, Matbaa-i İctihad,

Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1921, 128 sf.

-William Shakespeare, Antuan ve Kleopatra, Tabi ve Naşiri: Aktör Hüseyin Vedad, Matbaa-i Necm-i İstikbâl, İstanbul, 1921, 223 sf.

-Gustave Le Bonn, Dün ve Yarın, (Hier et demain), Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1924, 264 sf.

-Gustave Le Bonn, İlm-i Ruh-u İçtimaî (Psychologie des Foules), Âmedî Matbaası, İstanbul, 1924, 287 sf.

-(Voltaire), Rahip Meslier'nin Vasiyetnamesi Hakkında, (Testament de Jean Meslier), Tabi ve Naşiri: Cemiyet Kütübhanesi, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1924, 64 sf.

-Omer Buyse, Umumî ve Âli Amerika Terbiye Usul 1 eri, (Methodes Américaines d'Education générale et technique), Matbaa-i Amire, İstanbul, 1925-1926, Cild: I-III, 610—384—381 sf.

-Le Baron Motono, Bir Zekâ-i Feyyâz, (L'Oeuvre de Gustave Le Bonn, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul, 1925.

-Jean-Marie Guyau, Terbiye ve Veraset, (Education et Hérédité), Millî Matbaa, İstanbul, 1927, 560 af.

-J(acques) Novicow, Harp ve Sözde İyilikleri, (La guerre et ses prétendus bienfaits)-Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1927, 319 sf.

-(Baron Holbach), Akl-ı Selim, (Le bon sens ou Idées naturel- les opposées aux idées sumaturelles, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul, 1928, 536 sf. (Tabi ve Naşiri Dr. Abdil Hüsnü), İkinci baskı, Devlet Matbaası, İstanbul, 1929, 548 sf..

-Jean-Marie Guyau, Bir Filozofun Şiirleri, (Vers d'un philosophe), Devlet Matbaası, İstanbul, 1930,262 af.

-Gustave Le Bonn, Amelî Ruhhiyyat, (Les aphorismes du temps presence), İctihad'ın Kitapları, İstanbul, 1931, 223 sf. (24)

B- İCTİHAD DERGİSİ

İctihad Dergisi'nin 28 yıl süren yayın hayatı boyunca binlerce sayfa süren malzemesinin tetkikini yaparken en büyük problem hiç kuşkusuz makalelerin seçim konusu olmuştur. Zira her makale, halkı aydınlatma ve okuyucuyu şuurlandırma amacıyla kaleme alındığı, yeni bir hayat modeli olarak Batıcılığı önerdiği için büyük kıymeti haizdir. Ancak bir Doktora tezinin kapsamında bunların her birinden sadece birer cümle ile bahsetmek bile büyük bir yekûn tutacaktır. Lewis , "Ortadoğu" adlı eserinin önsözünde "Zengin, değişken ve canlı bir belgenin iki bin yıllık tarihini bir cilt içinde vermek, onun taşıdığı önemin büyük bir kısmını göz ardı etmektir. Bölgeyi araştıran her araştırmacı bu konuda kendi seçimini kendi yapar. Bende kaçınılmaz olarak kişisel olan kendi seçimimi yaptım. En karakteristik bulduğum olaylara, en öğretici kişilere, olaylara, eğilimlere ve başarılarla gerekli önemi vermeye çalıştım. Bunda ne kadar başarılı olduğuma okur karar verecektir"¹⁵ diye yazmaktadır. Tezimizde de benzer bir metot izlenmiştir.

Dr. Abdullah Cevdet, İctihad'ın yayımlanması münasebetiyle kaleme aldığı yazısında, İctihad'ın İsviçre'de yayıma başladığını belirterek, dergide yayımlanan yazı ve fikirlerden yalnızca yazarların sorumlu olduğunu, İctihad'ın çeşitli görüşlerin arenası olarak düşünüldüğünü, bu ortamın Osmanlı ülkesinde mevcut olmaması sebebiyle İsviçre'de yayıma başladığını yazmaktadır.¹⁶

Dr. Abdullah Cevdet, İctihad dergisinin her çeşit fikrin yayınlanabileceğini, hatta birbirine tamamen zıt olan fikirlerin bir arenası olduğunu söylemektedir. Birçok yazı, birbirine muhalif niteliktedir. Dr. Abdullah Cevdet, bunun tabii olduğunu, ancak bazılarının

15 Lewis, bkz. 2000, VII

16 Abdullah, Cevdet, bkz. 1940b, 1-2

bu durumu anlamadığını söylemektedir.¹⁷

Dr. Abdullah Cevdet, İctihad'ın yayımlanış hikayesini İctihad'ın 158. sayısında anlatmıştır:

“Ben ‘İctihad’ matbaasını İsviçre’nin ‘Cenevre’ şehrinde ‘Rue Roseraie No:2’de tesis ettim. Yalnız İctihad mecmuasını ve İctihad Kütüphanesi kitaplarını tab’ etmekle koca bir matbaa meşgul ve muammer olamazdı; hariçten şehir işleri, ticaret-i evrak matbaası da yapmak lazım idi. Bizim orada hükümetimiz yoktu. Hükümetimizin oradaki mümessilleri de, hükümet matbaalarından aldıkları talimat mucibince mümkün olduğu kadar imhamıza memur idi. Biz bu halde himâyeyi ve müdafaa-ı nefsi, işlerimizin temizliğinden, vaad ettiğimiz zamanda siparişi teslim edebilmekten ve yerli matbaalarından yüzde on ve hatta yirmi nispetinde ucuz yapmaktan bekleyebilirdik. Böyle yaptık ve bu sayede yüzlerce yerli matbaa arasında yaşadık. ‘Adab ve Usul-i Muaşeret’ adlı bir kitaba yazdığım uzun bir mukaddime de söylediğim veçhile iyinin yegâne ve hakikî rakibi daha iyidir. Ucuzun da yegâne ve hakikî daha ucuzdur.”¹⁸

İctihad Dergisi, içindeki yazılardan anlaşılacağı üzere ansiklopedik bir özellik taşımaktadır. Çok çeşitli konularda çok değişik bilgileri ihtiva eden İctihad, okuyucuyu bilgilendirmeyi amaç edinmiştir. Buradan hareketle İctihad’a yazı yazan ve İctihad yayımlan arasında kitapları yayımlanan yazarları, M. Naci ansiklopedist olarak kabul etmektedir.¹⁹

İctihad Dergisi’nin 1. sayısı, Cenevre’de 1 Eylül 1904’te 17 sayfa olarak Matbaa-ı İctihad tarafından Abdullah Cevdet’in idaresinde yayımlanmıştır. Derginin aylık olduğu belirtilmektedir. 2. sayı Kanun-i Sani 1905’te Dr. Abdullah Cevdet’in Cenevre’den sınır dışı edilmek istenmesi sebebiyle 2 ay gecikmeli olarak yayımlanmıştır ve 16 sayfadır. 3. sayı, Şubat 1905’te 16 sayfa; 4. sayı, Mart 1905’te 17 sayfa olarak yayımlanmıştır. 4. sayıda, derginin idaresinin Hüseyin Tosun’a verildiği açıklanmış ve o güne kadar l’den başlayan dergi sayfaları, 5. sayıdan itibaren 65’ten başlatılarak devam ettirilmiştir. 9. sayıda, matbaa Kahire’ye nakledilmiştir. 9. ve 10. sayılar gecikmeli olarak birlikte çıkmıştır. 13. sayıda yeniden dergi 1. sayı olarak yayımlanmış ve bu durum, 11 sayı devam etmiştir. 13. sayı bütün aramalara rağmen bulunamamıştır. 9 (21). Sayı, 1909 tarihli olup, tarihi yanlıştır. İlk 23 sayı aylık olup, Rumî değil Miladî olarak tarihlendirilmiştir. 8. sayıda Kanun-i Esasî’nin ilânına yönelik şenliklerden bahsedilmektedir.

İctihad Dergisi, 24. sayıdan itibaren 15 günde bir yayımlanmaya başlamıştır. Dergi her ayın Miladî 14. ve 28. günü (Rumi 1. ve 15. günü) çıkmaktadır. 24. sayı ile beraber, matbaa İstanbul’a nakl olunmuştur. Ancak bu 24. Sayı, kütüphanelerde bulunmamaktadır. 33. sayıda İtalyanların, Trablusgarb’ı işgal etmeleri üzerinde durulmuştur. 49. sayı, 15 günlük gecikme ile 1. Teşrin-i Evvel 1327’de / 14 Temmuz 1911 ’de yayımlanmıştır.

İctihad Dergisi, 50. sayıdan itibaren haftalık olmuş ve Perşembe günleri yayımlanmaya başlamıştır. 21 Mart 1329/3 Nisan 1913 tarihli 59. sayı, derginin hükümetçe kapatılmasından

17 Abdullah, Cevdet, bkz. 1329f, 1898

18 Abdullah, Cevdet, bkz. 1923f, 3245

19 M. Naci, bkz. 1329b, 1876-1877

dolayı Cehd adıyla çıkmış ve yine tatil edilmiştir. 15 gün sonra 4 Nisan 1329/ 17 Nisan 1913'te 60. sayı İctihad adıyla yayımlanabilmiştir. 18 Nisan 1329/ 1 Mayıs 1913 tarihli 62. sayıda, müdir-i Murahhaslığa İlhami Safa getirilmiştir. 30 Mayıs 1329/ 12 Haziran 1913 tarihli 68. sayıdaki "Devâ-yı Katî" adlı makaleden dolayı dergi kapatılmıştır. Dergi ancak 27 Haziran 1329/ 10 Temmuz 1913 tarihinde 69. sayı ile tekrar neşriyata başlayabilmiştir.

15 Aralık 1329/ 28 Aralık 1913 tarihli 76. sayıda çıkan "Yunus Hoca" adlı hikaye yüzünden İctihad Dergisi kapatılmıştır. 29 Aralık 1329/ 11 Eylül 1913 tarihli 78. ve 5 Eylül 1329/ 18 Eylül 1913 tarihli 79. sayıları "İşhad" adıyla çıkarılabilmektedir. 12 Eylül 1329/25 Eylül 1913 tarihli 80. sayıda Veliahd İzzeddin Efendi ile yapılan bir mülakatın yayımlanması sebebiyle İctihad Dergisi'nin yayımı durdurulmuştur. Dergi, ancak 21 Teşrin-i Sani 1329/ 4 Kanun-ı Evvel 1913 tarihli 81. sayı ile neşriyata devam edebilmiştir.

23 Kanun-ı Sani 1329/5 Şubat 1914 tarihli 90. Sayıdan itibaren 3 sayı boyunca "İştihad" adıyla yayımlanmıştır.

12. Sayıda 179. sayfadan sonra gelen sayfaya 4 ve 5 numaralan verilmiş, daha sonraki sayfa ise 182 olarak numaralandırılmıştır. 184. ve 185. sayfalara ise 8 ve 9 numaralan verilmiştir. 12. sayıdan sonra, numaralandırma yeniden başlamış ve sayfa numarası 1. olarak gösterilmiştir. 2 (14) sayılı nüsha ise 217 numaralı sayfa ile başlamıştır

6 (18) sayı 352. sayfa ile bittiği halde 7 (19) numaralı İctihad Dergisi, 253. sayfa ile başlamıştır. Bu, muhtemelen bir matbaa hatasıdır. 9 (21) numaralı İctihad'da 332. sayfadan sonra 233. sayfa gelmektedir. 10 (22) numaralı İctihad, 349. sayfadan başlamaktadır.

9 (21) numaralı İctihad ile 10 (22) numaralı İctihad arasında bir tarih değişikliği vardır. 8 numaralı sayı, Haziran 1908 tarihini taşımakta iken, 9 numaralı İctihad, Mart 1909 ve 10 numaralı dergi ise, Temmuz 1908 tarihinde yayımlanmıştır.

İlk çıktığı zaman aylık olan İctihad Dergisi, "Serbest Mecmua-i Osmaniye ve İslâmiye" alt başlığı, 3 numaralı sayıda "Serbest Mecmua-i İslâmiye" ve 9 (21) numaralı sayıda "Serbest Mecmua-i İlmiye ve Edebiye" şekline dönüşmüştür.

24 numaralı sayıdan itibaren 15 günlük çıkan derginin, "Fennî, İctimaî, Edebî, Siyasî Mecmua" olan alt başlık yazısı, 26 numaralı sayıda "Fennî, İctimaî, Edebî Mecmua" ve 29 numaralı sayıda "İktisadî, İctimai, Edebî Mecmua" şeklini almıştır.

50 numaralı sayıdan itibaren, haftada bir gün ve Perşembe günü yayımlanmaya başlayan İctihad'ın başlık alt yazısı "Hürriyet-i Fikriyeye Hâdim, Perşembe Günleri Neşredilir, İktisadî, İctimaî, Edebî Mecmua"dır.

48 ve 49 numaralı dergiler arasında sebebi bilinmeyen bir gecikme vardır. 58 numaralı sayıda Kılıçzâde Hakkı Bey'in "İlan-ı Harp" adlı makalesi İctihad'ı kapattırması ve 59 numaralı dergi Cehd adıyla çıkmıştır. Bir hanımın teseddür aleyhindeki bir yazısı yüzünden Cehd de kapatılmıştır. Dergi 21 Mart 1329/ 3 Nisan 1913'ten 4 Nisan 1329/ 17 Nisan 1913'e dek kapalı kalmıştır.

68 numaralı dergide yayımlanan Süleyman Nazif'in "Deva-yı Katl" adlı makalesi yüzünden 27 gün yayımı durdurulan İctihad, 69. sayıda tekrar İctihad adıyla çıkmıştır.

77 numaralı sayıda yer alan Kılıçzâde Hakkı'nın "Yunus Hoca" adlı hikayesi yüzünden dergi tekrar kapatılmıştır. Bu sebeple 78, 79, 80 numaralı sayılar "İşhad" adıyla yayımlanmıştır.

80 numaralı İctihad'daki Abdullah Cevdet'in "Veliht İzzeddin Efendi Hazretleri ile Mülakat" ı dergiyi iki ay kapattırması; 90, 91, 92 numaralı sayılar "İştihad" adıyla yayımlanmıştır.

Server Bedii adı, takma ad olarak haftaneme adıyla yayımlanan bölümde önce İlhami Safa, sonra da kardeşi Peyami Safa tarafından kullanılmıştır.

Orhan Rıza, Orhan Rıza Aktuna değil Dr. Orhan Rıza'dır. Dergideki şiirler Yusuf Ziya Ortaç'a, "İngiltere'de Gazeteciliğin Sûret-i Tekamülü" adlı makalede ise başka bir Dr. Yusuf Ziya'ya aittir.

Dr. Abdullah Cevdet, İctihad'ın 50. Sayısında yayıma başlayışının dördüncü yıldönümü münasebetiyle kaleme aldığı yazısında İctihad'ın Batıcı düşüncenin sözcüsü olmasından, Meşrutiyetin gelmesi ile beraber Batılılaşmasının gelişiminden bahsetmektedir. İctihad'ın her görüşe açık bir platform olduğu vurgulanmaktadır.²⁰

İctihad Dergisi', 264 numaralı sayısına kadar (1928) Arap harfleri ile daha sonra Latin harfleri ile neşredilmiştir. 228 numaralı sayıdan itibaren "sihhî" ve 235 numaralı sayıdan itibaren "sanaî" başlıkları alarak, ana başlığın altında "İlmî, Edebî, İktisadî, Sanaî, Sihhî Mecmuadır" ibaresini taşımıştır. 200 numaralı sayı, 3909-3924 sayfa numaralı olması gerekirken 3009-3024 şeklinde numaralandırılmış, ancak 201 numaralı sayı 3925. sayfa numarasından başlamıştır. 212 numaralı sayı 4116. sayfa numarası ile bitmesine rağmen, 213 numaralı sayı 4113. Sayfa numarası ile başlayıp 4128 sayfa numarası ile bitmiştir. 214 numaralı sayı 4127 sayfa numarası ile başlamıştır. 215 numaralı sayı 4149 sayfa numarası ile başlaması gerekirken 4143 sayfa numarası ile başlamıştır.

219 numaralı sayıdaki 4221-4222 sayfa numaralı sayfeler, 4121-4122 olarak numaralandırılmıştır. 224 numaralı sayıda 4302. sahifeye 4402 şeklinde yanlış numara verilmiştir. 235 numaralı sayı, 4478 sayfa numarası ile bitmesine rağmen, 236 numaralı sayı 4487 sayfa numarası ile başlamıştır. 252 numaralı sayı, 4802 sayfa numarası yerine 5002 sayfa numarası ile bitmiştir. 259 numaralı sayıda, önceki sayı 4899 sayfa numarası ile bittiği halde, 5000 sayfa numarası ile başlanmıştır. 263 numaralı sayı 5062 sayfa numarası ile bittiği halde 264 numaralı sayı 5079 sayfa numarası ile başlamıştır.

263 numaralı sayının iç kapağında 264 numaralı sayı ibaresi vardır. 264 numaralı sayı ise 265 şeklindeki başlıkla çıkmıştır.

233 numaralı sayıda , "İctihad'ın Tekâmülü" başlıklı yeni değişiklikler duyurulmuştur.

20 Abdullah, Cevdet, bkz. 1328: 1144

Buna göre 235. sayıdan itibaren Alişanzâde İsmail Hakkı Bey'in önerisiyle İctihad, "edebiyat, san'at, musiki, sahne hayatı, bibliyografya, dünya ekonomisi, nüfus hareketleri, dünya ilim ve fikir hareketleri ile sağlığın korunmasına yönelik yayın yapacaktır" bilgisi yer almaktadır. 235 numaralı sayıdan itibaren daha önce 16 sahife olan dergi, 24 sahife olarak yayımlanmaya başlamış, 3,5 kuruş olan fiyatı 10 kuruşa çıkmıştır. 244 numaralı sayı ile sahife sayısı tekrar 16'ya indirilmiştir.

İctihad'ın 201-205 numaralı sayılarını Matbaa-ı Amire'de, 206-209 numaralı sayıları Millî Matbaa'da, 210-221 numaralı sayıları Sebat Matbaası'nda, 222-235 numaralı sayıları Orhaniye Matbaası'nda, 236-240 numaralı sayıları Sebat Matbaası'nda, 241-265 numaralı sayıları Kader Matbaası'nda basılmıştır.

200-239 numaralı sayılar, Dr. Abdullah Cevdet'in, 240-265 numaralı sayılar Dr. Abdil Hüsnü'nün denetiminde yayımlanmıştır. 238 numaralı sayıdan itibaren sayfa sayısı 24'ten 20'ye, 245 numaralı sayıdan itibaren ise, 16'ya indirilmiştir. 265 numaralı sayı 15 gün gecikme ile yayımlanmıştır.

Dr. Abdullah Cevdet, 276 numaralı sayıda derginin edebiyat kısmını Yedi Meş'alecilere bırakırsa da, bu durum sadece iki sayı devam etmiştir. 266-276 numaralı sayılarda, "Türkçe ve Fransızca İlmî, Edebî, İktisadî, Sana'î, Sihhî Mecmua", 277-1 ve 278-2 numaralı sayılarda "Haftalık Fikir ve San'at Mecmuası" ve 279-358 numaralı sayılarda "Türkçe ve Fransızca İlmî, Edebî, İktisadî Mecmua" ibaresi kullanılmıştır. 319 numaralı sayı, 5638 sayfa numarası ile bitmesi gerekirken, 6438 sayfa numarası ile bitmiş, ancak 321 numaralı sayıda hata düzeltilerek 5451 sayfa numarası ile başlamıştır. 354 numaralı sayıdaki 5833, 5834 ve 5835 numaralı sayfalar yanlış yerlerdedirler. 5825-5826-5823-5824 şeklinde sıralanmışlardır. 277-1 ve 278-2 numaralı sayılar, 1'den 16'ya kadar numaralandırılmıştır. 279 numaralı sayıda eski düzene geri dönmüştür. 276 numaralı sayı 5198 sayfa numarası ile bitmiştir. 279 numaralı sayı ise 5230 ile başlamıştır. Halbuki 5220 ile başlaması gerekmektedir.

İctihad'ın 272 numaralı sayısında bir şiir haricindeki tüm yazılar Dr. Abdullah Cevdet tarafından yazılmıştır.

Harf Devrimi münasebetiyle İctihad'ın 266 numaralı sayısının basımı 2 ay gecikmiştir. 266-267-1 numaralı sayılar Şirket-i Mürettebice Matbaasında basılmıştır. 267-276 numaralı sayılar 15 günde bir yayımlanmaktadır. İctihad, 266 numaralı sayıdaki gecikmeyi, Türkiye'de yeterli sayıda Latin harfi bulunmamasına bağlamaktadır. 266 numaralı sayısının Abdullah Cevdet, 267 numaralı sayıdan itibaren 296 numaralı sayıya dek Abdil Hüsnü tarafından çıkarıldığı görülmektedir. 277-1 ve 278-2 numaralı sayılar, 7 günlük süre ile çıkarılmıştır. Sayfa numaraları da her sayı için 1-16'dır. 278-2 numaralı sayı Letafet matbaasında basılmıştır. 279 numaralı sayı 28 günlük bir aradan sonra yayımlanmış ve sayfa numaraları tekrar eskiye dönmüştür. 279-284 numaralı sayılar Selamet Matbaasında basılmıştır. 279-357 numaralı sayılar 15 günlük sürelerle yayımlanmıştır. 280 numaralı sayıda sayfa sayısı 8'e inmiştir. 285 numaralı sayıdan 292 numaralı sayıya kadar İş Matbaasında ve 293 numaralı sayıdan 296 numaralı sayıya kadar ise Orhaniye Matbaasında basılmıştır.

382 numaralı sayıdan itibaren naşiri İrfan Emin olmuştur. Bu durum 344 numaralı sayıya kadar devam etmiştir. Bu sayıdan 357 numaralı sayıya dek İctihad, Abdullah

Cevdet ve İrfan Emin tarafından çıkarılmıştır. 328-358 sayılar, İsmail Hakkı Matbaası'nda yayımlanmıştır. 341 numaralı sayıda 12'ye çıkan sayfa sayısı 343 numaralı sayıda 8'e, 344 numaralı sayıda yeniden 12'ye, 346 numaralı sayıda tekrar 12'ye çıkmıştır. 354 numaralı sayıda sayfa numaralarında karışıklık mevcuttur.

İctihad Dergisi'nin, yayımlandığı Batıcı yazılardan dolayı, bu düşüncelerden rahatsızlık duyan İslâmcı ve Türkçü yayın organları ile polemik içine girmiştir. Ancak yaydığı Batıcı düşüncelerden rahatsız olanların bazıları İctihad'ı Şeyhülislâmlık, Emniyet Müdürlüğü, Adliye Nezareti, Dahiliye Nezareti, Sadrazamlık gibi kurumlara dinsizlik, halkı galeyana getirme, İslâm dinine, din büyüklerine ve İslâmî kurumlara hakaret gibi gerekçelerle şikayet etmişlerdir. Bu şikayetlerin bazıları yerinde bulunmuş ve İctihad birçok defalar kapatılmıştır. İctihad ise her fırsatta, yazarlarının dinsiz olmadığını, dinsizlik propagandası yapmadığını ve İslam'a küfür suçunu işlemediğini dile getirmiştir. Bu durumu, İctihad'da yayımlanan haklı yazılara kalemleriyle karşılık veremeyenlerin oyunu olarak telakki etmiştir. Sık sık İctihad'ı şikayet edenlere, İctihad'la kalemleriyle mücadele etmesini öğütlemiştir.²¹

Buha rağmen İctihad'ın irtica yapmakla ithâm ettikleri, şikayetlerinden vazgeçmemiş ve hatta bazı idarecileri etkilemek suretiyle kendi lehlerine, İctihad aleyhine durumlar oluşturmuşlardır. İstanbul Muhafızlığı, softaların istekleri doğrultusunda İctihad'm tepkisini çeken birçok cezaya imza atmıştır. Bu cezaları eleştirdiği için İctihad'ı da cezalandırılmıştır.²²

1913 yılında İctihad, irtica ve Hükümeti eleştirmek suçundan beş defa tatil edilmiştir. Bu dönemde Enver Bey'in yönettiği Babıali baskını, Mahmut Şevket Paşa'nın iktidara gelmesi ile İttihadcıların iktidara hâkim olması, Mahmut Şevket Paşa suikastı ile başlayan İttihad ve Terakki diktatörlüğünün baskı ortamının tüm basın üzerinde tahammülü güç bir sansür oluşturduğu da unutulmamalıdır.

İctihad Dergisi, 10 Nisan 1330 ila 15 Mart 1926 (100-200 sayıları arası) 2 defa kapatılmış ve yedi defa da çıkışı aksamıştır. 106-109 ve 129-136 sayıları arası "İştihad" adıyla neşredilmiştir. 110. Sayı, "Alem-i Sanayi ve Ticaret Mecmuası" adı ile yayımlanmıştır. 30 Kanun-ı Sani 1330'da, kapatılmış ve tekrar üç yıl on gün sonra 1 Teşrin-i Sani 1918'de açılmıştır. Kapatılmasının sebebi, savaş zamanında askerî hükümetinin kararıyla süresiz tatil edilmesidir. Yeniden yayma "İştihad" adı başlamıştır. 128. sayıdan 136. sayıya kadar bu isim kullanılmıştır. 132. sayıda yayımlanan "Yara ve Tuz" adlı bir yazı dini tezyif edici bulunmuş ve 138. sayı ile 9 Kanun-ı Sani 1919'da tekrar kapatılmıştır. Bu kapatmanın süresi, 2 yıl on ay olmuştur. Mahkemede beraat eden İctihad, 30 Teşrin-i Sani 1921'de 139. sayı ile tekrar yayına başlamıştır.

İctihad, 100 ila 200. sayıları arasında yedi defa gecikmeli yayımlanmıştır. İctihad'ın 117. sayısı 28 gün, 118. sayısı 34 gün, 119. sayısı 14 gün gecikmeli neşredilmiştir. Bu gecikmelere çeşitli mahkemeler sebep olmuştur. Abdullah Cevdet'in Bahaîlik hakkında bir yazısı yayımlanınca, yazar iki yıl hapse mahkum olmuş, bu ceza uygulanmamakla beraber, derginin 148. sayısı üç ay on gün gecikme ile çıkmıştır. Yayımlanma tarihi 10 Ağustos 1922 olan 149. sayı, Dr. Abdullah Cevdet yargılandığı için 11 Eylül 1922'de yayımlanmıştır.

21 Abdullah, Cevdet, bkz 1329, 1306

22 Abdullah, Cevdet, bkz. 1329u, 1594

İctihad'ın 101-121 sayıları Matbaa-ı Hayriye ve Şürekası'nda, 122-127 sayılar Matbaa-i İctihad'da, 128-135 sayıları Matbaa-ı Osmaniye'de, 136-138 sayıları Matbaa-ı İctihad'da, 139. sayı Orhaniye Matbaası'nda, 140-143 sayıları Hilâl Matbaası'nda, 144-152 sayılar Necm-i İstikbal Matbaası'nda, 153-167 sayılar Kader Matbaası'nda, 187-191 sayılar İkdâm Matbaası'nda, 194-199 sayılar İkdâm Matbaası'nda ve 200. sayı Matbaa-i Amire'de basılmıştır.

İctihad Dergisi'nin 101-129 sayılarında Müdür-i Murahhaslığını İlhami Safa, 132-138 sayılarında Peyami Safa yapmıştır. Müdür-i Mesullük vazifesinin ise, 101-105 sayılarında Fuad, 106-107 sayılarında Ruşen, 108-109. sayılarda Fuad, 110. sayıda Abdullah Cevdet, 111-129. sayılarda Zaven, 130- 135. sayılarda Süleyman Tevfik üstlenmişlerdir. 136-137. sayılarda Müessisi Abdullah Cevdet ibaresi yer almıştır. 139-148. sayılarda Abdullah Cevdet adı basılmıştır. 149-151. sayılarda Müdür-i Mesul olarak Münir Süleyman, 152-200 sayılarda ise Abdullah Cevdet adı bulunmaktadır.

İctihad'da bazı yanlışlar da bulunmaktadır. 153. sayıda 3170-3174 arasındaki sayfeler 1370-1374, 200. sayıda 3909-3924 olması gereken sayfeler 3009-3024 basılmıştır. 101-106. sayılarda tefrika olarak yayımlanan "Werther" in sahife numarası yoktur. İctihad, 101. sayıdan itibaren 1. sahifeden başlamış, 127. sayının sonuna kadar (478. sahifeye) bu şekilde devam etmiştir. 128. sayının ilk sahifesine 2759 ile başlanmıştır. Halbuki 100. sayı 2270 numaralı sahife ile bitmiştir. Buna 478 sahife ilâve edilince 2748. Numaralı sahife olması gerekirken 128. sayı 2759. ile başlamaktadır. Aradaki 10 sahifenin ne olduğu bilinmemektedir.

187. sayının geç yayımlandığı ve İkdâm Matbaası'nda basıldığına dair başında bir açıklama mevcuttur. Ancak üstündeki neşir tarihi, normal neşir tarihi olan 1 Eylül 1925'tir. 155. sayının son sahifesi 3206'dır. 156. sayı ise 3205'ten başlatılmıştır. 155. sayının sonunda numaralı iki sahife bulunmaktadır. Yazılar iki sütun halinde ve 33 satır olarak dizilmiştir.

Derginin ebadı 19x27 cm'dir. Her sayı genellikle 16 sahifedir. Bazen 20, kimi zamanda 24, 30, 8 sahife olarak da çıkmıştır. İki sayı, 18 sahifedir. Derginin dış kapakları ilân ve reklamlara tahsis edilmiştir. Her sayının başında kısa not ve açıklamalar vardır. İctihad'daki fotoğraflar dış kapakta veya şahısla ilgili yazıda yer almaktadır. Ancak bazı fotoğraflar, birkaç sahife veya bir sayı sonra da yayımlanabilmektedir.

İctihad'ın yayımı esnasında Dr. Abdullah Cevdet, kendisi gibi düşünmeyenleri dinsiz addeden; İsrail, İngiliz dostu olarak niteleyenlerin taarruzlarından bunaldığını sık sık ifade etmektedir. Dr. Abdullah Cevdet, kendisine ve dergisine husûmet besleyenlerin mevcut hükümetten yardım beklemelerinin boşuna olduğuna dikkat çekmektedir. Okurlarının çoğu dinci kesimden olan Tevhid-i Efkâr ve Sebil-ür-Reşad müşterilerinin "neşelenmesi"ni temin maksadıyla İctihad'ın şeytan taraftarı bir dergi olduğu iddia edilmektedir. Dr. Abdullah Cevdet, İctihad'ın şeytan taraftarı bir dergi değil, Allah taraftarı bir dergi olduğunun altını çizmektedir. Dr. Abdullah Cevdet, inandığı Allah'ın Tevhid-i Efkâr ve Sebil-ür Reşad'ın vazettiği intikamcı, zalim, Kahhar bir Allah olmadığını, cenneti yaratan, rahman ve rahim olan bir Allah olduğunu belirtmektedir. Dr. Abdullah Cevdet, inandığı Allah'ın muhabbet ve merhamet kaynağı olduğunu, intikamcı olmadığını söylemektedir. Halbuki diğerlerinin, vazettiği Allah, cehennemi yaratan, kahredici ve gazap edici bir ilahtır. Dr. Abdullah

Cevdet, kendileri gibi düşünmediği için kendisini ve İctihad'ı diri diri yakacak tıynetle olan muhasımlarının saçının tek teline zarar gelmesinin kendisi için üzüntülere sebep olacağını ifade etmektedir. Dr. Abdullah Cevdet, Tevhid-i Efkâr Gazetesi Sahibi Velid Ebuzziya'nın İstiklâl Mahkemesi'nde yargılanırken Dr. Rıza Nur'un kendisi için Nevrastenik olduğundan "ceza-î ehliyeti" yoktur raporu verdiği dikkat çekmektedir.

Dr. Abdullah Cevdet, Tevhid-i Efkâr'm toplumu yanlış yönlendirdiği hususları belirtince, bu gazetenin İctihad'ı kendilerini hükümete jurnal etmekle suçladığını belirtmektedir. Halkın dinî duygularını istismar eden Tevhid-i Efkâr'm hilafeti ilga, hanedanın ülke dışına çıkış konusunda fikir bile beyan etmediğini söylemektedir. Dr. Abdullah Cevdet, 1925'te milletvekili olması ihtimali belirince Tevhid-i Efkâr Gazetesi'nin hakkında dinsiz olduğu, İngiliz Muhipleri Cemiyeti kurucularından birisi olduğu, Türkiye'ye Avrupa'dan damızlık celbi ile Türk ırkının ıslah etme çabası içinde bulunduğu iddiaları ile yıpratılmaya çalışıldığını ifade etmektedir. Böylece Tevhid-i Efkâr, İctihad'a isnat ettiği jurnalcılığın en mükemmel şeklini ifa etmektedir.²³

Tevhid-i Efkâr'ın çabaları sonuç vermiştir. Dr. Abdullah Cevdet'in milletvekilliği engellenmiştir. Özellikle bazı şartlar ile Türkiye'ye yerleşmek istediklerini belirttiği muhacirlerin Türkiye'de iskânını öneren tasarısı, Türkiye'ye Avrupa'dan damızlık getirilmesi şeklinde istismar edilmiştir.

1918 yılı içerisinde 1909'da Sultan II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra tahta çıkarılan Sultan V. Mehmed Reşad vefat etmiş ve yerine Sultan VI. Mehmet Vahideddin²⁴ geçmiştir. Sultan Reşad iktidarı dönemi boyunca, İttihadçılara mut'î bir siyaset izlemiştir. Yeni padişah ise, bir İttihadçı düşmanıdır. Hatta İttihadçılar tarafından şehzade iken tutuklanmıştır.²⁵ Bu sebeple yeni padişahın İttihadçılara karşı güçlü bir hoşnutsuzluğu bulunmaktadır. Dr. Abdullah Cevdet de, benzer kaderi paylaşmıştır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin beş kurucusundan birisidir. İstibdat devrinde yurt dışına kaçmak zorunda kalmış ve istibdadın her türlü zorluğuna göğüs germiştir. İttihadçılar, iktidara gelince İstanbul'a dönmüş, ancak beklediği itibarı görememiştir. Adeta İttihad ve Terakki Cemiyeti'ndeki rolü yok farz edilmiştir. Bunun üzerine İttihadçılar ile görüş ayrılığına düşmüş ve yaptıkları uygulamalara muhalefet etmiştir. Hatta bu uğurda İslâmcılar ile iş birliği yapmıştır. I. Dünya savaşı başlayınca İttihadçılar, savaşı bahane edip İctihad'ı susturmuşlardır. Dr. Abdullah Cevdet, Sultan Reşad'ın vefatı ve İttihadçı düşmanı olarak bilinen Vahideddin'in padişah olması ile İctihad'ı yeniden yayımlamıştır.

Dr. Abdullah Cevdet, yeni padişahın diğer İttihadçı muhalifleri gibi çok şey beklemektedir. Bu ümitlerini de İctihad'daki bir yazısında dile getirmiştir.²⁶

Kılıçzâde Hakkı Bey, İctihad'm 55 numaralı sayısında (1329) "Pek Uyanık Bir Uyku" adlı makalesi ile büyük bir sosyal ıslahat ve medenî çalışma programını Türk Kamuoyuna sunmuştur. Bu programda, millî savunma, maarif, kadın, hanedan, İktisadî konular, din,

23 Abdullah, Cevdet, bkz. 1925d: 3509-3511

24 Vahideddin hakkında geniş bilgi için bkz. Bardakçı 1999: 1-679.

25 Vahideddin'in tutuklanması tık. bkz. Bardakçı 1999: 58.

26 Abdullah, Cevdet, bkz. 1918b, 2763-2764

kızların eğitimi, hukuk, sosyal hayat konularında öneriler yer almaktadır. Aynı yazarın 56 numaralı İctihad'da (1329) "Neden Mağlup Olduk?" başlıklı makalesi yayımlanmıştır. Bu makalede, askerî konular ele alınmaktadır ve bu sayıda Hakkı Bey, "Kılıçzâde" unvanını almıştır. 57 numaralı İctihad'da (1329), bu iki makalenin devamları yayımlanmıştır. Bu makalelerde, on yıl sonra Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin temel prensibi olacak birçok unsur bulunmaktadır. İctihad, yeni rejime rehberlik ettiği iddiasını taşıyacaktı.

Kılıçzâde Hakkı Bey'in 58 numaralı İctihad'da (1329) yayımlanan "Sahte Softalığa ve Dervişliğe İlân-ı Harb" adlı makalesi ile Dr. Abdullah Cevdet'in "Kastamonu'da Kurûn-u Vusta" başlıklı yazısı sebebi ile, 58 numaralı İctihad, (1329) bir hafta üç defa tab' edilmiştir. Ancak bunun ardında İctihad kapatılmış ve 59 numaralı İctihad (1329), "Cehd" adıyla çıkmıştır. İctihad, Kılıçzâde Hakkı Bey'in yazılarında yer alan konuların Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti tarafından benimsenmesinden mutluluk duymakta ve İctihad'm Batılılaşma, Laiklik ve diğer konulardaki fikirlerin yeni hükümet tarafından hayata geçirilmesini beklemektedir.²⁷

İctihad'ın yazar karosuna bakıldığı zaman, 28 yıl boyunca Dr. Abdullah Cevdet'in dışında sürekli yazan bir yazarın bulunmadığı görülmektedir. Kılıçzâde Hakkı ve Celal Nuri gibi, Dr. Abdullah Cevdet'ten sonra en uzun süre yazı yazan yazarları bile ancak bir ya da iki yıl süre ile ve düzensiz olarak yazdıkları anlaşılmaktadır. Bu sebeple İctihad, İslâm, Türk Yurdu, Sebiliir- Reşad gibi ideolojik nitelik taşıyan dergilerden ayrılmaktadır. Sürekli bir yazar kadrosu yoktur. Hatta çekirdek kadro dahi teşekkül etmemiştir. İşin ilginç yanı, yazarlarının arasında batıcı olmayanlar, İslâmcı veya Türkçü tanınanlar da bulunmaktadır. Yazarlar, bir kaç makale ile İctihad'a katkıda bulunduktan sonra, yazılarını kesmektedirler. Bunda Dr. Abdullah Cevdet'in geçimsizliği ve eli sıkılığının önemli bir rolü bulunmaktadır. Dr. Abdullah Cevdet, meslektaşları ile de iyi ilişkiler içinde değildir.

Dr. Abdullah Cevdet, basın hayatı ile ilgili bir yazı kaleme almıştır. İstanbul da bir "Türk Matbaacılar Cemiyeti" teşekkül etmiştir (1922). Türk matbaacıları ile gayri Müslim matbaacılar arasında bir mücadele başlamıştır. Türk matbaacılar, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin kendilerini korumasını istemektedir. Zira mevcut büyük matbaa işleri, Gayri Müslim matbaacılar verilmektedir. Türk Matbaacılar Cemiyeti, Ankara'nın İstanbul'daki temsilcisi Refet Paşa nezdinde bunu engellemeye çalışmış, ancak başarılı olamamışlardır.

Dr. Abdullah Cevdet ise devlet himâyesini istemeyenlerdendir. Bununun sebebini ise, devlet himayesinin gelişmeye engel olmasına bağlamaktadır.

"...Devlet himâyesi, himâye olunanın istinatgahını, hanm ruhundan alıp harice çıkarır ve bu suretle himaye olunana azim bir zaaf getirir. Almanya Devleti, Protestan'dır; orada Protestanlar himâye olunur. Protestanlar resmi mevkî-i iktidara kolay gelebilirler, Katolikler ise, bu himâye ve teshilden mahrum olurlar.

Bu sebeple Almanya İmparatorluğunda sınaî, malî, İktisadî tefevvuk Katoliklerdedir. Fransa Devleti'nin resmî dini, Katolikliktir. Burada Protestanlar, devletten himâye ve

²⁷ Kılıçzâde, Hakkı, bkz. 1923, 3132-3134

teshilat görmezler. Fransa'da bu sebeple Protestanlar mütefevviktirler."²⁸

Dr. Abdullah Cevdet, basın hayatının gelişmesi için devlet himâyesinden daha fazla şeylere ihtiyaç olduğunu düşünmektedir. Zira devletin ve özel kişilerin vereceği ticarî işler, bir matbaanın tüm işlerinin ancak yüzde yirmisi- otuzudur. Matbaaları yaşatan kitaplar, gazeteler ve dergilerdir. Bunların ucuz ve kaliteli olması için kağıt, mürekkep, makine ve parçasının bol ve ucuz olması gerekmektedir. Dr. Abdullah Cevdet, bir ayda bir vagon kağıdın

gümrüğü seksen liradan dört yüz liraya çıktığını ifade etmektedir. Bu aradaki fark matbaalara, oradan da okuyucuya yansiyacaktır. Pahalı kitap satılmayacak, rafta kalacaktır. Kitabın ağır satılması matbaayı yeni kitap, dergi ve gazete basmaktan alıkoyacaktır. Matbaalar işsiz kalınca, matbaa işçilerini ücretsiz izne çıkaracak, bu işçiler ve aileleri sefaletle mahkum edilecektir. Dr. Abdullah Cevdet, bu sebeple Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin ithâl edilen kağıtlardan aldığı gümrük resmini artırmaya son vermesini istemektedir. Bu tutumu, basma yönelik bir engelleme olarak mütalaa etmektedir.

Dr. Abdullah Cevdet, basın hayatının diğer bir meselesi olarak posta ücretlerine dikkat çekmektedir. Matbaa-ı İctihad, en son "Cihan-ı İslâm'a Dair Bir Nazar-ı Tarihi ve Felsefesi" başlıklı tek formalık bir risâle neşretmiştir. Nüshaların tanesi iki kuruşa mâl olmuştur. Yaklaşık bin abonesine yirmi paralık pul yapıştırmak suretiyle postaya verilmiştir. Postahane noksan pul yapıştırıldığına dair bir tezkere gönderince, Dr. Abdullah Cevdet bizzat postaneye gitmiştir. Burada posta ücretlerine zam geldiği ve her postaya iki kuruşluk pul yapıştırması gerektiği, kendisine tebliğ edilmiştir. Aradaki farktan ötürü Dr. Abdullah Cevdet, sadece seksen adet postalayabilmiştir. Maarife, okuma yazmaya ve eğitime bu kadar önem verildiği bir dönemde, kitap ve dergilerin posta ücretlerini artırmak mantıkî bir uygulama değildir.

Dr. Abdullah Cevdet, İngiltere'de de Posta teşkilâtının zarar ettiğini, buna çözüm olarak posta ücretlerini yarıya indirilmek suretiyle sürümden üç ay içinde iki misli kar edildiğine dikkat çekmektedir.

"Eğer benim risâlem yirmi paralık pulla gönderilebilseydi, şimdiye kadar bin tane postaya verilmiş ve postahane beş yüz kuruş almış olurdu. Şimdi ise ikişer kuruştan seksen tane gönderdim ki cem'an yüz atmış kuruş eder."²⁹

İctihad, yirmi üçüncü senesinde, kendisini olgunlaşmış bir ağaca benzetmektedir. Her yıl, yeni ve taze çiçek ve meyve vermeye hazırdır. İctihad, aradan geçen yirmi iki sene zarfında neyi savunduysa, haklılığı ortaya çıkmıştır. İctihad, edebî, sanaî, İctimaî, İktisadî, sıhhî bir dergi olarak herkesin ihtiyacına cevap vermektedir. Ayrıca İctihad, felsefe, sosyoloji ve diğer düşünce ile ilgili konulardan bahsetmek suretiyle halkı aydınlatmaya devam etmektedir. İctihad yayınevi her sahada yazılmış eserleri tercüme etmektedir. Bunlar daha ziyâde fikri ilerlemeye dairdir.

28 Abdullah, Cevdet, bkz. 1923f, 3245

29 Abdullah, Cevdet, bkz. 1923d, 3344-3247

Dr. Abdullah Cevdet, İctihad'm ilk sayısında yayımlanan fikirlerinden yirmi iki yıl boyunca ayrılmadığını ifade etmektedir. Dr. Abdullah Cevdet, İctihad'ın gelişiminde Alişanzâde İsmail Hakkı Bey'in yeni fikirlerinin rolünü yad etmektedir. İctihad, "iyi", "güzel" ve "doğru"yu amaçlamaktadır³⁰

İctihad, yirmi üçüncü senesinde kültür alanında gelişmeye ve inkılâplara olan inancı konusundaki kararlılığında devamedeceğini ifade etmektedir. Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nde İctihad'm yıllar boyunca ileri sürdüğü fikirler birer birer gerçekleşmektedir. İctihad, Cumhuriyetin bu çabalarını elinden gelen desteği vereceğini anlatmaktadır. Bu amaçla İctihad'ın fiyatı artırılmış ve sayfa sayısı 24'e çıkarılmıştır. Ayrıca derginin on beş günden bir yerine haftalık olarak yayımlanmasına gayret edilecektir. Ayrıca İctihad, sütunlarını gençlere açtığını duyurmaktadır.³¹

SONUÇ

Batıcı düşüncenin hayat tarzı olarak savunulduğu İctihad Dergisi'nin yayın hayatından yola çıkarak, burada yayımlanan makaleleri analiz etmeyi amaçladığımızı ifade etmiştik. Yüzlerce makale, analiz yöntemi ile incelenmiştir. Diğerleri ise, araştırmacılara kolaylık olsun diye dipnotlarda referans olarak verilmiştir. Ayrıca bu analizlerin ışığında 1904-1932 yılları arasındaki Batıcılık anlayışı, Hamidî, Meşrutî devirler ile Cumhuriyet rejimi dönemindeki gelişmeleriyle beraber ortaya konulmuştur.

Sonuç olarak, XX. yüzyılda Türk toplumu, yüzyıllardır askerî yenilgiler sonucu Osmanlı Devleti'nin dikkatini çeken ve benzemeye çalıştığı Batıya, büyük oranda entegrasyonunu tamamlamıştır. 1904'ten 1932'ye olan süreçte, Batıcılık konusunda yapılan önerilerin, Batılılaşma plân ve programlarının, taktiklerinin çoğunun İctihad Dergisi kaynaklı olduğu tespit edilmiştir. Laik toplum, şapka devrimi, harf inkılâbı, sanayi, ticaret alanındaki yenilikler, giysilerde ve eğitimde inkılâp, kültür inkılâpları, dış politikada kararlılık, çağdaş yaşam v.s. hakkındaki öneriler, ilk defa İctihad'ın sütunlarında yankı bulmuştur. İctihad, yayın hayatı boyunca kararlı Batıcı tutumunu sürdürmüştür.

Ancak Cumhuriyet döneminde, önerdiği fikirlerden ilham alan Cumhuriyet idarecileri arasında Dr. Abdullah Cevdet bulunmamaktadır. Düşüncelerinin gerçekleştiğini gören Dr. Abdullah Cevdet için, düşüncelerinin gerçekleşmesinde etkin rol oynamamak her halde acı olsa gerektir. Fakat

İctihad, yine de Cumhuriyet rejimini desteklemiştir. İnkılâplara sahip çıkmıştır. Zira Sultan II. Abdülhamid'e muhalefet eden, Meşrutiyeti herkesten çok arzulayan ancak Meşrutiyette arzuladığını bulamayan, İttihad ve Terakki'nin kurucuları derginin yazarları olduğu halde, İttihad ve Terakki iktidarına muhalefet etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrası Anadolu Hükûmeti'ne karşı İstanbul Hükûmeti'ni destekleyen, ancak Büyük Zafer'den sonra yanlısından dönen İctihad'ın Cumhuriyet döneminde de belirleyici tespitler yaptığını, inkılâpları yönlendirmeye çalıştığı müşahede edilmektedir.

30 İctihad, bkz. 1927a, 4463-4464

31 İctihad, bkz. 1927b, 4464-4465

KAYNAKÇA

ABDULLAH CEVDET. "İctihad." İctihad, 1,1 Eylül 1904b: 1-2.

ABDULLAH CEVDET. "26 Teşrin-i Evvel Tarihli 'Son Telgraftan Aynen Abdullah Cevdet Bey'in Teessürü Ziya'nın Ziyası.'" İctihad, 171,1 Teşrin-i Sani 1924b: 3457-3458

ABDULLAH CEVDET. "Dil Mesti-Î Mevlana." İctihad, 86, 26 Kanun-ı Evvel 1329f: 1898-1902.

ABDULLAH CEVDET. "Dilimle İkrar, Kalbimle Tasdik Eylerim." İctihad, 28 Teşrin-i Sani 1329ad: 1809-1810. ABDULLAH

ABDULLAH CEVDET. "İctihadları İctihadımıza Muhâlif Olanlar." İctihad, 60, 4 Nisan 1329i: 1306

ABDULLAH CEVDET. "İlm-i Elsine-i Kıyasiye'den Bir Nebze." İctihad, 43, 15 Mart 1328b: 1041.

ABDULLAH CEVDET. "İstanbul Muhafızlığının Tamimi." İctihad, 72, 18 Temmuz 1329v: 1594

ABDULLAH CEVDET. "Matbaalar ve Matbuât Hakkında" İctihad, 1581 Teşrin-i Evvel 1923f: 3244-3247.

ABDULLAH CEVDET. "Matbaalar ve Matbuât Hakkında"İctihad, 1581 Teşrin-i Evvel 1923f: 3244-3247.

ABDULLAH CEVDET. "Maziyi Yaşamak Gayreti" İctihad, 175, 1 Mart 1925d: 3509-3511.

ABDULLAH CEVDET. "Yeni Padişahımız." İctihad, 128, 1 Teşrin-i Sani 1918b: 2763-2764.

ALİ REŞAD. Türkiye ve Tanzimat, İstanbul: 1328 ALİ RIZA SEYFİ. "Wodsworth, İngiliz Edebiyatına Dair." İctihad, 71,11 Temmuz 1329a: 1561-1565. Bakışlar, İstanbul: 1959

BARDAKÇI, Murat. Şahbaba,7.bs., İstanbul: Pan Yayıncılık, 1999

BERKES, Niyazi. Türk Düşününde Batı Sorunu, İstanbul: Bilgi Yay. 1975 BERKES, Niyazi. Türkiye 'de Çağdaşlaşma, 2.bs. İstanbul: Doğu Batı Yay. 1978

BERKES, Niyazi. Türk Düşününde Batı Sorunu, İstanbul: Bilgi Yay. 1975

BERKES, Niyazi. Türkiye 'de Çağdaşlaşma, 2.bs., İstanbul: Doğu Batı Yay. 1978

CELAL NURİ. "Celal Nuri Bey'in Cevapnâmesi Suretidir." İctihad, 56, 28 Şubat 1328a: 1239LANDAU, Jacob M. Tekinalp, Bir Türk Yurtseveri (1883-1961) İstanbul: İletişim Yay, 1994

Düşünce, C.I., İstanbul. İletişim Yay., 2001: 72-87.

KILIÇZÂDE İ. HAKKI. "Kılıçzâde Hakkı Bey ve İki Mektubu." İctihad, 151,1 Şubat 1923e: 3132-3134 KOCA, Ferhat. "Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Hilâfet Tartışmaları" Osmanlı 'dan Cumhuriyet 'e Siyaset ve Değer Tartışmaları, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2000: 277-292.

KOÇAK, Cemil. "Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet." Modern Türkiye'de Siyasi

KURAN, Ahmet Bedevi İnkılâp Tarihimiz ve "Jön Türkler, İstanbul: LEWÎS Bemard. Modern Türkiye'nin Doğuşu Ankara: T.T.K. Yay, 1984 LEWÎS Bemard. Ortadoğu (Hıristiyanlığın Doğuşundan Günümüze

M. NACİ. "Tarih-i İstikbâl." İctihad, 85, 19 Kanun-ı Evvel 1329b: 1876-1878.

MARDİN, Şerif. "Yeni Osmanlı Düşüncesi" Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, C.I., İstanbul, İletişim Yay., 2001: 42-53. MEHMED ALİ TEVFIK. "Elçi Hanımlar." İctihad, 165, 1 Mayıs 1922: 3349-3350.

ÖZDEN, Barış Alp ve A. Lök. "Ahmed Rıza." Modern Türkiye 'de Siyasi Düşünce, C.I, İstanbul, İletişim Yay., 2001: 120-123.

Tan Matbaası 1945 KURAN, Ahmet Bedevi. İnkılâp

TUNAYA, Tarık Zafer. Hürriyetin İlânı: İkinci Meşrutiyetin Siyasi Hayatına

TUNAYA, Tarık Zafer. İslamcılık Akımı, İstanbul: Simavi Yay., 1991 TURHAN, Mümtaz. Kültür Değişmeleri, 2. bs, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1994

TUNAYA, Tarık Zafer. Medeniyetin Bekleme Odasında, İstanbul, Bağlam

TÜRKKAHRAMAN, Mimar. Türkiye 'de Siyasal Sosyalleşme ve Siyasal Sembolizm, İstanbul: Birey Yayıncılık, 2000

ÜLKEN, Hilmi Ziya, Türkiye 'de Çağdaş Düşünce Tarihi, 4.bs. İstanbul: Ülken Yay, 1994

